

T.C.

SERHAT KALKINMA AJANSI

**TRA2 DÜZEY II BÖLGESİ
(AĞRI, ARDAHAN, İĞDIR, KARS)**

2010 - 2013

BÖLGE PLANI

EKİM 2010

SUNUŞ

Ekonomik ve sosyal değişimler bakımından yeryüzü, belki de en hızlı ve baş döndürücü dönemlerinden birini yaşamaktadır. Bilim ve teknoloji alanındaki hızlı gelişmeler ülkeleri yakınlaştırmış ve ortaya çıkan bilginin çok hızlı yayılmasına ve kullanılmasına imkan sağlamıştır. Küçülen ve daha hızlanan dünyada gelişmiş ülkeler, konumlarını koruyarak daha ileri bir refah seviyesi ve bilgi toplumu olmayı hedeflerken, Çin, Hindistan ve Brezilya başta olmak üzere dünyanın başka coğrafyalarında bu ülkelerle rekabet edebilecek yeni ve büyük ekonomik güçler oluşmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerin yeni kaynaklar ihtiyacı ve gelişmekte olan ülkelerin hızla kalkınma arzuları, yeni rekabet ortamları oluşturmuş ve tüm ülkeler bu yarışta öne geçmek amacıyla yeni ve etkili kalkınma metotları geliştirmek çabası içerisine girmişlerdir.

Kalkınma çabaları doğrultusunda özellikle gelişmiş ülkelerde önemli paradigma değişiklikleri olmuş, küreselleşen dünyada bu yeni yaklaşımlar çok kısa sürede gelişmekte olan ülkelerde de uygulanmaya başlamıştır. Bu bağlamda; bölgesel gelişme farklarını ortadan kaldırarak bütüncül, sürdürülebilir ve rekabetçi bir kalkınma modeli hazırlamak ve uygulamak için benzer ekonomik yapıya sahip bölgeler bir araya getirilmeye ve bölgeye özgü kalkınma stratejileri oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Bölgesel planlama çalışmalarının faydalı sonuçlar doğurmaya başlamasıyla batıda ve doğuda birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede bölgesel kalkınma yöntemleri benimsenmeye ve uygulanmaya başlanmıştır. Bu amaçla kurulan kalkınma ajansları yerel kalkınmanın temel unsuru olarak özellikle Avrupa'da ve tüm dünyada çok etkili ve yaygın olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Ülkemizde de dünyadaki bölgesel planlama anlayışı doğrultusunda Avrupa Birliği Müktesebatından da faydalanılarak, bölgesel kalkınmanın lokomotifi olarak kalkınma ajanslarının kurulmuş olmasıyla; ekonomik ve sosyal gelişmenin hızlanması, bölgesel gelişmişlik farklarının en aza indirilmesi ve sosyal sermayenin güçlendirilmesi için önemli mesafeler alınacaktır. Bölgenin zayıf ve güçlü yönlerini yaşayarak gören, fırsat ve tehditleri yerinde analiz eden ve değişik birçok branştan uzmanın istihdam edildiği kalkınma ajansları, gerçekçi, verimli ve uygulanabilir plan ve programlar yapabilecek kapasiteye sahip olacaktır.

Düzey II Bölgesinde kurulan 26 kalkınma ajansından biri olan Serhat Kalkınma Ajansı, bölgenin kaynak ve olanaklarını tespit ederek bölgesel gelişme hedefleri doğrultusunda kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasında sağlayacağı koordinasyon ve yönlendirme ile kırsal, yerel ve milli kalkınmaya katkıda bulunmak amacıyla, TRA2 Bölgesi 2010-2013 Bölge Planını hazırlamış bulunmaktadır. Planın hazırlanmasında katılımcılık azami şekilde sağlanmış dile getirilen her fikir değerli görülerek dikkate alınmıştır. Ulusal kalkınma plânı ve programlarda öngörülen ilkeler doğrultusunda bölgesel faktörler göz önünde bulundurularak hazırlanan plan, bölgesel gelişmeye ivme kazandırarak bölgeler arası gelişmişlik farklarını en aza indirecek, ufku geniş ve aynı zamanda gerçekçi bir metin olarak hazırlanmıştır.

Bölge planı çalışmalarına görüş, öneri ve eleştirileri ile katkıda buluna bölge halkına, plan hazırlığının her aşamasında azami gayret ve özveri gösteren tüm Ajans çalışanlarına ve Ajans Yönetim Kurulu Üyelerine teşekkür eder, halis niyet ve üstün çaba ile hazırlanan bu planın öngörülen hedeflere ulaşmada ilk basamak olmasını temenni ederim.

Ali YERLİKAYA
Yönetim Kurulu Başkanı
Ağrı Valisi

ÖNSÖZ

Ulusal ve uluslararası düzeyde rekabet edebilen, yenilikçi ve sürdürülebilir kalkınma için son dönemlerde geliştirilen önemli ve etkili metotlardan birisi de yerel ve bölgesel kalkınma anlayışıdır. Uluslararası rekabet için; öncelikle ulusal düzeyde topyekun kalkınmanın sağlanması, zayıf ve geri kalmış bölgelerin geliştirilmesi, gelişmiş bölgelerin ise güçlü ve zayıf yönlerini tespit edip daha da ilerlemeleri için “yerel ekonomik kalkınma” kavramında ifadesini bulan paradigma değişikliklerine gidilmiştir.

Bu paradigma değişimi kalkınma planlaması yaklaşımını da dönüştürmüş, giderek egemen hale gelen ve katılımcı demokrasiyi tarif eden “yönetişim” yaklaşımının da etkisiyle kamu eliyle merkezden planlama, yerel/bölgesel planlamayla bütünleşmiştir. Dolayısıyla, kalkınma planlarının çerçevesi, yapım süreçleri, süresi ve kapsamı da dönüşüme uğramıştır.

Yeni yaklaşım çerçevesinde bu gün birçok ülkede “Bölge Kalkınma Ajansları” faaliyet göstermektedir. Bu kurumların amacı, bölgelerin potansiyellerini, avantajlarını, sorunlarını, fırsat ve tehditleri de göz önüne alarak geliştirdikleri politikalar ile bölgedeki ekonomiyi canlandırarak, yerelin rekabet edebilirliğini artırarak bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılmasına katkıda bulunmaktır.

Ülkemizde istatistiki verilerin toplanarak bölgesel analizlerin kolaylaştırılması amacıyla oluşturulan Düzey 2 bölgeleri, kalkınma ajanslarının kurulması ile birlikte planlama ve kalkınma birimlerine dönüştürülmüştür. Yerel kalkınma çabalarını geleneksel olarak merkezden yönlendirilen kalkınma çabalarıyla bütünleştirme, böylece kalkınma sürecini hızlandırma amacıyla kurulan kalkınma ajanslarının temel işlevinin ülkemizde; ***bölgesel kalkınmanın planlaması ve gerçekleştirilmesinde hem yerel aktörleri harekete geçirmek hem de bölge ile merkezi politikalar arasında uyumu sağlamaya yönelik “katalizör” görevini üstlenmek*** olduğu söylenebilir.

Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerini kapsayan TRA2 Düzey 2 Bölgesinden sorumlu olarak kurulmuş olan Serhat Kalkınma Ajansı; gerçekleştirdiği çalıştaylar, kalkınma kurulu toplantıları, resmi ve sivil toplum kuruluşlarına yaptığı ziyaret ve istişarelerle, katılımcılığı sağlayarak, Ajansın yaptığı çalışmalara ve bölge planına tüm bölgenin sahiplenmesini sağlama gayreti içinde olmuştur. Elde edilen veriler bilimsel süzgeçten

geçirilmiş ve yoğun çalışmaların sonucunda ileriye dönük bir bakış açısıyla, tutarlı ve uygulanabilir bir plan hazırlanmaya çalışılmıştır.

Bölge planı hazırlık sürecinde kalkınma kurulu toplantılarına iştirak ederek, önemli önerilerde bulunan Kalkınma Kurulu üyelerine, plan çalışmalarının hızla mesafe kat etmesindeki çabalarından dolayı Sayın Yönetim Kurulu üyelerine, Ajansa yol gösterici ve olumlu desteklerinden dolayı Sayın Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı yetkili ve uzmanlarına, daima yanımızda yer alan bölge halkı ve tüm kamu ve sivil toplum kuruluşu mensuplarına, üstün bir gayret, yoğun bir mesai ve özverili çalışmalarla kısa sürede plan çalışmalarını tamamlayan tüm Ajans personeline teşekkür eder, hazırlanan bu ilk Bölge Planının bölgeye ve ülkeye sosyal ve ekonomik katkılar sağlamasını temenni ederim.

Dr. Hüseyin TUTAR
Genel Sekreter

YÖNETİCİ ÖZETİ

Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerini kapsayan TRA2 Düzey 2 bölgesi jeostratejik bir konumda bulunmaktadır. Gürcistan, Azerbaycan (Nahçıvan), İran ve Ermenistan olmak üzere dört ülke ile sınırı olan Bölge, bu niteliğiyle Kafkasya, Orta Asya ve İran aracılığıyla Ön Asya'ya açılan bir kapı görevi üstlenmektedir.

Bölge, Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarının batıya ulaşmasında doğal bir köprü işlevine sahiptir. Hazar Havzası enerji kaynaklarının batıya taşınmasını sağlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ile Bakü-Tiflis-Erzurum ve İran-Ankara doğalgaz boru hatları TRA2 Bölgesinden geçmektedir.

Kars-Tiflis-Bakü ile Kars-Iğdır-Dilucu-Tahran-İslamabad demiryolları ve Marmaray vasıtasıyla Trans-Kafkasya ulaşım koridorunun tesis edilmesi projesi Kazakistan ve Çin'i Avrupa'ya bağlayacaktır. Bu koridorla birlikte Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik insan ve mal trafiğinde meydana gelecek artış bölgenin stratejik konumunu daha da güçlendirecektir.

TRA2 Bölgesi, güçlü ve kombine bir ulaşım sistemi ile rekabet edilebilirliğini yükselterek iç ve Avrupa pazarlarına olan uzaklığın verdiği dezavantajı, Kafkaslar, Orta Asya ve İran pazarlarına olan yakınlığıyla avantaja çevirebilecek bir potansiyele sahiptir.

Bölgenin yukarıda sayılan potansiyeline karşın mevcut durumu bu imkanların yeterince değerlendirilemediğini göstermektedir. Bölge, 2003 yılı verilerine göre, 26 Düzey 2 Bölgesi arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından 25. sırada yer almaktadır.

TRA2 Bölgesinin 2009 yılındaki adrese dayalı nüfus sayımı sonuçlarına göre toplam nüfusu 1.135.856 kişidir. Bölgenin kilometrekareye 38 kişi olan nüfus yoğunluğu, 94 olan ülke nüfus yoğunluğunun altındadır. Bölgenin 1985 yılı nüfusunun 2009 yılı nüfusundan daha fazla olması göçün bölge nüfusu üzerindeki etkisini özetlemektedir. TRA2 Bölgesi, binde -4,2 nüfus artış hızı ile 26 Düzey 2 bölgesi arasında 2009 yılında nüfusu azalan tek bölgedir.

Bölgenin şehirleşme oranı 2009 yılında yüzde 46,18 olup, Türkiye ortalamasının (yüzde 75,53) oldukça gerisindedir. Nüfusun yüzde 54'ü belde ve köylerde yaşamaktadır.

Bölgede ilköğretim okullaşma oranının (yüzde 95,28) Türkiye ortalamasını (yüzde 96,5) yakaladığı, eğitimin diğer tüm kademelerinde ise Türkiye ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Özellikle ilköğretimden sonra orta öğretime devam noktasında önemli bir düşüşün (Bölge, yüzde 39,52; Türkiye, yüzde 58,52) yaşanması bölgesel-yapısal faktörlerle ilgilidir. Bu faktörlerin başında eğitim alt yapısının yaygın ve ulaşılabilir olmaması gelmekle birlikte ekonomik, dini ve geleneksel faktörlerin de etkili olduğu söylenebilir.

Son yıllarda sağlık alanında yapılan çalışmalar ve yatırımlar artış göstermesine rağmen (örneğin, uzman hekim sayısı 2000-2009 arasında yüzde 309 artmıştır.), TRA2 Bölgesi, sağlık göstergeleri bakımından Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Bölgedeki sağlık hizmetlerinin tüm bireylere ulaştırılmasında sorunların olduğu ve bu hizmetlerin Bölge halkının beklentilerini karşılayacak kadar kaliteli olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle personel eksikliği, fiziki altyapının yetersiz olması, tüm branşlarda hizmet verecek uzman hekimlerin bulunmaması, mevcut sağlık kuruluşlarının kapasitelerini yeterince kullanamamalarına neden olmaktadır. Bundan dolayı Bölge illerinde yeterli sağlık hizmeti alamayan vatandaşlar, il dışındaki hastanelere gitmekte veya sevk edilmektedirler.

Tarım ve hayvancılık, Bölgenin istihdam sağlayan (yüzde 64; 2009) en önemli sektörüdür. Bölge ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanıyor olmakla birlikte Iğdır, Kağızman ve Posof gibi mikro klima özelliğine sahip yerlerde hayvancılıktan ziyade sebze ve meyve üretimi yoğunudur. Sektörün yarattığı Gayri Safi Katma Değer bölgenin toplam GSKD'sinin yüzde 28'ini oluşturmaktadır. Bölge genelinde yaygın olan büyükbaş hayvancılık, ülkedeki hayvan varlığının yaklaşık yüzde 9'unu barındırmaktadır. Bölgenin markalaşma potansiyeli yüksek olan kaşar, bal, gravyer peyniri, kaz eti ve kaz ciğeri gibi ürünler, katma değer yaratma açısından önem arz etmektedir.

Bölgede gelişme potansiyeli taşıyan bir diğer sektör ise turizmdir. TRA2 Bölgesinde doğa, kış, inanç, termal ve kültür turizmi gibi alternatif turizm imkânları bulunmaktadır. Ağrı Dağı, İshakpaşa Sarayı, Kaplıcalar, Anı Ören yeri, Sarıkamış Bölgenin önemli kültür turizm değerlerinin başında gelmektedir.

Kültür ve Turizm Bakanlığınca 2007 yılında hazırlanan ve 2007-2023 dönemini kapsayan Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı kapsamında Türkiye'nin hem

turist sayısı hem de turizm geliri açısından dünyada ilk 5 ülke arasına girmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda çeşitli stratejiler geliştiren Bakanlık, **TRA2 Bölgesini** Erzurum ve Erzincan ile birlikte değerlendirerek Kış Turizmi Koridoruna dâhil etmiştir. Bu strateji ile Kars, Ağrı ve Ardahan illerinde kış turizmi konusunda yatırımların yapılması gerekliliği vurgulanmıştır.

TRA2 Bölgesi, sanayinin genel olarak gelişmediği bir bölgedir. Sanayide istihdam oranı (yüzde 6,3; 2009) Türkiye ortalamalarının (yüzde 25,3) çok altındadır. İşyeri sayısı ve istihdam rakamlarına göre gıda ürünleri ve içecek sanayi, imalat sanayinin diğer alt kollarından daha yüksek oranlara sahiptir. Ayrıca, bölgedeki mevcut imalat sanayi tesislerinin istihdam kapasiteleri çok düşüktür (işyeri başına istihdam oranı 3,6; 2002) ve bazı tesisler çeşitli nedenlerle faaliyet göstermemektedir. Sanayinin gelişmesi için önemli bir potansiyel oluşturan Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve küçük sanayi siteleri (KSS) bakımından Bölge, Türkiye ortalamasının çok gerisindedir. Bölgede toplam 5 adet OSB bulunmakta, bunlardan yalnız Kars OSB işler durumdadır.

Dört ülke ile sınırı olmasına rağmen Bölgede ticaret yeterince gelişmemiştir. 2009 yılında Türkiye genelinde on bin kişiye düşen ticaret unvanlı işyeri sayısı 6,07 iken, Bölgede bu oran 2,23'tür. Bölgenin, Türkiye toplam ihracatının ancak binde 1,2'sini gerçekleştirmesi, sahip olduğu potansiyelini yeterince değerlendiremediğini göstermektedir.

Bölge, coğrafi konumu ve yapısı nedeni ile sahip olduğu doğal zenginlikleri, Kafkaslar, Orta Asya ve İran ile olan tarihsel bağları, bünyesinde barındırdığı zengin kültürel mirası ile etki alanını ülkenin siyasi sınırlarının ötesine taşımaktadır. Buna bağlı olarak Bölge; ticaret, lojistik ve turizm alanlarında önemli bir potansiyele sahiptir. Dünyanın önemli enerji ve ulaşım koridorlarının kesişim noktasında olması Bölgeye farklı bir jeostratejik önem atfetmektedir. Bu bağlamda TRA2 Bölgesi 2010 – 2013 Bölge Planının vizyonu;

“Doğal zenginliğiyle tanınmış, turizm ve tarımsal ürünleriyle markalaşmış, sınırları aşan kültürel mirasın imkânlarından yararlanmış, rekabet gücü yüksek işletmeleriyle ülkenin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan ticaret ve lojistik merkezi bir Serhat Bölgesi.”

olarak belirlenmiştir. Bu vizyonu gerçekleştirmek üzere 2010 – 2013 yılları arasında ulaşılması planlanan amaç ve hedefler aşağıda sunulmuştur.

Tablo: Amaç ve Hedefler

AMAÇLAR	HEDEFLER
1: Yaşam kalitesini artırmak,	1.1: Kentsel ve kırsal yerleşimlerin cazibesinin artırılması.
	1.2: Eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, erişilebilirliğinin ve kalitesinin artırılması.
	1.3: Bölgede sürdürülebilir kalkınmanın ve sağlıklı bir yaşamın sağlanması için gerekli çevre koşullarının oluşturulması ve korunması.
	1.4: Dezavantajlı grupların (engelliler, kadınlar, yoksullar, sosyal dışlanmaya maruz kalmış bireyler) toplumsal hayata dâhil edilmesi.
2: Tarım ve hayvancılıkta üretimin verimliliğini ve katma değerini artırmak.	2.1: Hayvancılık altyapısının geliştirilmesi,
	2.2: Tarımsal altyapı ve üretiminin geliştirilmesi, yenilikçi ve alternatif tarımsal üretimin yaygınlaştırılması,
	2.3: Eğitim, yayım ve bilgilendirme faaliyetleri ile üreticilerin bilgi ve becerilerinin artırılması.
	2.4: Bölgede uygun tarımsal ürünlerin (kaz, kaşar, bal... vb) markalaştırılması,
	2.5: Tarımsal örgütlenmenin güçlendirilmesi.
3: Turizm potansiyelini harekete geçirerek bölgeyi markalaştırmak.	3.1: Bölgenin turizm çeşitliliği potansiyelinin değerlendirilmesi, farkındalığının artırılması ve tanınırlığının sağlanması.
	3.2: Turizm altyapısının iyileştirilmesi.
	3.3: Turizm gelirlerinin artırılması.
4: İşletmelerin rekabet edebilirlik kapasitelerini arttırmak.	4.1: Sanayi altyapısının iyileştirilmesi.
	4.2: Dış ticaret ve lojistik sektörünün geliştirilmesi.
	4.3: Bölge aktörleri ve işletmelerinin etkin, doğru ve hızlı karar verme kapasitelerinin artırılması

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	i
ÖNSÖZ	iii
YÖNETİCİ ÖZETİ	v
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar	xii
GRAFİKLER	xv
HARİTALAR	xv
ŞEKİLLER	xv
KISALTMALAR	xvi
BÖLÜM 1: GİRİŞ	1
1.1. PLANLAMA İLKELERİ	1
1.2. PLAN HAZIRLAMA SÜRECİ VE KATILIMCILIK	2
1.2.1. MEVCUT DURUM ANALİZİ.....	6
1.2.2. GZFT ANALİZİ ÇALIŞTAYLARI	6
1.2.3. PLAN ÖNGÖRÜLERİNİN BELİRLENMESİ	7
BÖLÜM 2: BÖLGENİN MEVCUT DURUMU	8
2.1. BÖLGENİN TÜRKİYE VE DÜNYA'DAKİ YERİ.....	8
2.2. BEŞERİ VE SOSYAL SERMAYE.....	10
2.2.1. DEMOGRAFİK GÖSTERGELER.....	10
2.2.1.1. Nüfus	10
2.2.1.2. Nüfus Değişimi ve Göç	12
2.2.2. EĞİTİM	16
2.2.2.1. Eğitim Altyapısı	17
2.2.2.2. Yükseköğretim Olanakları	19
2.2.3. SAĞLIK	22
2.2.4. İŞGÜCÜ GÖSTERGELERİ	24
2.2.5. GELİR DAĞILIMI.....	28
2.2.6. SOSYAL GÜVENLİK.....	29
2.2.7. SİVİL TOPLUM	31
2.2.8. YEREL YÖNETİMLERİN KAPASİTELERİ.....	32
2.3. EKONOMİK YAPI VE SEKTÖREL DEĞERLENDİRMELER	33
2.3.1. GENEL EKONOMİK GÖSTERGELER	33
2.3.2. TARIM VE HAYVANCILIK.....	36
2.3.2.1. Tarım Arazileri ve Tarımsal Yapı.....	37
2.3.2.1.1. Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu ve Sulama.....	37
2.3.2.1.2. Tarım İşletmelerinin Yapısı	39
2.3.2.1.3. Tarım Sektöründe Kurumsal Kaynaklar ve Örgütlenme.....	42
2.3.2.2. Bitkisel Üretim	42
2.3.2.3. Hayvancılık	46
2.3.2.3.1. Büyükbaş Hayvancılık	46

2.3.2.3.2. Küçükbaş Hayvancılık	46
2.3.2.3.3. Et ve Süt ürünleri İşletmeleri	47
2.3.2.3.4. Kanatlı Hayvanlar	48
2.3.2.3.5. Hayvansal Ürün Miktarları.....	48
2.3.2.3.6. Arıcılık	49
2.3.2.3.7. Su Ürünleri.....	50
2.3.2.4. Organik Tarım	50
2.3.2.5. Tarımsal Üretim Değeri ve Verimlilik.....	51
2.3.2.6. Tarımda Alet ve Makine Kullanımı	52
2.3.2.7. Marka Potansiyeline Sahip Tarımsal Ürünler	53
2.3.2.8. Tarım Sektöründeki Önemli Yatırımlar	54
2.3.2.9. Değerlendirme	55
2.3.3. SANAYİ, TİCARET, ENERJİ VE MADENLER	57
2.3.3.1. Sanayi.....	57
2.3.3.1.1. Sanayinin Sektörel Dağılımı.....	57
2.3.3.1.2. İmalat Sanayindeki İstihdamın Sektörel Dağılımı.....	59
2.3.3.1.3. Sektörel Yoğunlaşma	59
2.3.3.1.4. İmalat Sanayi Tesisleri	62
2.3.3.1.5. Organize Sanayi Bölgeleri.....	63
2.3.3.1.6. Küçük Sanayi Siteleri	64
2.3.3.2. Ticaret.....	64
2.3.3.2.1. Dış Ticaret.....	65
2.3.3.3. Madenler ve Madencilik Sektörü	68
2.3.3.4. Enerji	70
2.3.3.4.1. Elektrik Üretimi ve Kullanımı	70
2.3.3.4.2. Alternatif Enerji Kaynakları.....	73
2.3.3.5. Girişimcilik.....	75
2.3.4. KÜLTÜR VE TURİZM.....	81
2.3.4.1. Kültürel Değerler	81
2.3.4.2. Turizm	84
2.3.4.3. Turizm Altyapısı.....	89
2.3.4.4. Turizm Türleri.....	91
2.3.4.4.1. Kış Turizmi	91
2.3.4.4.2. Doğa Turizmi	92
2.3.4.4.3. Spor Turizmi.....	93
2.3.4.4.4. Tarih, Kültür ve İnanç Turizmi	94
2.3.4.4.5. Sağlık Turizmi	95
2.4. ÇEVRE, ULAŞTIRMA VE ALTYAPI.....	96
2.4.1. ÇEVRE	96
2.4.1.1. Su Yönetimi	97
2.4.1.2. Biyolojik Çeşitlilik.....	98
2.4.1.3. Doğal Afetler ve Çevre Sorunları	98

2.4.2. ULAŞTIRMA	100
2.4.2.1. Karayolu.....	100
2.4.2.2. Havayolu.....	105
2.4.2.3. Demiryolu	105
2.4.3. ALTYAPI	108
2.5. ÜST ÖLÇEKLİ PLAN, PROGRAM VE STRATEJİ BELGELERİ	111
2.6. GZFT ANALİZİ.....	117
BÖLÜM 3: VİZYON, AMAÇ VE HEDEFLER	125
BÖLÜM 4: MEKANSAL GELİŞME DEĞERLENDİRMESİ	134
BÖLÜM 5: FİNANSMAN	141
5.1. KAMU YATIRIMLARI	141
5.2. KÖYLERİN ALTYAPISININ DESTEKLENMESİ (KÖYDES) PROJESİ	142
5.3. BELEDİYELERİN ALTYAPISININ DESTEKLENMESİ (BELDES) PROJESİ	143
5.4. SOSYAL DESTEK PROGRAMI (SODES)	143
5.5. SANAYİ VE TİCARET BAKANLIĞI DESTEKLERİ.....	143
5.6. KOSGEB DESTEKLERİ.....	144
5.7. TARIM VE KÖYİŞLERİ BAKANLIĞI DESTEKLERİ	145
5.8. YATIRIM TEŞVİKLERİ BELGELERİ.....	145
5.9. KALKINMA AJANSI DESTEK PROGRAMLARI	146
5.10. ULUSLARARASI DOĞRUDAN YATIRIMLAR.....	147
5.11. AB PROGRAMLARI.....	148
5.12. MDG ACHIEVEMENT FUND (BİNYIL KALKINMA HEDEFLERİ) DESTEKLERİ	149
BÖLÜM 6: PERFORMANS GÖSTERGELERİ	151
BÖLÜM 7: PLAN UYGULAMA SÜRECİ, İZLEME DEĞERLENDİRME VE KOORDİNASYON	155
KAYNAKÇA.....	158
EKLER	E-1

TABLOLAR

Tablo 1.1: Bölge Planlama Sürecinde Katılımcılık.....	5
Tablo 2.1: Nüfus Değişimi, Şehirleşme Oranı ve Nüfus Yoğunluğu (2000-2009)	11
Tablo 2.2: Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Bağımlılık Oranları, 2009	11
Tablo 2.3: Şehir ve Köylerde Ortalama Hane Halkı Büyüklükleri, 2008	12
Tablo 2.4: TRA2 Nüfus Değişimi ve Nüfusun Ülkedeki Payı 1965-2009.....	12
Tablo 2.5: TRA2 Bölgesi İllerinin Aldığı Göç, Verdiği Göç, Net Göç Ve Net Göç Hızı, 2000-2009.....	13
Tablo 2.6: TRA2 Bölgesi ve İllerinin Yerleşim Yerlerine Göre Aldığı ve Verdiği Göç, 2000.....	15
Tablo 2.7: Türkiye ve TRA2 Bölgesi İllerinde Nüfusun Eğitim Durumu (%), 2009	16
Tablo 2.8: TRA2 Bölgesi İllerinde 15 Yaş Üstü Kadın ve Erkeklerin Eğitim Durumu (%), 2009	17
Tablo 2.9: TRA2 Bölgesi İlleri Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayıları (2008-2009)	17
Tablo 2.10: TRA2 Bölgesi İlleri YİBO, Öğrenci Mevcudu ve Taşınmalı Eğitim Verileri, Yurt ve Pansiyon Bilgileri, 2010	18
Tablo 2.11: Yükseköğretim İstatistikleri Karşılaştırması, 2008	20
Tablo 2.12: Bölge Üniversiteleri Bölüm ve Fakülteleri	20
Tablo 2.13: TRA2 Bölgesi İllerinde ve Türkiye’de On bin Kişiye Düşen Uzman Hekim Sayıları Değişimi (2000-2009).....	22
Tablo 2.14: TRA2 Bölgesi İllerinde On bin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı Değişimi, (2000-2009)	22
Tablo 2.15: TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (2004-2009).....	25
Tablo 2.16: TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de İşgücüne Katılma Oranları, (2004-2009).....	26
Tablo 2.17: TRA2’de İstihdamın Yaş Gruplarına Dağılımındaki Değişim (2004-2009).....	27
Tablo 2.18: Türkiye ve TRA2 Bölgesinde Fertlerin Elde Ettiği Gelir Türleri, 2003.....	28
Tablo 2.19: TRA2 Bölgesi’nde Hane Halkı Gelirinin %20’lik Dilimlere Göre Dağılımı, 2003	29
Tablo 2.20: TRA2 Bölgesi İllerindeki SGK Kapsamı Nüfus ve Yeşil Kartlı Sayısı (2008)	30
Tablo 2.21: Ülke ve Bölgede Dernek Sayıları ve Dernekleşme Oranı, 2010	31
Tablo 2.22: TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Verileri	31
Tablo 2.23: Kişi Başı Gayri Safi Katma Değerleri (2004-2006).....	33
Tablo 2.24: TRA2 Bölgesi GSYİH Göstergeleri	33
Tablo 2.25: Sektörlerin Bölgesel Gayrisafi Katma Değer İçindeki Payı (%) (2004-2006).....	34
Tablo 2.26: TRA2 Bölgesi Genel Bütçe Vergi Gelirleri (TL) (2009).....	34
Tablo 2.27: TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımları Sektörel Dağılımı (Bin TL) 2009.....	35
Tablo 2.28: Mevduatın İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı (2002-2009).....	35
Tablo 2.29: Kredilerin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları) (2002-2009)	36
Tablo 2.30: Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu ve Sulama Bilgileri.....	38
Tablo 2.31: TRA2 Bölgesi Tarımsal Üretim ve Arazi Durumu	41
Tablo 2.32: Tarım Sektöründe Örgütlenme	42

Tablo 2.33: Örtü Altı Sebze ve Meyve Üretimi (Ton)	43
Tablo 2.34: Tarımsal Alan Kullanımı (Hektar)	44
Tablo 2.35: Hasat Edilen Bitkisel Üretim Alanı (Hektar)	44
Tablo 2.36: Bitkisel Üretim Miktarları (Ton)	45
Tablo 2.37: Büyükbaş Hayvan Sayısı.....	46
Tablo 2.38: Küçükbaş Hayvan Sayısı.....	47
Tablo 2.39: Et ve Süt Ürünleri Üretimi Yapan İşletme Sayıları	47
Tablo 2.40: Kanatlı Hayvan Varlığı	48
Tablo 2.41: Hayvansal Ürün Miktarları (Ton).....	49
Tablo 2.42: Kovan Sayısı.....	49
Tablo 2.43: Su Ürünleri Üretim ve Kapasite Miktarları (Ton)	50
Tablo 2.44:Organik Tarım Varlığı.....	51
Tablo 2.45: Tarımsal Üretim Değerleri	51
Tablo 2.46: Bitkisel Üretim Verimi (Kg/Ha).....	52
Tablo 2.47: Tarımsal Alet ve Makine Varlığı.....	53
Tablo 2.48: 2002 GSİS'ye Göre İşyeri Sayılarının Sektörel Dağılımı (Sayı ve Yüzde).....	58
Tablo 2.49: 2002 GSİS'ye Göre İmalat Sanayindeki İşyeri Sayılarının Alt İmalat Kollarına Dağılımı (Sayı ve Yüzde).....	58
Tablo 2.50: 2002 GSİS'ye Göre İstihdamın Alt İmalat Kollarına Dağılımı (Sayı ve Yüzde).....	59
Tablo 2.51: TRA2 Bölgesinde Yıllar İtibariyle Sektörel Yoğunlaşmalar	60
Tablo 2.52: Çalışanların Alt Sektörlere Göre Dağılımı (+10 istihdamlı işyerleri) ve Yoğunlaşma-2009.....	61
Tablo 2.53: TRA2 Bölgesinde Faaliyet Gösteren Başlıca İmalat Sanayi Tesisleri	63
Tablo 2.54: TRA2 Bölgesi OSB'leri	63
Tablo 2.55: 2010 Yılı OSB Yatırım Programı - TRA2 Bölgesi OSB Projeleri	64
Tablo 2.56: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın Kredi Desteği İle Tamamlanan ve 2010 Yılı Yatırım Programında Yer Alan KSS Projeleri Sayıları	64
Tablo 2.57: İhracatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)	66
Tablo 2.58: TRA2 Bölgesinde İhracatın Sektörel Dağılımı (Milyon ABD Doları)	66
Tablo 2.59: TRA2 İlleri İhracatçı Firma Sayısı	67
Tablo 2.60: İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)	68
Tablo 2.61: TRA2 Bölgesinde İthalatın Sektörel Dağılımı (Milyon ABD Doları).....	68
Tablo 2.62: Maden ve Taş Ocakları İşletme ve İstihdam Sayıları	69
Tablo 2.63 : Elektrik Üretim Kapasitesi	70
Tablo 2.64: Kullanım Yerlerine Göre Elektrik Tüketimi.....	72
Tablo 2.65: Elektrik Abone Sayılarının Sektörel Dağılımı	73
Tablo 2.66: Jeotermal Akışkanın Sıcaklığına Göre Kullanılma Yerleri	74

Tablo 2.67: TRA2 Bölgesindeki Mevcut ve Planlanan HES'ler.....	75
Tablo 2.68: Kurulan Ticaret Unvanlı İşyeri, Şirket ve Kooperatiflerin Nüfusa Oranı	76
Tablo 2.69: Yıllar İtibarıyla Kurulan ve Kapanan Ticaret Unvanlı İşyeri Sayısı.....	77
Tablo 2.70: Yıllar İtibarıyla Kurulan ve Kapanan Şirket ve Kooperatif Sayıları	77
Tablo 2.71: TRA2 Bölgesinde Kurulan Ticaret Unvanlı İşyerlerinin Sektörel Dağılımı	79
Tablo 2.72: TRA2 Bölgesinde Kurulan Şirket ve Kooperatiflerin Sektörel Dağılımı.....	79
Tablo 2.73: Kredilerin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)	80
Tablo 2.74: TRA2 İlleri KOSGEB KOBİ Destek İstatistikleri.....	80
Tablo 2.75: TRA2 Bölgesi ve Türkiye Toplam Marka/Patent/Faydalı Model/Endüstriyel Tasarım Başvuru ve Tescil Sayıları Toplamı	81
Tablo2.76: TRA2 Bölgesindeki Tescilli Yapılar	83
Tablo 2.77: Milliyete Göre En Çok Giriş-Çıkış Yapan Yabancılar	85
Tablo 2.78: 2008 Yılında Ulaşım Yoluna Göre Giriş Yapan Yabancılar	85
Tablo 2.79: Konaklama Türlerine Göre Geceleme Sayısının TRA2 Bölgesindeki İllere Göre Dağılımı.....	86
Tablo 2.80: 2008 Yılında Bölge İllerinde İkamet Eden ve Yurt Dışına Giden Vatandaşların Sayısı	87
Tablo 2.81: TRA2 Bölgesindeki Kara Sınır Kapılarından Yapılan Yabancı Giriş-Çıkış Sayısı.....	88
Tablo 2.82: Bölgede Yer Alan Turizm İşletme Belgeli Tesisler.....	90
Tablo 2.83: Bölge İllerindeki Öncelikli Çevre Sorunları Sıralaması	98
Tablo 2.84: Devlet Yollarında 2008-2009 Yıllarında Km Başına Geçiş Yapan Taşıt, Yük ve Yolcu Sayıları	103
Tablo 2.85: TRA2 Bölgesi Köy Yolları ve Kaza İstatistikleri	104
Tablo 2.86: Belediyelere Ait Altyapı Göstergeleri	109
Tablo 2.87: 2009 Yılı Sonu İtibarıyla Köy Yolları Envanteri.....	110
Tablo 2.88: 2009 Yılı Sonu İtibarıyla Köy İçme Suyu Envanteri	110
Tablo 4.1: Bölge İlleri Nüfus Bilgileri	137
Tablo 5.1: TRA2 Bölgesi KÖYDES Ödenekleri (TL).....	142
Tablo 5.2: TRA2 Bölgesi BELDES Ödenekleri (TL)	143
Tablo 5.3: TRA2 İlleri KOSGEB KOBİ Destekleri	144
Tablo 5.4: Yatırım Teşvik Belgeleri (Genel Teşvik)	146
Tablo 5.5: KOBİ Teşvik Belgeleri.....	146
Tablo 5.6: TRA2 Bölgesindeki Yabancı Sermayeli Firmalar	147
Tablo 5.7: Hibe Programları Kapsamında Finanse Edilen Projelerin İllere Göre Dağılımı.....	148
Tablo 7.1: Plan Uygulama Sürecinde Etkin Kurum ve Kuruluşlar	156

GRAFİKLER

Grafik 2.1: Düzey 2 Bölgeleri Yıllık Nüfus Artış Hızları, 2009.....	13
Grafik 2.2: TRA2 Bölgesi İllerinde ve Türkiye’de Bebek Ölüm Oranları (2000-2009)	23
Grafik 2.3: Bölgede ve Ülkede Engelli Oranları (2000).....	23
Grafik 2.4: 2009 Yılında Bölgede ve Ülkede İstihdamın Sektörel Dağılımı	24
Grafik 2.5: Bölgede ve Ülkede 15 ve Üzeri Yaş İstihdam Edilenlerin Eğitim Durumu 2009	27
Grafik 2.6: Kullanım Şekillerine Göre Topraklar (%)	38
Grafik 2.7: Arazi Büyüklüğüne Göre İşletme Bilgileri (%).....	40
Grafik 2.8: Dikilen Fidan Sayısının İllere Göre Yüzde Dağılımı	99
Grafik 5.1: TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımları (bin TL).....	142

HARİTALAR

Harita 2.1: TRA2 Bölgesinin Dünyadaki Konumu	8
Harita 2.2: 2008-2009 Dönemi TRA2 Bölgesi Göç Destinasyonları	14
Harita 2.3: Türkiye’deki Uluslararası E Yolları	100
Harita 2.4: TRA2 Bölgesi Karayolları Haritası	101
Harita 2.5: TRA2 Bölgesi Toplam Taşıt Trafiği İçinde Ağır Taşıt Trafiğinin Durumu	102
Harita 2.6: 2023 Yılına Kadar Yapılması Planlanan Otoyollar	104
Harita 2.7: TCDD Tarafından Yenilenen ve Yenilenecek Hatlar (2009)	106

ŞEKİLLER

Şekil 1.1: Planlama Süreci	3
Şekil 4.1: TRA2 Bölgesindeki İl ve İlçe Kademelenmeleri	135
Şekil 4.2: TRA2 Bölgesindeki İl ve Önemli İlçelerin Gelişme Eksenleri	136
Şekil 4.3: TRA2 Bölgesindeki Tarım ve Hayvancılık Faaliyetlerinin Gelişme Eksenleri	138
Şekil 4.4: TRA2 Bölgesindeki Turizm, Sanayi ve Ticaret Faaliyetlerinin Gelişme Eksenleri.....	139

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ADNKS: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi

AGR: Uluslararası Ana Trafik Arterleri Oluşturulması Deklarasyonu

AKKM: Ağrı-Konya-Kayseri-Malatya Bölgesel Kalkınma Programı

AR-GE: Araştırma-Geliştirme

BELDES: Belediyelerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi

BM: Birleşmiş Milletler

BMKP: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)

BSK: Bitümlü Sıcak Karışım (asfalt)

CIP: Rekabet Edebilirlik ve Yenilik Çerçeve Programı

ÇED: Çevresel Etki Değerlendirmesi

ÇKS: Çiftçi Kayıt Sistemi

DAB: Doğu Anadolu Bölgesi

DAKP: Doğu Anadolu Kalkınma Programı

DAP: Doğu Anadolu Projesi Ana Planı

DHMİ: Devlet Hava Meydanları İşletmesi

DLH: Demiryollar, Limanlar ve Hava Meydanları İnşaatı Genel Müdürlüğu

DOKAP: Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

DSİ: Devlet Su İşleri

DTM: Dış Ticaret Müteşarlığı

EIP: Girişimcilik ve Yenilik Programı

EİEİ: Elektrik İşleri Etüt İdaresi Başkanlığı

EFİS: Avrupa Topluluğu Ekonomik Faaliyetlerin İstatistikî Sınıflandırması

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

GEPA: Güneş Enerji Potansiyeli Atlası

GSİS: Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı

GSKD: Gayri Safi Katma Değer

GSYİH: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla

GZFT Analizi: Güçlü ve Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Tehditler Analizi (SWOT)

HES: Hidroelektrik Santrali

IEE: Avrupa Akıllı Enerji ve Teknoloji Programı

IPA: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (Instrument Pre-Accession)

IPARD: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPA Rural Development)

İLBANK: İller Bankası

İŞKUR: Türkiye İş Kurumu

KBGSYİH: Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

KOBİ: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme

KOSGEB: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı

KÖYDES: Köy Altyapısını Destekleme Projesi

KSS: Küçük Sanayi Sitesi

MDGs: Binyıl Kalkınma Hedefleri

MPM: Milli Prodüktivite Merkezi

OECD: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği

OSB: Organize Sanayi Bölgesi

REPA: Rüzgâr Enerji Potansiyeli Atlası

SERKA: Serhat Kalkınma Ajansı

SGK: Sosyal Güvenlik Kurumu

SODES: Sosyal Destek Programı

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

TCK: Türkiye Cumhuriyeti Karayolları

TCDD: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü

TIR: Uluslararası Yol Taşımacılığı (*Transports Internationaux Routiers-International Road Transport*)

TKDK: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu

TOKİ: Başbakanlık Toplu Konut İdaresi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TR: Türkiye

TRA: Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Düzey I)

TRA1: Erzurum, Erzincan, Bayburt (Düzey II)

TRA2: Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan (Düzey II)

TRB2: Bitlis, Hakkâri, Muş, Van (Düzey II)

UND: Uluslararası Nakliyeciler Derneği

UNMDG: Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri

UNWTO: Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü

UKKS: Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi

YİBO: Yatılı İlköğretim Bölge Okulu

“Bir toplumun gelişmesi/modernleşmesi kendi dinamikleri içinde temelde tarihsel olan bir mekansal farklılaşma ortaya çıkaracaktır. Eğer bu farklılaşma kalıbı bizi rahatsız etmiyorsa bu konularla ilgilenen bilim insanının yapacağı bu gelişmeleri izlemek ve olumsuzluğunun farkında olarak bir açıklamasını yapmaya çalışmaktır. Ama ortaya çıkan sonuçlara razı olunmuyorsa, çözülmesi gereken sorunlar olduğunun farkına varılmışsa, bu tarihsel-mekânsal sürece müdahale gereği ortaya çıkmaktadır. Bu müdahaleden kendisini sorumlu gören yöneticiler/plancılar kendilerinin görevinin tarihsel-mekânsal bir sürece müdahale olduğunun farkında olmalıdırlar” (İlhan TEKELİ, 2009:12).

BÖLÜM 1: GİRİŞ

Ülkemizde 26 düzey 2 bölgesinde kurulan kalkınma ajanslarından biri olan Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA), Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerini kapsayan TRA2 Düzey 2 Bölgesi Kalkınma Ajansı olarak 25.1.2006 tarih ve 5449 sayılı “Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun”un 3’üncü maddesine dayanılarak Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığının koordinasyonunda, 25 Temmuz 2009 tarih ve 15236 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kurulmuştur.

Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun’un 1 ve 5 inci maddelerinde belirtildiği gibi; **“yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle, ulusal kalkınma planı ve programlarında öngörülen ilke ve politikalarla uyumlu olarak bölgesel gelişmeyi hızlandırmak ve hazırlanacak bölge plan ve programlarını uygulamak”** görevi kalkınma ajanslarına verilmiştir.

2010 – 2013 dönemini kapsayan Bölge Planı, **TRA2 bölgesindeki tüm aktörlerin kalkınma girişimlerinin ana hatlarını belirleyecek ve Ajansın destek faaliyetlerine esas teşkil edecek stratejik bir plandır.**

1.1. PLANLAMA İLKELERİ

TRA2 Bölgesi 2010 – 2013 Bölge Planı, sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergeleri açısından 26 düzey 2 bölgesi içinde en son sırada yer alan **TRA2 Düzey 2 Bölgesi’nin kaynaklarını bölgenin beşeri ve sosyal yapısı, dış dünyayla kurduğu ilişkiler ve işbirliklerini göz önüne alarak harekete geçirecek bir stratejik plan olarak hazırlanmıştır.** Bu bağlamda Plan, kalkınmanın tüm aktörlerini ortak bir gelecek tasavvuru etrafında bir araya getirerek, bölge kaynaklarının bu tasavvuru gerçekleştirmek üzere kullanımını sağlayacak dinamizmi ortaya çıkarmayı ve yönlendirmeyi hedeflemektedir. Bu hedeften hareketle Plan, aşağıda sıralanan beş temel ilke çerçevesinde hazırlanmıştır:

1. Yerellik ve bütünsellik: Planlama süreci ve uygulamalarında bölgenin yerel kaynaklarının harekete geçirilmesi, yerelin karşılaştırmalı üstünlüklerini öne çıkaran çabaların örgütlenerek iş çevreleri için uygun ortamların yaratılması, bununla birlikte sosyal ve kültürel alanlarla beraber bölgede yaşam kalitesinin topyekûn artırılması esas alınmıştır.

2. Eşitlik ve sosyal içerme: Bireylerin toplumsal hayata katılımını ve statülerini belirleyen eğitim, sağlık, kültür, istihdam gibi alanlara erişimi ve fırsat eşitliği çerçevesinde bu alanlarda kendilerini etkin biçimde var edebilmelerinin sağlanması temel alınmıştır; toplumsal alandaki çeşitli dezavantajlı kesimler (engelliler, yoksullar, çocuklar, kadınlar, vd.) için ayrımcılık ve sosyal dışlanmayı ortadan kaldıracak politikalar gözetilmiştir.

3. Katılımcılık: Yerel aktörlerin planlama sürecinde karar alma mekanizmalarına katılımı ve planı sahiplenmelerinin sağlanması temel alınmıştır. Bu kapsamda, katılım planlaması yapılarak, yerel paydaşların çeşitli düzeylerde Plan kararlarına katılımı sağlanmıştır.

4. Sürdürülebilirlik: Yerel ihtiyaçların karşılanması ile doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilirliği arasında bir denge kuran, bütünsel bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu kapsamda, yalnız geleceğe yönelik önlemler değil, bugün var olan ve doğal kaynakları tehdit eden uygulamalarda iyileşmelerin sağlanması özellikle dikkate alınmıştır.

1.2. PLAN HAZIRLAMA SÜRECİ VE KATILIMCILIK

Plan hazırlama sürecinde mevcut durum analizinden vizyon, amaç ve hedeflerin belirlenmesine doğru giden bir metodoloji izlenmiştir. Şekil 1.1’de sunulmuş olan akış şeması plan hazırlama sürecinde izlenen adımları göstermektedir.

Şekil 1.1: Planlama Süreci

Ön hazırlık çalışmaları kapsamında plan hazırlama sürecinde izlenecek süreçlerin planlaması yapılmış ve mevcut durum analizi için gerekli verilerin tanımlanması işlemleri tamamlanmıştır. Bu süreçte, TRA2 Bölgesi Bölge Planının referans alacağı ulusal ve bölgesel plan, program, politika ve strateji belgeleri değerlendirilmiştir.

Planlama metodolojisi çerçevesinde benimsenen **“katılımcılık ilkesi”** bağlamında, ayrıntılı paydaş analizleri ile **katılım planlaması** yapılmıştır. Bu kapsamda, yerel paydaşlar bölge planı hazırlama süreci konusunda bilgilendirilmiş, tüm kurum ve kuruluşlarla yapılan yüz yüze görüşmelerle elde edilen kendi faaliyet alanları ile ilgili bilgilerle mevcut durum analizine katkıda bulunmaları sağlanmış, geniş katılımlı il çalıştayları ve Kalkınma Kurulu toplantısı aracılığı ile plan öngörülere katılımcı süreçlerle oluşturulmuştur. Ayrıca, bölge illerinde yerel medya kuruluşlarının katılımıyla düzenlenen basın toplantıları aracılığıyla yerel kamuoyu Ajans faaliyetleri ve planlama süreci hakkında bilgilendirilmiştir.

Bölge Planı hazırlığı sürecinde mevcut durum analizi çalışmalarının tamamlanmasını takiben düzenlenen sektör raporları Yönetim Kuruluna sunularak değerlendirmeleri alınmıştır. Kalkınma Kurulunda plan öngörülerinin oluşturulmasının ardından planın bütünü Yönetim Kuruluna sunularak görüşleri değerlendirilmiş, bölge planı nihai hale getirilmiştir.

Tüm bu süreçlerle katılımcılığın; **bilgilendirme, danışma, içerme** ve **işbirliği**¹ biçimlerinin tamamı kullanılarak, ilgili paydaşların çeşitli düzeylerde planın oluşturulma süreçlerine katkıda bulunmaları sağlanmıştır. Bu süreçlere yapılan katılımı ilgili özet bilgiler Tablo 1.1’de sunulmuştur.

---

¹ Uluslar arası Katılımcılık Derneği, www.iaps.org/practionertools/spectrum.html

Tablo 1.1: Bölge Planlama Sürecinde Katılımcılık

Çalışmanın Adı	Yöntem	Katılımcılar	Katılımcı Sayısı	Notlar
İlgili Kurum ve Kuruluşların Bilgilendirilmesi, Mevcut Verilerin Derlenmesi	Yüz yüze görüşme	İl ve ilçelerdeki Kamu Kurum ve Kuruluşları, Özel Sektör Kuruluşları ve Mesleki Kuruluşlar	85	
Yerel Kamuoyunun Bilgilendirilmesi	Basın Toplantısı (4 ilde)	Yerel Medya Kuruluşları	35	Her ilin yerel basılı medyasında haberleştirilmiştir.
Ağrı İli GZFT Analizi Çalışması	Çalıştay	İl ve ilçe düzeyi kamu, özel sektör kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve bireysel üretici ve işletmeciler.	100	Katılımcı kuruluşlar ve temsilcilerinin listesi Ek-2'de sunulmuştur.
Ardahan İli GZFT Analizi Çalışması	Çalıştay		56	
İğdır İli GZFT Çalışması	Çalıştay		83	
Kars İli GZFT Çalışması	Çalıştay		112	
Plan Vizyon, Amaç ve Hedeflerinin Belirlenmesi	Toplantı/Çalıştay	Kalkınma Kurulu Alt İhtisas Grupları	62	Tarım ve Hayvancılık, Sanayi ve Ticaret, Turizm, sosyal yapı (Eğitim, Sağlık, Nüfus), Çevre, ulaşım ve Altyapı alt ihtisas grupları oluşturulmuştur.
Toplam katılımcı sayısı			533	

1.2.1. MEVCUT DURUM ANALİZİ

Mevcut Durum Analizi çalışmasının ilk adımında bölgenin sosyo-ekonomik yapısı (nüfus, işgücü, göç, eğitim, sağlık, gelir dağılımı ve yoksulluk, sivil toplum), ekonomik sektörleri (tarım ve hayvancılık, sanayi ve ticaret, turizm) ile çevre, ulaştırma ve altyapı konularında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) başta olmak üzere, tüm ilgili kurum ve kuruluşların veri tabanlarında bulunan istatistikî veriler, bu kurum ve kuruluşların basılı dokümanları ve internet siteleri taranarak derlenmiştir. İllerdeki tüm ilgili kurum ve kuruluşlar ziyaret edilerek, planlama çalışmaları ile ilgili bilgi verilmiş, mevcut durum analizi için gerekli bilgilerin bir kısmı yüz yüze görüşmelerle elde edilmiş, bu kurum ve kuruluşlara ait doküman ve belgeler derlenmiştir.

İstatistikî veriler çerçevesinde TÜİK'in Nisan 2010 tarihli "Bölgesel Göstergeler 2009: TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan" yayınında bulunan bölgenin nüfus, istihdam, ekonomi, yoksulluk, üretim, sağlık, eğitim, kültür ve çevre konularına ait istatistikler incelenmiştir. TRA2 Düzey 2 Bölgesine ait veriler, Türkiye geneline ait verilerle karşılaştırmalı olarak incelenmiş, bölgedeki gelişme/değişme eğilimleri saptanmaya çalışılmıştır.

Elde edilen tüm bulgu ve değerlendirmeler, Sosyo-ekonomik Yapı, Tarım ve Hayvancılık Sektörü, Sanayi ve Ticaret Sektörü, Kültür ve Turizm ile Çevre, Enerji, Ulaştırma ve Altyapı alt başlıkları altında analiz edilerek değerlendirilmiş, mevcut durum raporları düzenlenmiştir.

TRA2 Bölgesi 2010 - 2013 Bölge Planı hazırlığının ilk aşaması olan mevcut durum analizi çalışmasının sonuçları Yönetim Kurulu toplantısında görüşülmüş, kurul üyelerinin önerileri doğrultusunda gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

1.2.2. GZFT ANALİZİ ÇALIŞTAYLARI

GZFT yöntemi, bölgenin Güçlü ve Zayıf yönleri ile Fırsat ve Tehditlerinin sistematik bir analizi yapılarak bölgenin geleceği için arzulanan sonuçları etkileyebilecek unsurları belirlemek amacıyla uygulanmıştır. GZFT analizleri ile, Planın **mevcut durum analizi bulgularının kalkınmanın yerel aktörlerince tartışılması, bölgenin vizyonu ile kalkınma amaç ve hedeflerinin yerel aktörler ile birlikte saptanması** ve **Planın yerel aktörler (paydaşlar) tarafından sahiplenilmesi** amaçlandığından, **TRA2 Bölgesi illerinin her birinde geniş katılımlı çalıştaylar** düzenlenerek gerçekleştirilmiştir.

Çalıştayların gerçekleştirilmesinden önce davet edilen katılımcılara plan kapsamında hazırlanmış olan bölgenin mevcut durum analizi çalışmasının geniş özeti davetiyeleri ile birlikte sunulmuştur. Çalıştayların birinci oturumunda açılış konuşmalarını takiben, mevcut durum analizi ile elde edilen bulgular özetle sunularak tartışmaya açılmıştır. Daha sonra insan kaynakları, istihdam, sağlık, sanayi ve ticaret, tarım ve hayvancılık, turizm ve kültürel varlıklar, enerji, yer altı ve yerüstü kaynakları, çevre, altyapı ve ulaştırma konularının ayrı ayrı ele alındığı bölümlerde, katılımcılar bu konularla ilgili olarak illerinin Güçlü ve Zayıf yönleri ile bu alanlarda var olan Fırsatlar ve Tehditleri belirlemişlerdir. İkinci oturumda ise katılımcılar gruplara ayrılmış, bu gruplar listelenen ilin Zayıf yönleri ve Tehditlerini değerlendirerek önemli sorun alanlarını, ilin Güçlü yönler ve Fırsatlarını değerlendirerek de çözüm önerileri geliştirmişlerdir.

Bölgenin dört ilinde gerçekleştirilen çalıştaylardan elde edilen GZFT sonuçları bölge düzeyinde birleştirilmiş, bu sonuçlarla mevcut durum analizinden elde edilen bulgular değerlendirilerek taslak vizyon, amaç ve hedefler ile bu hedeflerin gerçekleştirilmesini sağlayacak stratejiler belirlenmiştir. Böylece Plan öngörülerinin saptanabilmesi için Kalkınma Kurulu'nun üzerinde çalışabileceği bir altlık oluşturulmuştur.

1.2.3. PLAN ÖNGÖRÜLERİNİN BELİRLENMESİ

Ön çalışmaları tamamlanan 2010 - 2013 Bölge Planı taslağı Kalkınma Kurulu'nun görüşüne sunulmuştur. Kurul'un toplanmasından önce plan hazırlığı kapsamında gerçekleştirilen mevcut durum analizi özeti, il çalıştaylarından elde edilen sonuçlar ve taslak plan öngörülerini ile ilgili dokümanlar Kurul üyelerine sunulmuştur. Böylece, kurul üyelerinin Planla ilgili dokümanlar üzerinde ön çalışma yapmaları sağlanmıştır.

Kalkınma Kurulu toplantısı sırasında Ajans'ın tüm faaliyetleri ve Plan çalışmaları özetle sunulmuş; Kurul üyeleri ihtisas alanlarına göre çalışma komisyonlarına ayrılarak taslak Vizyon, Amaç, Hedef ve Stratejileri değerlendirmişlerdir. Her çalışma komisyonunun sözcüsü komisyon değerlendirmelerini kurul üyelerine sunmuş, böylece tüm kurul üyelerinin değerlendirmeler konusunda da görüşleri alınmıştır. İhtisas alanlarına göre oluşturulmuş komisyonların önerileri dikkate alınarak Plan öngörülerini revize edilmiştir.

Taslak Planın Kalkınma Kurulunda görüşülmesini takiben yapılan Yönetim Kurulu toplantısında ise Planın bütünü görüşülmüş, gerekli düzeltmelerle Plan, nihai hale getirilmiştir.

doğu-batı doğrultusunda değil, İran-Rusya bağlamında kuzey-güney doğrultusunda da merkezi durumdadır. Kafkaslar tarih boyunca Avrasya'nın değişik bölgelerine yayılan kavim göçlerinin en önemli kavşak noktalarından birini oluşturan ve bu nedenle de göreceli olarak küçük bir alanda son derece karmaşık bir etnik ve linguistik yapı barındırmaktadır.³

Türkiye, iki büyük güç olan Rusya ile Çin odaklı bir arz sunmaya hazırlanan Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarının batıya ulaşmasında doğal bir köprü rolü üstlenmektedir. Yakın deniz havzası içerisinde yer alan Hazar Denizi petrolünün batıya taşınmasını öngören, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, nakil güzergâhı bakımından dünyanın en istikrarlı ve güvenli ortamlarından birini sunmaktadır. Benzer şekilde Bakü-Tiflis-Erzurum ve İran-Ankara doğalgaz boru hatları Türkiye ve Avrupa için arz güvenliği ve çeşitliliği sağlayarak Nabucco Projesi için sağlam temeller oluşturmaktadır. Kaynak ve ulaştırma çeşitliliğini artırarak enerji arz güvenliğine katkıda bulunacak önemli ulaşım yolları ise Kars-Tiflis-Bakü demiryolu ve Kars-Iğdır-Dilucu-Tahran-İslamabad demiryoludur.

Hazar Havzası'nın doğal zenginliklerinin dünya pazarlarına ulaştırılmasıyla birlikte Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik insan ve mal trafiğinde meydana gelecek artışın gerekli kılacağı Trans-Kafkasya Ulaşım Koridoru'nun hayata geçirilmesi bakımından TRA2 Bölgesi anahtar konumdadır. Marmaray ile birlikte bu koridorda Kazakistan ve Çin mallarının demiryolu ile Avrupa'ya taşınması sağlanacaktır.

Türkiye'nin dış politikasına yön veren yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzalarına erişimin TRA2 Bölgesi ile bağlantılı olarak gerçekleştirilmesi zaruri görünmektedir.

Jeopolitik konumunun verdiği bu güç, Türkiye'nin ve TRA2 Bölgesinin beklenmedik gelişmelere karşı dinamik bir yapıda bulunması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Bu anlamda ikili ve çok taraflı ilişkiler ile dünyadaki değişimlerin gerektirdiği yapısal dönüşümlerin hayata geçirilmesi önem arz etmektedir. Bu durum AB üyelik süreci ile de yakından ilgilidir.

Dört ülke ile sınırı bulunan TRA2 Bölgesi, Ermenistan dışında tüm komşularıyla doğrudan ilişki içerisindedir. Ermenistan ile Türkiye arasında doğrudan ilişkinin

a) Yakın kara havzası: Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslar

b) Yakın deniz havzası: Karadeniz, Adriyatik, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz, Körfez ve Hazar Denizi

c) Yakın kıta havzası: Avrupa, Kuzey Afrika, Güney Asya, Orta ve Doğu Asya'dır.

3 DAVUTOĞLU Ahmet, Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu, Küre Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2001, s.118

olmaması, AB ilerleme raporunda da belirtildiği gibi, Türkiye ve Ermenistan açısından birçok konuda sorun teşkil etmektedir. Aynı raporda Ermenistan ile kapalı olan sınırın tekrar açılması ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesisi önerilmektedir. Bununla birlikte Ermenistan dışında İran ve Gürcistan ile olan sınır kapılarından bazılarının kapalı olması da Bölgenin ekonomik avantajlarını yeterince kullanamama sonucunu doğurmaktadır. Bu kapıların açılması ve serbest ticaret imkânının sağlanması bölgeye olumlu katkılarda bulunacaktır.

Bölgedeki ticaretin geliştirilmesi bağlamında önemli görülen diğer bir husus Türkiye-İran Sınır İlleri Ekonomik İşbirliği kapsamında yürütülen “ortak sınır ticaret bölgesi” çalışmalarıdır. Türkiye-İran Sınır İlleri Ekonomik İşbirliği çalışmalarının bölge kalkınmasına önemli katkılar sağlaması beklenmektedir.

2.2. BEŞERİ VE SOSYAL SERMAYE

2.2.1. DEMOGRAFİK GÖSTERGELER

2.2.1.1. Nüfus

Bir bölgede yaşayan nüfus, nüfusun mekânsal dağılımı ve kompozisyonu o bölge hakkında değerlendirme yapmak için temel parametrelerdir. Nüfusun gelişimi, değişimi ve projeksiyonu bölge planlaması açısından doğru kararların alınması ve tedbirlerin uygulanması noktasında hayati bir öneme sahiptir. Türkiye, illeri aşan Düzey 2 bölgelerini oluşturma sürecinde başlattığı veri oluşturma konusunda henüz yeni bir süreci yaşamaktadır. Bu nedenle Düzey 2 bölgeleri bağlamında veri havuzunda çok yönlü karşılaştırmalara imkân verecek yeterli bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla planlama sürecinde bu bilginin oluşturulması gerekmektedir.

TRA2 Bölgesi 4 il, 22 ilçe, 12 belde ve 1.334 köyden oluşmaktadır. 2009 yılı itibariyle Bölgede 1.135.856 kişi yaşamaktadır. Bu nüfus, ülke nüfusunun yüzde 1.57'sine tekabül etmektedir.

Tablo 2.1: Nüfus Değişimi, Şehirleşme Oranı ve Nüfus Yoğunluğu (2000-2009)

		Nüfus	Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	Şehirleşme Oranı (%)	Nüfus Yoğunluğu nüfus/km ²	Nüfusun Ülke İçindeki Payı (%)
TRA2	2000	1.156.150	515.761	640.389	44,61	38,29	1,71
	2009	1.135.856	524.507	611.349	46,18	38	1,57
TR	2000	67.803.927	44.006.184	23.797.743	64,90	88	-
	2009	72.561.312	54.807.219	17.754.09	75,53	94	-

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, ADNKS, 2000-2009

Bölgede 2000-2009 yılları arasında gerçekleşen şehir nüfusundaki artış ve köy nüfusundaki düşüş sonucu şehirleşme oranı yüzde 46,18'e çıkmıştır. Ancak TRA2'de gerçekleşen şehirleşme oranındaki artış, ülke genelindeki şehirleşme oranı artışı kadar hızlı değildir. Bölgenin şehirleşme oranı ile ülkenin şehirleşme oranı arasında 2000 yılında var olan fark 20,3 iken, 2009 yılında (29,3) daha da açılmıştır (Tablo 2.1). Buna ilaveten Bölge nüfusunun ülke içindeki payı da yüzde 1,71'den 1,57'ye düşmüştür. Nüfus yoğunluğu bakımından ise TRA2, 26 Düzey 2 bölgesi arasında 24 üncü sırada yer almaktadır.⁴

Tablo 2.2: Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Bağımlılık Oranları, 2009

	Toplam Nüfus	Erkek Nüfusu	Kadın Nüfusu	Cinsiyet oranı (%)	0-15 (%)	15-65 (%)	65 yaş üstü (%)	Yaş bağımlılık oranı (%)	Yaşlı bağımlılık oranı (%)	Genç bağımlılık oranı (%)
Ağrı	537.665	280.000	257.665	108,7	52,6	45,3	2,1	80,3	6,17	74,14
Kars	306.536	159.411	147.125	108,4	41,6	54,3	4,1	61,12	10,13	50,99
Iğdır	183.486	94.611	88.875	106,5	45,1	51,4	3,5	64,95	8,01	56,94
Ardahan	108.169	56.093	52.076	107,7	36,4	57,4	6,2	57,33	15,21	42,12
TRA2	1.135.856	590.115	545.741	108,1	46,8	49,9	3,3	69,93	8,53	61,39
TR	72.561.312	36.462.470	36.098.842	101	34,6	60,8	4,6	49,25	10,46	38,79

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Nüfus ve Göç, ADNKS, 2009.

TRA2, kadın nüfusa oranla erkek nüfusun yoğun olduğu Düzey 2 bölgelerinin başında gelmektedir.⁵ Ülkede erkeklerin kadınlara oranı yüzde 101 iken, bölgede yüzde 108,1'dir.

TRA2, bağımlı nüfusun yoğun olduğu bir bölgedir; üretme çağındaki 100 kişiye 70 üretemeyen kişi düşmektedir. 2009 yılı verilerine göre ülkedeki bağımlı nüfusun yüzde 79'u 15 yaş altı iken bu oran TRA2'de yüzde 87,78'dir (61,39/69,93) (Tablo 2.2). Bağımlı nüfusun bölgede yoğun olması genç nüfus oranının yüksek olması ile ilgilidir. Hane

⁴ TÜİK, Bölgesel Göstergeler 2009, S.12,20.

⁵ TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2009, s 12.

büyüklüğü açısından bakıldığında bölge illerinde kalabalık ailelerin yaygınlığı göze çarpmaktadır.

Tablo 2.3: Şehir ve Köylerde Ortalama Hane Halkı Büyüklükleri, 2008

Birimler	2000	2008		
	Genel Ortalama	İl ve İlçe Merkezleri (Şehir)	Belde ve Köyler	Genel Ortalama
Ağrı	7,64	6,27	7,36	6,79
Kars	6	4,6	5,8	5,27
Iğdır	6,16	5,05	5,93	5,45
Ardahan	5,7	4,11	4,84	4,6
TRA2*	6,4	5	5,9	5,5
Türkiye	4,5	3,9	4,2	3,97

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

*TRA2 hane halkı büyüklüğü 4 ilin ortalaması alınarak hesaplanmıştır.

2000 yılı genel nüfus sayımı verilerine göre bölgede bir haneye 6,4 kişi düşmektedir. Ülke genelinde hane başına 4,5 kişi düşerken, Ağrı ilinde 7,6 kişi düşmektedir. 2008 yılına gelindiğinde tüm Bölge illerinde ortalama hane halkı büyüklüğünde 2000 yılına kıyasla kayda değer bir azalmanın olduğu görülmekle birlikte, yinede Bölge illeri ortalama hane halkı büyüklükleri ülke ortalamasının üzerinde seyretmeye devam etmektedir. Yalnızca Ardahan ili ortalama hane halkı büyüklüğü açısından düşüş göstererek ülke ortalamasına yaklaşmıştır. Bölge illerinin tümünde belde ve köy ortalama hane halkı büyüklüğü şehre kıyasla daha fazladır (Tablo 2.3).

2.2.1.2. Nüfus Değişimi ve Göç

Bölgenin nüfusu 1965 yılından 1985 yılına dek yaşadığı artıştan sonra durağanlaşmış ve 1985 yılından itibaren dalgalanmalar göstermekle beraber geçen 25 yılda bölgenin nüfusu artmamıştır. Öyle ki, bölgenin 2009 yılı nüfusu 1985 yılı nüfusundan azdır. Bölge nüfusunun ülke nüfusu içindeki payı da sürekli azalmaktadır (Tablo 2.4).

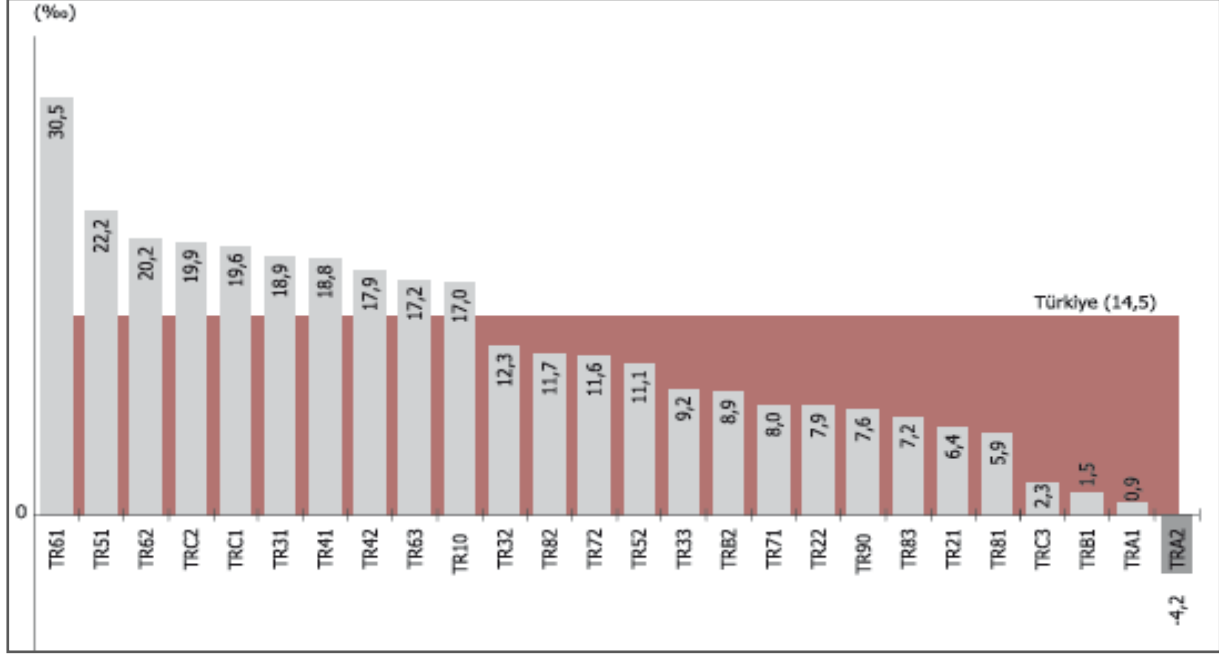
Tablo 2.4: TRA2 Nüfus Değişimi ve Nüfusun Ülkedeki Payı 1965-2009

	1965	1970	1975	1980	1985	1990	2000	2009
TRA2	853.274	950.329	1.037.590	1.068.240	1.143.560	1.099.240	1.156.150	1.135.850
TR	31.370.368	35.592.846	40.373.152	44.696.234	50.600.000	56.371.282	67.611.111	72.347.134
TRA2/TR (%)	2,72	2,67	2,57	2,39	2,26	1,95	1,71	1,57

Kaynak: TÜİK, Nüfus İstatistikleri ve Projeksiyonlar, 2009.

Bölge nüfusu son yıllarda da azalma eğilimini sürdürmektedir; 2008-2009 yılları arası nüfus değişimine bakıldığında TRA2 binde -4,2 oranı ile 26 düzey 2 bölgesi arasında nüfusu azalan tek bölgedir (Grafik 2.1).

Grafik 2.1: Düzey 2 Bölgeleri Yıllık Nüfus Artış Hızları, 2009

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler, TRA2, 2009.

Bölgenin doğal nüfus artış hızı (binde 21,7) ülke ortalamasının (binde 17,4) üzerindedir. 2001 yılından 2008 yılına kadar her yıl bölgede gerçekleşen doğumlar ölümlerden fazladır. Bölgenin 2001-2008 yılları arasında doğal nüfusu her yıl mevcut nüfusun en az yüzde 2'si kadar artmış olmasına rağmen, Bölgedeki nüfusun azalması yaşanan göçün boyutlarını ortaya koymaktadır.⁶

Tablo 2.5: TRA2 Bölgesi İllerinin aldığı göç, verdiği göç, net göç ve net göç hızı, 2000-2009

		Ağrı	Kars	İğdır	Ardahan	TRA2
Aldığı göç	2000	24.586	28.937	11.944	8.791	74.258
	2009	12.115	9.028	5.179	3.775	30.097
Verdiği göç	2000	50.799	47.268	13.305	22.317	133.689
	2009	22.613	15.660	7.986	7.033	53.292
Net göç	2000	-26.213	-18.331	-1.361	-13.526	-59.431
	2009	-10.498	-6.632	-2.807	-3.258	-23.195
Net göç hızı	2000	-56,45	-61,15	-9,30	-106,72	-58,405*
	2009	-19,34	-21,4	-15,18	-29,67	-20,21

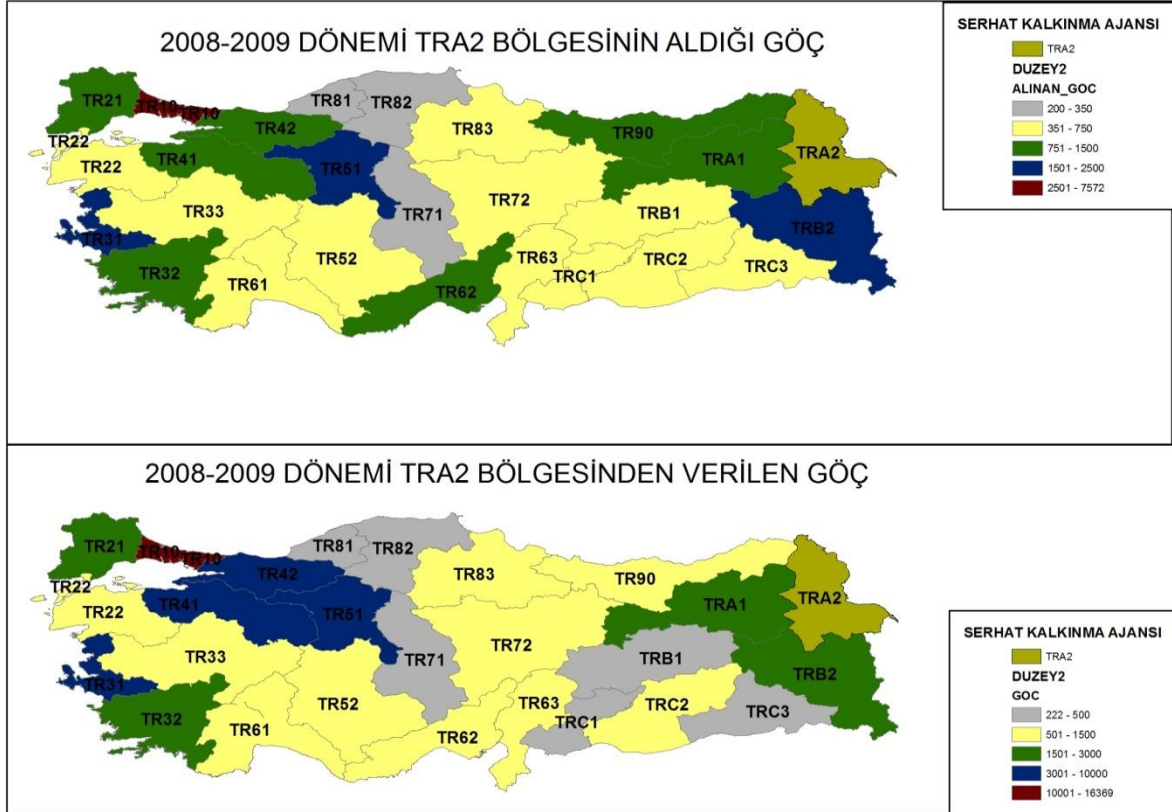
(*) TRA2 Bölgesi 2000 yılı net göç hızı 4 ile ait verilerin aritmetik ortalaması ile bulunmuştur.

Kaynak: TÜİK, Göç İstatistikleri.

Bölgede 2000 yılında -59.431 olan net göç 2009 yılında -23.195'e gerilemesine rağmen, 2009 yılı net göç hızı sıralamasında TRA2 binde -20,2'lik oranıyla Düzey 2 bölgeleri arasında önemli bir fark ile son sırada yer almaktadır⁷. Ağrı, Kars ve Ardahan'da net göç yavaşlamış olmakla birlikte üç il 2009 yılında 45.000'den fazla göç vermiştir (Tablo 2.5). TRA2'nin verdiği net göç, azalma eğiliminde olmasına rağmen, doğal nüfus artışından fazladır.

Harita 2.2: 2008-2009 Dönemi TRA2 Bölgesi Göç Destinasyonları

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak Serhat Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanmıştır.

Harita 2.2'de görüldüğü gibi TRA2 Bölgesi İstanbul başta olmak üzere genel olarak büyükşehirlere göç vermektedir. İstanbul'u sırasıyla Ankara, İzmir, Kocaeli ve Bursa izlemektedir. Batı illeri kadar olmasa da Erzurum ve Van gibi komşu illere de göç olduğu görülmektedir. Bu durum Bölgenin aldığı göç açısından da benzerdir.

Tablo 2.6'ya bakıldığında 2000 yılı verilerine göre TRA2 Bölgesi'nin verdiği göçün hedef yerleşiminin çoğunlukla şehirler olduğu, şehirlere göç eden insanların çoğunluğunun da yine şehirlerden ayrıldığı görülmektedir. Bir başka deyişle, bölgede yaşanan göçün kaynağı da hedefi de çoğunlukla şehirlerdir.

⁷ TÜİK, Bölgesel Göstergeler 2009, s. 13.

Tablo 2.6: TRA2 Bölgesi ve İllerinin Yerleşim Yerlerine Göre Aldığı ve Verdiği Göç, 2000

İller/Bölge	Şehirden şehire verdiği göç	Köyden şehire verdiği göç	Şehirden köye verdiği göç	Köyden köye verdiği göç	Şehirden şehire aldığı göç	Köyden şehire aldığı göç	Şehirden köye aldığı göç	Köyden köye aldığı göç
Ağrı	30.647	16.535	9.140	5.646	19.985	8.834	5.492	1.444
Kars	29.345	14.453	6.647	4.731	22.191	7.024	5.715	1.916
İğdir	8.684	3.554	2.428	1.414	7.888	2.307	3.627	897
Ardahan	11.378	8.645	3.000	3.006	5.821	3.028	2.932	723
TRA2	80.054	43.187	21.215	14.797	55.885	21.193	17.766	4.980

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Nüfus ve Göç, Göç İstatistikleri, 2000

Bölgede göçle ilgili gözlenen bir başka faktör ise tüm illerde köyden köye verilen göç miktarının köyden köye alınan göç miktarından daha fazla olmasıdır. Bu veri, aynı zamanda bölgede köy nüfusunun bölge dışındaki köylere göç etme eğilimini de göstermektedir.

Sonuç olarak, TRA2 Bölgesi nüfusunun yıllar itibariyle seyrine bakıldığı zaman 1985 yılına kadar düzenli bir biçimde arttığı, daha sonraki yıllarda ise dalgalanmalar göstermekle birlikte 2009 yılına gelindiğinde azaldığı anlaşılmaktadır. Bölgenin doğal nüfus artışına rağmen sürekli nüfus kaybetmesi başta bölgedeki itici faktörler ve bölge dışındaki çekici faktörlerle birlikte değerlendirilmelidir. Bölgede işsizlik ve güvenlik gibi nedenlerin yanı sıra eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve genel olarak yaşam kalitesinin düşüklüğü, nüfusun göç etmesinin başlıca faktörleri olarak sıralanabilir. Göçü tetikleyen olguların niteliği ve kapsamı ne olursa olsun, göçün bölge üzerinde yarattığı etkiler söz konusudur. Bu etkilerden bazıları şunlardır:

- Beşeri ve sosyal sermayenin azalmasına, kentlerin sahipsizliğine/kimliksizliğine, sosyal bağların zayıflamasına, yabancılaşma ve yoksullaşmaya neden olmaktadır.
- Bölgenin potansiyelinin değerlendirilmesini sağlayacak sermaye ve nitelikli işgücü kaybına neden olmaktadır.
- Harekete geçirilmesi halinde, Bölgeye olumlu etkisi olabilecek bir unsur da dışarıya verilen göçle, Bölge dışında kurulan hemşerilik bağlarıdır (Hemşerilik dernek ve vakıfları vb. örgütlenmelerle oluşturulan birliktelikler). Bu bağlar bir sosyal dayanışma ağı işlevi görmekle birlikte, bölgenin tanınması, ürünlerinin pazarlanması ve ülkedeki gelişmelerin bölgeye taşınması bağlamında olumlu katkılar sağlayabilir.

Bölgenin en önemli sorunu olan göçün nedenleri, sonuçları ve göç eden nüfusun nitelikleri ile ilgili kapsamlı sosyo-ekonomik araştırmalar mevcut değildir.

2.2.2. EĞİTİM

TRA2 Bölgesine ait eğitim göstergeleri incelendiğinde çoğunun Türkiye ortalamasının altında kaldığı görülmektedir (Tablo 2.7). TRA2 Bölgesinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı ile okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyenleri aynı kategoride değerlendirdiğimizde nüfusun yüzde 36'sının herhangi bir formel eğitim sürecinden geçmediği anlaşılmaktadır. Bu durum Türkiye ortalaması ile karşılaştırıldığında Türkiye ortalamasının yaklaşık 2,5 katıdır.

Tablo 2.7: Türkiye ve TRA2 Bölgesi İllerinde Nüfusun Eğitim Durumu (%), 2009

	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2	Türkiye
Okuma yazma bilmeyen	24,33	15,43	21,48	13,72	20,01	9,18
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	22,1	10,54	13,42	9,93	15,83	6,37
İlkokul mezunu	23,54	31,8	23,63	36,87	27,51	36,62
İlköğretim /Ortaokul mezunu	15,54	19,87	19,09	19,34	17,86	18,03
Lise veya dengi okul mezunu	11,22	16,91	17,26	15,51	14,41	20,52
Yüksekokul veya fakülte mezunu	3,04	5,09	4,84	4,38	4,1	8,54
İlköğretim Okullaşma Oranı	92,66	93,48	93,47	93,68	95,28	96,5
Ortaöğretim Okullaşma Oranı	21,78	33,88	40,42	62	39,52	58,52

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2009

Bölgede ilköğretim okullaşma oranının Türkiye ortalamasını yakaladığı, eğitimin diğer tüm kademelerinde ise Türkiye ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Özellikle ilköğretimden sonra orta öğretime devam noktasında keskin bir düşüşün yaşanması bölgesel-yapısal faktörlerle ilgilidir. Bu faktörlerin başında eğitim alt yapısının yaygın ve ulaşılabilir olmaması gelmekle birlikte ekonomik, dini ve geleneksel faktörlerin de etkili olduğu söylenebilir.

Tablo 2.8: TRA2 Bölgesi İllerinde 15 Yaş Üstü Kadın ve Erkeklerin Eğitim Durumu (%), 2009

	AĞRI		KARS		İĞDIR		ARDAHAN		TRA2		TR	
	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN
Okuma yazma bilmeyen	11,25	39,29	5,65	26,18	9,88	33,83	5,54	22,58	8,7	32,51	3,65	14,71
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	20,15	24,95	9,04	12,29	14,14	12,63	8,84	11,18	14,54	17,46	5,12	7,64
İlkokul mezunu	27,35	17,43	33,05	29,27	26,46	19,75	36,74	36,54	29,97	23,59	35,42	37,37
İlköğretim mezunu	17,91	9,75	18,25	13,58	17,69	13,87	16,5	14,44	17,81	12,15	13,75	11,56
Ortaokul veya dengi okul mezunu	2,36	0,91	5,46	2,57	4,56	2,36	5,7	2,05	4,04	1,79	7,06	3,92
Lise veya dengi okul mezunu	16,55	5,64	21,8	11,88	20,83	13,75	20,79	9,93	19,32	9,39	23,99	17,21
Yüksekokul veya fakülte mezunu	4,12	1,9	6,3	3,92	6,08	3,62	5,53	3,14	5,26	2,95	10,15	7,04
Yüksek lisans mezunu	0,25	0,09	0,3	0,21	0,3	0,16	0,32	0,11	0,28	0,14	0,67	0,45
Doktora mezunu	0,06	0,03	0,13	0,11	0,06	0,02	0,03	0,02	0,08	0,03	0,19	0,11

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2009

Bölgede erkek-kadın nüfusunun okuryazarlık oranları karşılaştırıldığında erkeklerin yüzde 8,7'si, kadınların ise yüzde 32,51'i okuma-yazma bilmemektedir. Bu durum orta öğretim verilerinde de (23,36, 11,18) kendini göstermektedir (Tablo 2.8). Kadınların bütün alanlarda eğitim seviyelerinin erkeklerden düşük olması yukarıda bahsedilen nedenlerle ilişkilidir.

2.2.2.1. Eğitim Altyapısı

2008-2009 eğitim yılı *öğretmen başına düşen öğrenci sayılarına* bakıldığında TRA2 Bölgesi, tüm verilerde Türkiye ortalamasından yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 2.9).

Tablo 2.9: TRA2 Bölgesi İlleri Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayıları (2008-2009)

	İlköğretim	Ortaöğretim (Genel)	Ortaöğretim (Mesleki ve Teknik)
Ağrı	35	31	22
Kars	23	30	20
İğdır	24	29	22
Ardahan	20	26	25
TRA2	28	30	22
TR	24	21	18

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler, Eğitim, 2009

Öğretmen başına düşen öğrenci sayılarına bakıldığında ilköğretimde Türkiye ortalaması 24, TRA2 28 iken ortaöğretimde TRA2 30, Türkiye ortalaması ise 21'dir. Bu durum bize eğitim-öğretim alt yapısının yetersizliği nedeniyle sınıfların kalabalık olduğunu, öğretmen açığı bulunduğunu göstermektedir. Bu durum çocuklarının eğitimine önem veren velilerin Bölge dışında eğitim olanakları aramalarına neden olmaktadır.

Yatılı İlköğretim Bölge Okulları (YİBO) tüm bölge illerinde bulunmaktadır (Tablo 2.10). Bölgede İlköğretim okullaşma oranının yüksek olmasının nedenleri bu okulların erişilebilir olması ve taşınabilir eğitimin yaygınlığıdır. İlköğretimden sonra okulların erişilebilirliklerinin azalması, Bölgede ilköğretimden sonraki okullaşma oranlarının düşük olmasının en önemli sebeplerinden biridir. Bölgede, özellikle ortaöğretim öğrencilerine yönelik taşınabilir sistemin olmaması, öğrenci yurtlarının ortaöğretim öğrencilerine hitap etmemesi ortaöğretimde okullaşma oranının düşmesine neden olan diğer etmenlerdir.

Tablo 2.10: TRA2 Bölgesi İlleri YİBO, Öğrenci Mevcudu ve Taşınabilir Eğitim Verileri, Yurt ve Pansiyon Bilgileri, 2010

	Ağrı	Kars	İğdır	Ardahan	TRA2	TR
Taşınabilir öğrenci sayısı	3.338	2.007	808	1.751	7.904	667.641
Taşınabilir Öğrencilerin Toplam Öğrencilere Oranı	2,67	3,58	2,15	10,64	3,37	6,12
YİBO Sayısı	17	16	5	6	44	-
YİBO Öğrenci Mevcudu	12.553	3.456	2.183	1.633	19.825	-
Özel Öğrenci Yurt Sayısı	5	14	1	4		
Pansiyon Sayısı	16	16	9	10		
Yükseköğretim Yurt Sayısı	1	3	1	4		

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2009; İl Brifingleri, 2010; Kaynak: İl Valilik Brifingleri, İl Millî Eğitim Müdürlükleri, Yurt-Kur İnternet Sitesi, 2010

TRA2 Bölgesi illeri yurt ve pansiyon verilerine bakıldığında üniversiteye sahip olan 4 kentte de özel yurtların bulunduğu görülmektedir (Tablo 2.10). Ancak bu yurtlar, henüz kurulmakta/kurumsallaşmakta olan Bölge üniversitelerinin ihtiyacını karşılamaktan uzaktır.

TRA2 Bölgesi illerinde eğitim sektörüne yönelik olarak hizmet veren kamu kurum ve kuruluşlarında yaşanan sorunların ortak olduğu gözlemlenmiştir. Genel olarak eğitim veren personel ve fiziki altyapı yetersizliği bölge illerinde göze çarpan sorunlardır. Bu

sorunlar nedeniyle bölgede hem eğitim kalitesi hem de başarı düzeyi düşmektedir. İllerde eğitime dair temel sorunlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir:⁸

- Okullardaki fiziki altyapının yetersiz olması,
- İller genelinde birleştirilmiş sınıf sayısının fazla olması,
- Bölgede görev yapan aday öğretmen sayısının çokluğu, bunların hizmet süresinin kısalığı ve özür grubu atamalarının fazlalığı nedeniyle öğretmenlerin yasal süresini doldurduktan sonra (ortalama %70'inin) tayin isteyerek başka illere atanması,
- Kırsal kesimde görev yapan öğretmenlerin barınma, ulaşım gibi sıkıntılarının bulunması, çalışma koşullarının zorluğu, mesleki gelişim fırsatlarının az oluşu, öğretmenleri Bölgede tutacak sosyal imkanların sınırlı olması dolayısıyla öğretmenlerde motivasyon eksikliği,
- Öğretmen yetersizliği nedeniyle öğretmensiz kalan okullara görevlendirme ile geçici olarak yüksek okul mezunu kişilerin atanması nedeniyle eğitim ve öğretim kalitesinin olumsuz etkilenmesi,
- Okullarda bilişim teknolojisi sınıflarının bulunmaması veya yetersiz olması,
- İlköğretim çağına gelmiş (5-6 yaş) çocuklara yönelik okul öncesi eğitimin yetersiz olması,
- İllerde özel eğitim gerektiren bireyler için Eğitim Uygulama Okulu, İş Eğitim Merkezi ve Zihinsel Engellilerin devam edeceği ilköğretim okullarının yetersiz olması,
- Çocuk ve gençlerin sosyalleşmesini sağlayacak sportif ve kültürel etkinlikler için altyapının yetersiz olmasıdır.

2.2.2.2. Yükseköğretim Olanakları

TRA2 Bölgesini oluşturan dört ilde de üniversite bulunmaktadır. 1992 yılında Kars Kafkas Üniversitesi, 2007 yılında Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2008 yılında Iğdır ve Ardahan Üniversiteleri kurulmuştur. İller arasında toplam öğretim elemanı sayılarına bakıldığında Kars ilinin 391 kişi ile ön sırada olduğu görülmektedir. Okuyan ve mezun olan öğrenci sayısı bakımından da bölgede kurulan ilk üniversiteye sahip olan Kars ili ön sıralardadır (Tablo 2.11).

⁸ TRA2 Bölgesi İleri Brifing Raporları.

Tablo 2.11: Yükseköğretim İstatistikleri Karşılaştırması, 2008

Bölge Adı	Toplam öğretim elemanı	Yeni kayıtlı öğrenci	Profesör sayısı	Okuyan öğrenci	Doçent sayısı	Mezun sayısı	Yardımcı Doçent sayısı	Diğer öğretim elemanı sayısı
Ağrı	59	661	2	2.091	-	628	18	39
Kars	391	4.068	23	10.557	38	2.119	85	245
İğdır	22	703	2	1.760	-	402	-	20
Ardahan	14	429	1	807	-	349	-	13
TRA2	486	5.861	28	15.215	38	3.498	103	317
Türkiye	100.504	807.400	13.662	2.757.828	7.360	409.023	18.538	60.944

Kaynak: TÜİK, Eğitim İstatistikleri, 2008

Tablo 2.12: Bölge Üniversiteleri Bölüm ve Fakülteleri

	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	Kafkas Üniversitesi	İğdır Üniversitesi	Ardahan Üniversitesi
Eğitim Fakültesi	1	1		
Fen-Edebiyat Fakültesi	1	1		
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	1	1		1
Tıp Fakültesi		1		
Veterinerlik Fakültesi		1		
Ziraat Fakültesi			1	
İlahiyat Fakültesi			1	
Mühendislik Fakültesi			1	1
Devlet Konservatuvarı		1		
Meslek Yüksekokulu	1	4	1	1
Sağlık Yüksekokulu	2	2	1	1
Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu		1		
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi				1
Sosyal Bilimler Enstitüsü	1	1	1	1
Fen Bilimleri Enstitüsü	1	1	1	1
Sağlık Bilimleri Enstitüsü		1	1	
Araştırma ve Uygulama Merkezi		8		

Kaynak: www.aicuni.edu.tr, www.ardahan.edu.tr, www.kafkas.edu.tr, www.igdir.edu.tr

Bölge üniversitelerinin bünyesinde bulunan fakültelelere bakıldığında ve bölgesel ihtiyaçlar dikkate alındığında (Tablo 2.12) Bölge üniversitelerinde aşağıdaki fakültelelere ihtiyaç duyulduğu görülmektedir;

- **Ziraat ve Veterinerlik Fakülteleri:** Tarım ve hayvancılık bölgenin en önemli geçim kaynağıdır. Ancak bu sektörlerdeki verim düşüklüğü ve geleneksel yöntemlerle tarım ve hayvancılığın yapıyor olması bu alanlarda ciddi araştırmaların yapılmasını gerektirmektedir. Bu da ancak bölgede bu alanlarda hizmet veren

eğitim kurumlarıyla yapılabilir. Bölgede sadece Iğdır Üniversitesi'nde ziraat, Kars Kafkas Üniversitesi'nde veterinerlik fakülteleri bulunmaktadır. Bu fakülte ve yüksek okulların bölgedeki diğer üniversitelerde de kurulması ile sektördeki eksiklik giderilecektir.

- **Araştırma Hastanesi:** Ağrı İlinin coğrafi konumu ve nüfusu dikkate alındığında ilde bir araştırma hastanesine ihtiyaç duyulduğu açıktır. 530.000'den fazla insanı barındıran il, 70,000'e yakın nüfusa sahip iki ilçesinin olması ve İran ile komşu olması nedeniyle transit geçiş noktasında olması bu ihtiyacı daha da arttırmaktadır.
- **Mimarlık/Mühendislik Fakülteleri:** Bölgede, Kars başta olmak üzere, somut kültürel mirasın çokluğu dikkate alındığında Mimarlık fakültesine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bunun yanında özellikle arkeoloji, sanat tarihi ve 4 yıllık turizm bölümlerinin yanı sıra Gıda mühendisliğine, inşaat mühendisliğine, çevre yönetimi için çevre mühendisliğine de ihtiyaç vardır.

Yukarıda sayılan mühendislik dalları Bölgenin temel ihtiyaçları olmakla birlikte "sınır ötesi" öğrenci programlarına açık olmak, cazip hale gelmek için de gerekli olan mühendislik dallarıdır. Bölge öğrencilerinin ve bölge dışından gelen öğrencilerin bu üniversitelerde öğrenim görmesi, bölgenin eğitim seviyesini arttıracak gibi bölgenin sosyo-ekonomik yapısı açısından yeni fırsatlar oluşturacaktır. Ayrıca Bölge üniversitelerinin komşu ülkelerden öğrenci çekebilecek kapasiteye ulaşması ve Bölge illerindeki öğrencilerin komşu ülke üniversitelerini tercih etmesi karşılıklı ekonomik ve siyasi ilişkileri geliştirme potansiyeli bakımından da önem taşımaktadır.

Genel olarak TRA2 Bölgesine eğitim açısından bakıldığında, ilkokullaşma oranının Türkiye ortalamasında seyrettiği ancak ortaöğretim ve üniversite eğitiminde Türkiye ortalamasının çok gerisinde kaldığı gözlenmiştir. Bunun başat nedenlerinden biri, eğitim alt yapısının yaygınlık kazanmamış olmasıdır. Bu durum özellikle kız çocuklarının aleyhine "**çifte dezavantaj**" şeklinde yansımaktadır. Bu durum göstergelerde de kendini açık bir biçimde göstermektedir.

Eğitim olanaklarının kısıtlılığı, Bölgede göçü etkileyen önemli faktörlerdendir. Özellikle kamu personeli ve başarılı öğrencilerin daha kaliteli bir eğitim arayışına girmeleri "beyin kuraklığı"nın yaşanmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Bölgede alt yapısı güçlü özellikle ilk ve ortaöğretim kurumları inşa etmek önem arz etmektedir.

Eğitim alt yapısı Bölgenin potansiyeli dikkate alınarak programlanmadığından bu durum bölgesel ihtiyaçlara tekabül eden yetişmiş insan gücünün kıtlığına neden olmaktadır.

Eğitimsiz/vasıfsız kalan nüfusun önemli bir kısmı geleneksel uğraşlarını sürdürerek tarım ve hayvancılık faaliyetlerini yürütmektedir.

2.2.3. SAĞLIK

Sağlık; on bin kişiye düşen hekim sayısı, hastane yatak sayısı, bebek ölüm oranları ve engelli oranları gibi göstergeler dikkate alınarak incelenmiştir.

Tablo 2.13: TRA2 Bölgesi İllerinde ve Türkiye’de On bin Kişiye Düşen Uzman Hekim Sayıları Değişimi (2000-2009)

Yıllar	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2	Türkiye (2008)
2000	0,49	1,17	1,90	0,97	0,94	5,61
2009	2,31	3,91	3,16	3,98	3,04	7,96

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler TRA2 2009, Sağlık İl Müdürlükleri 2009

TRA2 illerindeki hekim sayısının yıllar içindeki değişimi incelendiğinde, hekim sayılarında dalgalı bir değişimin olduğu görülmektedir. Bölgede 2000 yılına oranla 2009 yılında hekim sayısında büyük oranda artışlar gerçekleşmesine rağmen yine de Bölgede onbin kişiye düşen hekim sayısının Türkiye ortalamasının altında kaldığı saptanmıştır (Tablo 2.13). On bin kişiye düşen Uzman hekim sayısı 2000 yılında 0,94 iken bu sayı 2009 yılında 3,04'lük bir artışla yüzde 309'luk bir artış sağlanmasına rağmen henüz 2008 yılındaki Türkiye ortalamasını yakalayamamıştır. Bu da Bölgenin uzun yıllar sağlık altyapı yatırımları noktasında kamusal yatırımlardan yeterince yararlanamadığını göstermektedir.

Tablo 2.14: TRA2 Bölgesi İllerinde On bin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı Değişimi, (2000-2009)

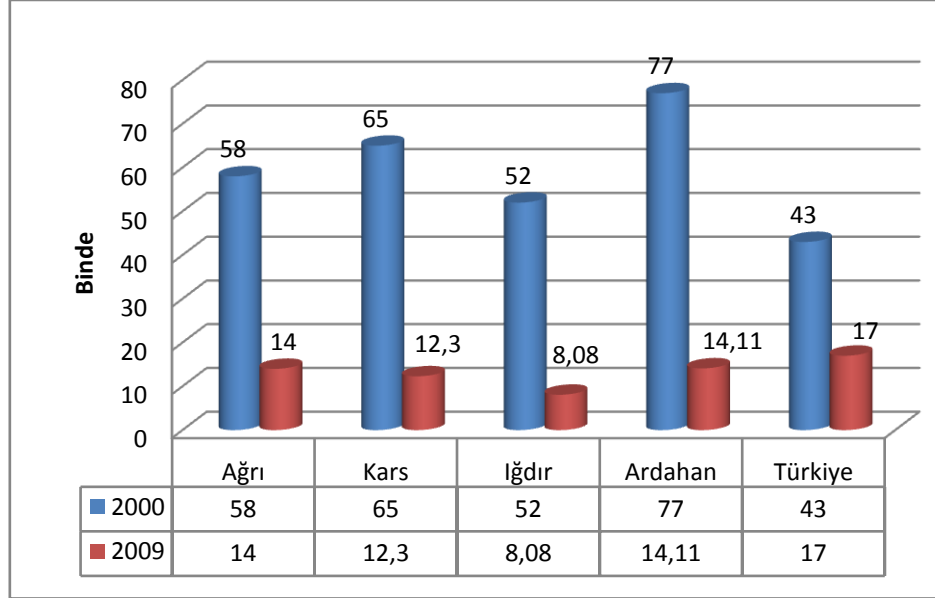
Yıl	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2	Türkiye
2000	5,52	11,17	10,67	11,59	8,56	23,04
2007	9	12,33	15,81	14,33	11,56	26,38
2009	11,73	15,03	14,98	13,86	13,35	-

Kaynak: TÜİK 2000-2007 verileri, Sağlık İstatistikleri, 2009 yılı verileri İl Brifingleri kullanılarak hesaplanmıştır.

2000-2009 yılları arasında on bin kişiye düşen hastane yatak sayısı TRA2 Bölgesinde artmıştır. 2007 yılı verilerine göre TRA2 Bölgesinde on bin kişiye düşen hastane yatak sayısı ortalaması 11,56 iken, Türkiye’de 26,38 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2.14). 2009 yılında bu oran 13,35'e yükselmiş olmasına rağmen hala 2007 Türkiye ortalamasını yakalayamamıştır.

Bebek ölüm oranlarına bakıldığında 2000-2009 yılları arasında hızlı bir düşüşün kaydedildiği ve 2009 yılına gelindiğinde TRA2 Bölgesi illerinin Türkiye ortalamasının (binde 17) altına düştüğü göze çarpmaktadır (Grafik 2.2).

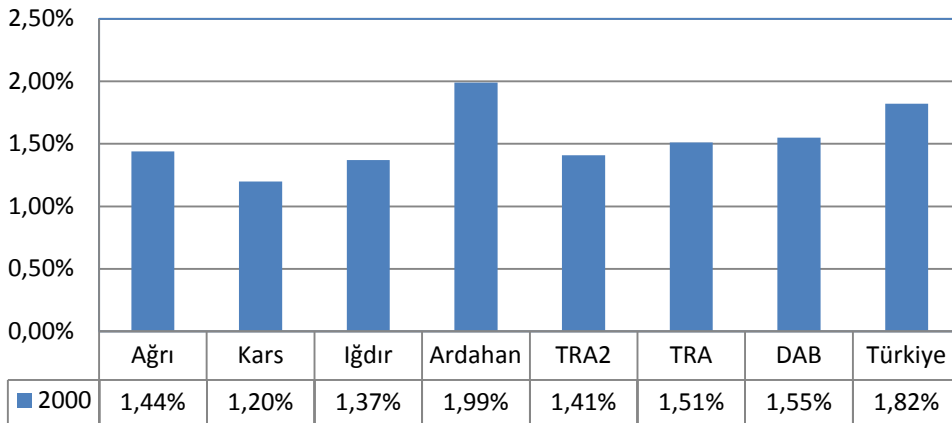
Grafik 2.2: TRA2 Bölgesi İllerinde ve Türkiye’de Bebek Ölüm Oranları (2000-2009)

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri 2000, İl Sağlık Müdürlükleri 2009

Engelli nüfus açısından bakıldığında TRA2 Bölgesi genelinde engelli oranının Ardahan ili hariç Doğu Anadolu ve Türkiye ortalamasından düşük olduğu görülmektedir (Grafik 2.3).

Grafik 2.3: Bölgede ve Ülkede Engelli Oranları (2000)

Kaynak: TÜİK, Toplumsal Cinsiyet, Aile ve Yaşam İstatistikleri,2000

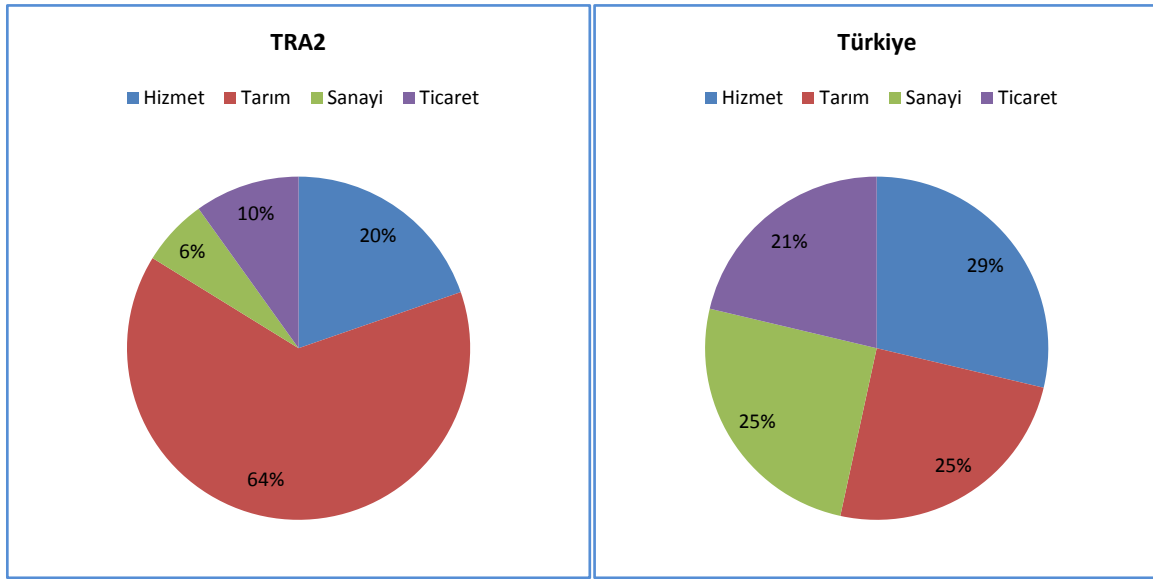
Son yıllarda sağlık alanında yapılan çalışmalar ve yatırımlar artış göstermesine rağmen, TRA2 Bölgesi, sağlık göstergeleri bakımından Türkiye ortalamasının oldukça altında kalmaktadır. Bölgedeki sağlık hizmetlerinin tüm bireylere ulaştırılmasında sorunların olduğu ve bu hizmetlerinin bölge halkının beklentilerini karşılayacak kadar kaliteli olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle personel eksikliği, fiziki altyapının yetersiz olması,

tüm branşlarda hizmet verecek uzman hekimlerin bulunmaması nedeniyle mevcut sağlık kuruluşları kapasitelerini yeterince kullanamamaktadırlar. Bu durumun sonucu olarak bölge illerinde yeterli sağlık hizmeti alamayan vatandaşlar, il dışındaki hastanelere gitmekte veya sevk edilmektedirler.

2.2.4. İŞGÜCÜ GÖSTERGELERİ

Bir bölgedeki nüfusun istihdama katılım oranı, istihdamın yaş, eğitim ve sektörel dağılımı o bölge hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

Grafik 2.4: 2009 Yılında Bölgede ve Ülkede İstihdamın Sektörel Dağılımı

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, İşgücü, 2009

Temel istihdam alanları olan hizmet, tarım, sanayi ve ticaret sektörlerinin Türkiye genelindeki dağılımında hizmet sektörü ilk sırada (yüzde 29) yer alırken bunu tarım, sanayi ve ticaret sektörü (sırasıyla yüzde 25 ve yüzde 21) takip etmektedir. Türkiye'deki istihdam sektörü paylarının yakın oluşuna karşın TRA2 Bölgesinin sektörel dağılımı orantılı olmayan bir dağılım arz etmektedir. Bölgede istihdam payı en yüksek olan sektör olan tarımı (yüzde 64), hizmet (yüzde 20), ticaret (yüzde 10) ve sanayi (yüzde 6) sektörleri takip etmektedir. Bölgede halkın çoğunluğu tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Sanayi ve ticaret sektörlerinde istihdam edilenler toplam istihdamın cüzi bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu durum, istihdamın işkollarına dengeli dağıldığı ülke durumu ile örtüşmemektedir. İstihdamın sektörel dağılımının ülkedeki eğilimi hizmet sektörünün payının artması yönündedir. 2009 yılında TRA2 istihdamında hizmet sektörünün payı ülkeye paralel bir artış sergileyerek yüzde 20 seviyesine çıkmıştır.

Tablo 2.15 TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (2004-2009)

Bölge	Yıl	Hizmet (%)	Tarım (%)	Sanayi (%)	Ticaret (%)
TRA2	2004	18,1	63,2	5	13,7
	2005	19,9	61,2	5,4	13,1
	2006	22,2	57,5	5,9	14,4
	2007	18,1	65,1	5	11,7
	2008	14,9	70,2	5,1	9,8
	2009	19,7	64,1	6,3	9,9
TR	2004	25,5	29,1	24,9	20,5
	2005	26,4	25,7	26,3	21,6
	2006	27,2	24	26,8	22
	2007	27,8	23,5	26,7	22
	2008	27,9	23,7	26,8	21,6
	2009	28,7	24,7	25,3	21,3

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, İşgücü, 2009

Tablo 2.15’ten gözlemlendiği gibi **hizmet** sektörünün 2004 yılındaki oranı yüzde 18.1 iken bu oran Türkiye’de yüzde 25.5’tir. Hizmet sektörü TRA2 Bölgesinde 2004-2006 yılları arasında istikrarlı bir biçimde artarak 22,2’ye ulaşmıştır. Küresel ekonomik krizin ülkeye ve Bölgeye etkisiyle hizmet sektörü TRA2 Bölgesinde 2007 yılında 18,1’e düşmüş, 2008 yılında ise 14,9 ile en düşük seviyesine ulaşmıştır. Sanayi sektörünün istihdam payı son 6 yılın en yüksek değerine, yüzde 6,3’e ulaşmıştır. **Ticaret** sektörü ise 2004 yılında 13.7 iken 2009 yılında yüzde 9.9 seviyelerine gerilemiştir. Bölgede 2004 yılında gözlenen istihdamda tarım yoğunluğu 2008 yılına gelindiğinde artış göstermiş, 2009 yılında ise tekrar azalma eğilimine girmiştir. Aynı dönemde istihdamda ticaretin payının ciddi bir düşüş sergilediği, sanayi ve hizmet işkollarının payında küçük artışlar gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 2.16: TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de İşgücüne Katılma Oranları, (2004-2009)

Bölge		2004	2005	2006	2007	2008	2009
TRA2	İşgücüne katılma oranı	65,4	69,9	75,8	72,9	73,5	74,8
	[15 yaş ve üzeri-%] : Erkek						
	İşgücüne katılma oranı	23,7	27,9	30,3	32,2	32,9	29,2
	[15 yaş ve üzeri-%] : Kadın						
	İşgücüne katılma oranı	44,2	48,1	51,1	50,3	51,6	51,1
	[15 yaş ve üzeri-%] : <i>Toplam</i>						
	Toplam İstihdam Oranı	43,4	46,6	48,5	47,3	48,8	46,3
<i>Tarım Dışı İşsizlik Oranları</i>	4,6	7,9	11,1	15,4	15	21,6	
TR	İşgücüne katılma oranı	70,3	70,6	69,9	69,8	70,1	70,5
	[15 yaş ve üzeri-%] : Erkek						
	İşgücüne katılma oranı	23,3	23,3	23,6	23,6	24,5	26
	[15 yaş ve üzeri-%] : Kadın						
	İşgücüne katılma oranı	46,3	46,4	46,3	46,2	46,9	47,9
	[15 yaş ve üzeri-%] : <i>Toplam</i>						
	Toplam İstihdam Oranı	41,3	41,5	41,5	41,5	41,7	41,2
<i>Tarım Dışı İşsizlik Oranları</i>	14,2	13,5	12,7	12,6	13,6	17,3	

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, İşgücü, 2009

Bölge halkının işgücüne katılma oranı 2004 yılında yüzde 44,2 iken 2005 yılından itibaren ülke seviyesinin üzerine çıkarak, 2009 yılında yüzde 51,1 olarak gerçekleşmiştir. Kadınların işgücüne katılma oranı da benzer şekilde, 2004-2008 yılları arasında önemli ölçüde artmıştır. Bölgede işgücüne katılma oranlarının Türkiye’deki işgücüne katılma oranlarından yüksek olması, Bölgenin genç bir nüfusa sahip olması ve ortaöğretim çağındaki nüfusun ilköğretimden sonra iş hayatına atılmasıyla açıklanabilir.

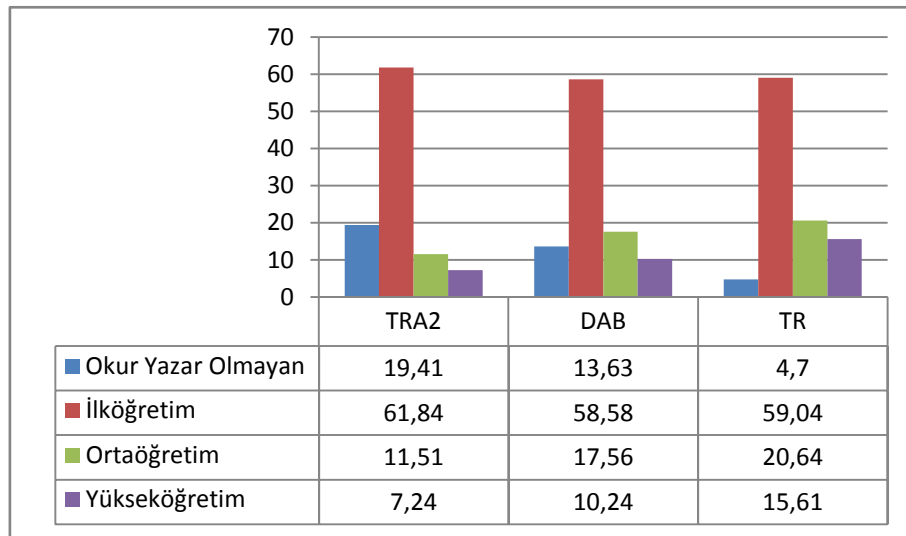
Dünya ekonomik krizinin Türkiye’de yoğun olarak hissedildiği 2007, 2008, 2009 yılları istihdam sektörlerinin daraldığı ve işsizliğin yoğun olarak yaşandığı yıllardır. Tablodan da görüldüğü gibi bu yıllar Türkiye ve TRA2 Bölgesi’nde tarım dışı işsizlik rakamlarının yükseldiği yıllardır. TRA2’de tarım dışı işsizlik, 2009 yılı itibariyle yüzde 21,6’lık oran ile ülke ortalamasının (yüzde 17,3) üstündedir. 2004 yılından 2009 yılına kadar geçen 5 yıl içinde, ülkede tarım dışı işsizlik azalma eğilimi gösterdikten sonra tekrar artışa geçmiştir. TRA2’de ise daha hızlı bir artışla, 2004 yılındaki yüzde 4,6’lık tarım dışı işsizlik oranı 5 yıl içinde yüzde 21,6’ya çıkmıştır (Tablo 2.16).

Tablo 2.17: TRA2’de İstihdamın Yaş Gruplarına Dağılımındaki Değişim (2004-2009)

YIL	15-24 %	25-34 %	35-54 %	55 + %
2004	18	26	40	16
2005	18	26	40	15
2006	17	29	41	13
2007	17	28	41	14
2008	17	28	38	16
2009	19	29	40	11

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Hane halkı İşgücü İstatistikleri, 2009

İstihdam edilen nüfusun yaş dağılımına bakıldığında, TRA2 Bölgesinde istihdamın gençleşme eğiliminde olduğu söylenebilir. 2004 ile 2009 yılı arasında 25-34 yaş gruplarında istihdam edilen kişi sayısı önemli bir artış (yaklaşık 13.000) gösterirken, 55 ve üzeri yaş grubunda istihdam edilen kişi sayısı düşmüştür (Tablo 2.17).

Grafik 2.5: Bölgede ve Ülkede 15 ve Üzeri Yaş İstihdam Edilenlerin Eğitim Durumu 2009

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Hane halkı İşgücü İstatistikleri, 2009

Bölgede istihdam edilenlerin eğitim düzeyi Türkiye ortalamasına göre düşüktür. İstihdam edilenlerin yaklaşık yüzde 20’si okuma-yazma bilmemektedir. Ortaöğrenim ve yükseköğrenim mezunları olarak istihdam edilenler yüzde 20 iken bu oran ülkede yüzde 36’dan fazladır (Grafik 2.5).

İstihdam göstergelerine genel olarak bakıldığında; eğitim düzeyi ile istihdam arasında pozitif bir korelasyonun varlığı dikkat çekmektedir. Ülke genelinde istihdam açısından dengeli dağılım gösteren hizmet, tarım, sanayi ve ticaret sektörleri, TRA2 Bölgesinde dengesiz bir dağılım göstermekte, istihdam tarımda yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında kadın-erkek istihdam oranında da dengesizlik mevcuttur. Gerçekte işsiz olan binlerce

insanın tarım sektöründe istihdam ediliyor görünmesi “gizli işsiz” kitleye işaret etmektedir.

Öte yandan bölge dışında mevsimlik işçilik de Bölge halkı için bir diğer geçici istihdam kaynağıdır. Bunlar arasında özellikle inşaat sektöründe çalışmak üzere ülkenin batı illerine giden mevsimlik işçiler yoğunluktadır. Bölgenin inşaat sektöründe ise Nahçıvan başta olmak üzere komşu ülkelerden gelen ucuz işgücünün istihdamı tercih edilmektedir. Bu durumun varlığı bölge insanının yerinde istihdamının sağlanmasını zorlaştırmaktadır.

2.2.5. GELİR DAĞILIMI VE YOKSULLUK

2007 yılında Türkiye’de kırsal alanda yaşayanların yoksulluk oranı yüzde 34,80, kentlerde yaşayanların yoksulluk oranı ise yüzde 10,36’dır. 2008 yılında bu oranlar sırasıyla yüzde 34,62 ve yüzde 9,38 olarak gerçekleşmiştir.⁹

Tablo 2.18: Türkiye ve TRA2 Bölgesinde Fertlerin Elde Ettiği Gelir Türleri, 2003

	Maaş, Ücret	Yevmiye	Tarım	İmalat	İnşaat	Ticaret	Hizmet	Gayrimenkul	Menkul Kıymetler	Devletten	Yurtdışından	Diğer
TRA2	44,1	3	13,6	1,3	0,8	18	6,8	1,4	1,3	8	0	1,6
Türkiye	38,7	3,1	9,8	4	1,3	10,5	6,4	3,6	2,6	17,4	0,6	1,9

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler 2009

TRA2 Bölgesinde fertlerin elde ettiği başlıca gelir türleri maaş-ücret, hizmet, tarım, ticaret, imalat ve inşaat sektörlerinden elde edilen gelirlerdir. Ücret, hizmet, tarım ve ticaret sektörlerinden elde edilen gelir oranları Türkiye ortalamasının üzerinde iken, imalat ve inşaat gelir oranları Türkiye ortalamasının altındadır (Tablo 2.18).

Ücretli-maaşlı kategorisinde kamuya ait memur ve sözleşmeli olarak çalışanların payı önemli bir yer tutmaktadır. Bir başka deyişle Bölgede en fazla istihdamı kamu kurumları sağlamaktadır. TRA2’de fertlerin aldıkları maaş-ücret oranlarının yüzde 44.1 olmasında kamunun sağladığı istihdamın etkisi önemlidir. Bu oranın Türkiye’deki maaş-ücret oranlarından daha fazla olması diğer sektörlerin sağladıkları istihdamın düşük olmasından kaynaklanmaktadır.

Tarım, Bölgede önemli bir istihdam alanı olmakla birlikte tarımdan elde edilen ücret oranı yüzde 13,6’dır. Ticaret, Bölgede önemli bir gelir türü olarak ücretlerden hemen sonra (yüzde 18) yer almaktadır. İnşaat sektörü ise mevsim koşullarının uygun

⁹ TÜİK, Gelir, Tüketici, Tüketim ve Yoksulluk Göstergeleri

olmaması nedeniyle yaz aylarına münhasıran çalışılan bir sektör olup bu nedenle geliri sınırlıdır.

Tablo 2.19: TRA2 Bölgesi'nde Hane Halkı Gelirinin %20'lik Dilimlere Göre Dağılımı, 2003

Gelire Göre Sıralı %20'lik Gruplar	Gelir Dağılımı	
	TR (%)	TRA2 (%)
1. %20 (En düşük gelire sahip kesim)	6	6,6
2. %20	10,3	10,8
3. %20	14,5	15,9
4. %20	20,9	23,2
5. %20 (En yüksek gelire sahip kesim)	48,3	43,6

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2009

TRA2 Bölgesi'nin gelir dağılımı, Türkiye'nin gelir dağılımıyla benzerlik göstermektedir. Türkiye'de en fazla gelire sahip yüzde 20'lik kesim ülke toplam gelirinin yüzde 48,3'ünü, TRA2 Bölgesinde ise yüzde 43,6'sını almaktadır. En az gelire sahip yüzde 20'lik kesim ise Türkiye'de toplam gelirinin yüzde 6'sını alırken, TRA2 Bölgesinde yüzde 6,6'sını almaktadır (Tablo 2.19).

TRA2 Bölgesinde; eğitim ile ücretler arasında pozitif yönlü bir korelasyonun varlığının yanında dengesiz bir gelir dağılımı da dikkat çekmektedir. Türkiye genelinde 2008 yılında okur-yazar olmayanlarda yoksulluk oranı yüzde 39,59 iken, ilkokul mezunlarında bu oran yüzde 13,44, yüksekokul, fakülte ve üstü mezuniyete sahip fertlerde yüzde 0,71'dir.¹⁰ Bu verilere göre eğitim seviyesi ile yoksulluk oranları arasında negatif korelasyon olduğu görülmektedir. Bölgedeki yoksulluğun yüksek olması ve eğitim seviyesinin düşük olması Türkiye genelindeki durumun Bölge için de geçerli olduğunu göstermektedir.

2.2.6. SOSYAL GÜVENLİK

Bölgede genel olarak kamu sektöründe çalışan insanların aldıkları ücretler dışında Bölgenin refahına katkıda bulunacak tarım ve sanayi sektörlerinin katma değerlerinin düşük olması, ticaret sektörünün ise perakende yoğunluklu olması Bölgede bu sektörlerle bağlı olarak çalışan ücretli insanların sayısının sınırlı kalmasına neden olmaktadır. TRA2 Bölgesinde kamuda çalışanlar önemli bir orana sahip olmalarına rağmen Sosyal Güvenlik Kapsamında olan nüfusun (yeşil kartlılar hariç) toplam nüfusa oranı yaklaşık yüzde 45'tir (Tablo 2.20). 2010 yılı verilerine göre nüfusun yüzde 52,6'sı "yeşil kart" uygulamasıyla sosyal güvenlik kapsamına alınmıştır.

¹⁰ TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2009

Tablo 2.20: TRA2 Bölgesi İllerindeki SGK Kapsamı Nüfus ve Yeşil Kartlı Sayısı (2008)

	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2
Toplam Sosyal Güvenlik Kapsamı (Aktif+Pasif+Yeşilkart)	491.857	271.335	162.718	95.285	1.021.195
Toplam Sosyal Güvenlik Kapsamı (Yeşil Kartlılar Hariç)	187.694	168.242	94.706	61.043	511.685
Sosyal Güvenlik Kapsamının (Yeşil Kart Hariç) Toplam il Nüfusuna Oranı (%)	35,36	53,89	52,07	54,15	44,88
Sosyal Güvenlik Kapsamı Dışında Kalan Nüfus (Yeşil Kartlılar hariç)	39.022	40.870	19.148	17.436	116.476
Sosyal güvenlik kapsamında olmayan nüfusun toplam nüfusa oranı (Yeşil kartlılar hariç) (%)	7,35	13,09	10,53	15,47	10,21
Sosyal Güvenlik Kapsamı Dışında Kalan Nüfus (Yeşil Kartlılar Dahil)	343.185	143.963	87.160	51.678	625.986
Sosyal Güvenlik Kapsamı Dışında Kalan Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı (Yeşil Kartlılar Dahil) (%)	63,82	46,96	47,5	47,77	54,91
2022 sayılı yasadın yararlananların oranı (%)	2,97	3,8	2,85	7,3	3,60
Yeşil Kartlı Sayısı*	310.000	187.754	67.433	32.388	597.575
Yeşil Kartlı Oranı (%)*	58	61	37	30	52,6

Kaynak: SGK il müdürlükleri 2010, İstatistikler, 2008

*2010 yılı verileri

TRA2 Bölgesinde 2008 yılı yeşil kartlı nüfus oranı yüzde 44,6 iken bu oran 2010 yılında yüzde 52,6'ya yükselmiştir. Özellikle Kars ilinde 2008 yılında **yüzde 33,02** olan yeşil kartlı nüfus oranının 2010 yılında **yüzde 61'e** yükselmiş olması, bölge genelinde yeşil kartlı nüfus oranını artırmıştır.¹¹ 2010 yılı itibarıyla Bölge nüfusunun yüzde 90'ı sosyal güvenlik kapsamında bulunmasına rağmen, nüfusun yarıdan fazlasını (yüzde 52,6) yeşil kartlılar oluşturmaktadır (Tablo 2.20).

Bölgede mevcut olan istihdam genelde mevsimsel olduğundan istikrarsızlık arz etmektedir. Bu nedenle insanlar mevsimsel çalışsa da zorlukla elde ettiği yeşil kartını kaybetmek istemediğinden SGK'ya kayıt yaptırmamaktadır. Bölgede yapılan saha ziyaretlerinden elde edilen bilgilere göre işletmelere iş için gelenlerin ilk şartı SGK'ya kayıt yaptırmamaktır. Yeşil kart sahibi olanların tüm sağlık imkânlarından yararlanma olanağı vardır. Böylelikle birey pahalı olan sağlık hizmetlerini kendisi ve aile efradı ile birlikte maliyetsiz elde edebilmektedir. Ayrıca yapılan sosyal yardımlara hak edişin temel referansı yeşil kartlı olmaktır. Bu nedenle insanlar, bazen sahip oldukları gayrimenkullerini akrabalarına kaydettirerek bu sistemin avantajlarından yararlanmayı

¹¹ SGK internet sitesi

sürdürmektedir. Tüm bu sorunların çözümü Bölgede yaratılacak istikrarlı bir iş arzına bağlıdır.

2.2.7. SİVİL TOPLUM

TRA2 Bölgesinde meslek odaları, ticaret ve sanayi odaları, barolar ve üretici birlikleri gibi yaygın mesleki ve ticari örgütler mevcuttur. Valilikler ve kaymakamlıklar bünyesinde faaliyet gösteren Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ile Köylere Hizmet Götürme Birlikleri gibi kuruluşlar da il ve ilçelerin tamamında mevcuttur. Bununla birlikte, toplumun yönetime katılma ve kararlara etkiye bulunma istekliliğini ifade eden sivil toplumun örgütlülüğü bölgede oldukça azdır. Yalnız dernekler açısından bakıldığında bölge, yüzde 0,61 olan dernekleşme oranı ile Türkiye ortalamasının (yüzde 1,17) altındadır. Iğdır ili yüzde 1.04'lük oran ile Türkiye ortalamasına en yakın il iken, Ağrı ili yüzde 0,36 oranıyla bölgede en düşük örgütlenme kapasitesine sahip ildir (Tablo 2.21).

Tablo 2.21: Ülke ve Bölgede Dernek Sayıları ve Dernekleşme Oranı, 2010

	Dernek Sayısı	Bin Kişiye Düşen Dernek Sayısı	Bölge ve İl Nüfusunun Ülke Nüfusuna Oranı (binde)	Bölge ve İldeki Derneklerin Ülkedeki Dernekler İçindeki Oranı (binde)
Ağrı	196	0,36	7,41	2,31
Kars	223	0,73	4,22	2,62
Iğdır	190	1,04	2,53	2,24
Ardahan	86	0,8	1,49	1,01
TRA2	695	0,61	15,7	8,18
Türkiye	84979	1,17	1000	1000

Kaynak: TÜİK, ADNKS Nüfus İstatistikleri; Dernekler Dairesi Başkanlığı, Dernek İstatistikleri; Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan Valilikleri
Not: Nüfus verileri 2009 yılına, dernek sayısı verileri 2010 yılına aittir.

Tablo 2.22: TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Verileri

	Odalar	Birlikler	Tarım Kredi Kooperatifleri	Vakıflar	Ticaret Borsaları
Ağrı	3	5	5	4	0
Kars	2	5	19	3	1
Iğdır	2	4	5	26	1
Ardahan	3	4	7	3	0
TRA2	10	18	36	36	2

Kaynak: Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü, TRA2 Bölgesi İleri Dernekler İl Müdürlükleri, 2010

Bölgede sivil inisiyatif yada sivil örgütlenmenin az olması Bölgede yaşanan yoğun göç olgusuyla açıklanabilir. Kırsal kesimden kent alanlarına yapılan göçler, beraberinde birçok sosyal problem getirmektedir. Kentte yaşamak, her şeyden önce zihinsel ve

davranışsal birtakım kalıpları içselleştirmeyi gerektiren bir süreçtir. Bu nedenle yoğun bir göç süreci kentlere kendi kültürel kimliğini veren yapının tahrip olmasına, kentlerin kimliksizliğine ve sahipsizliğine neden olmaktadır. Bu da beraberinde etkili, kentin ve kentlilerin menfaatini koruyan bir “sivil inisiyatifin” oluşmasını engellemektedir. Zira sivil toplum psiko-sosyal sermayeyi gerektiren bir bilinç düzeyi ile ilişkilidir.

TRA2 bölgesinde 30’a yakın oda ve birlik faaliyet göstermektedir. Bölgede İl Dernekler Müdürlükleri’nde kaydı bulunan 620’nin üzerinde dernek mevcuttur. Mevcut STK’ların sayısının fazlalığına karşın, bunların büyük çoğunluğunun kuruluş amaçlarına yönelik faaliyeti bulunmamaktadır (Tablo 2.22).

TRA2 bölgesinde oda ve birlikler en aktif sivil toplum kesimini oluşturmaktadırlar. Avrupa Birliği (AB) fonları ve Sosyal Destek Programı (SODES) gibi proje temelli desteklerden faydalanmak üzere çeşitli konularda proje hazırlayan dernek ve odaların varlığına rağmen, bu dernek ve odaların sayısı genel toplam içinde oldukça düşüktür. Bölgede üniversitelerle işbirliği yapan STK’lar da vardır. Bu işbirlikleri turizm, tarım ve eğitim alanlarında bölgenin beşeri sermayesini güçlendirmeye yönelik ortaklıkları kapsamakla birlikte yeterli düzeyde değildir. Bölgede mevcut STK’lar, genel olarak proje hazırlama konusunda yeterli kapasiteye sahip değildirler.

2.2.8. YEREL YÖNETİMLERİN KAPASİTELERİ

TRA2 Bölgesinde yerel yönetimlerin kurumsal kapasitelerine bakıldığında il özel idarelerindeki ortak sorunlar; nitelikli personel sayısının yetersizliği, gelirlerinin yetersizliği, iş makinesi parkının eksik ve yaşlı olması sebebiyle bakım-onarım giderlerinin fazlalığı, iş makinelerinden alınan verimin düşük olması, köy hizmetlerinin devralınması neticesinde iş yükünün artması olarak sayılabilir.¹²

TRA2 Bölgesindeki belediyeler de diğer kamu kurum ve kuruluşlarına benzer sorunlara sahiptirler. Özellikle altyapı, ulaşım, çevre alanlarında yetersiz kaldıkları görülmektedir. Belediyelerin yaşadıkları diğer sorunlar; merkezi bütçeden aktarılan payların yeterli olmaması nedeniyle büyük ölçekli yatırım ve projelerin yapılamaması, birikmiş altyapı sorunları nedeniyle altyapı yatırımlarının toplam yatırımlar içinde büyük bir paya sahip olması ve bu nedenle diğer alanlara ayrılan kaynakların altyapı yatırımlarına

¹² TRA2 Bölgesi il özel idareleri ile yapılan görüşmeler

kaydırılması, bölgedeki olumsuz iklim koşulları nedeniyle verilen hizmetlerde sürekliliğin ve etkinliğin sağlanamaması şeklinde sıralanabilir.¹³

2.3. EKONOMİK YAPI VE SEKTÖREL DEĞERLENDİRMELER

2.3.1. GENEL EKONOMİK GÖSTERGELER

Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) "İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması"na göre TRA2 Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) illeri beş dereceli sınıflandırmada beşinci derecede gelişmiş iller grubuna girmektedir.¹⁴ TRA2 Bölgesi 26 düzey 2 bölgesi arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından 25. sırada yer almaktadır.

Kişi Başı Gayri Safi Katma Değer (KBGSKD) ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) değerleri bir bölgenin ekonomik gelişmişliğinin yanı sıra sanayi, tarım ve hizmet sektörlerinin üretim kapasiteleri hakkında somut bilgiler sunmaktadır.

Tablo 2.23: Kişi Başı Gayri Safi Katma Değerleri (2004-2006)

Bölge	Kişi Başına Gayrisafi Katma Değer (ABD Doları)		
	2004	2006	Artış Oranı (%)
TRA2	2.089	2.684	22
Türkiye	5.102	6.684	24

Kaynak: TÜİK - Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler, Ulusal Hesaplar

2006 yılı verilerine göre, TRA2 Bölgesinin yarattığı KBGSKD (2,684), Türkiye geneli değerinin (6.684) yaklaşık üçte biri kadardır. Öte yandan 2004 yılından 2006 yılına artış hızları değerlendirildiğinde bölge ve Türkiye geneli artış oranlarının birbirine yakın seviyelerde olduğu görülmektedir (Tablo 2.23).

Tablo 2.24: TRA2 Bölgesi GSYİH Göstergeleri

Bölge	Kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (ABD Doları)	Bölge/Türkiye (%)
Ağrı	568	27
Kars	886	41
Iğdır	855	40
Ardahan	842	39
TRA2	730	34
Türkiye	2146	100

Kaynak: TÜİK - Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler, Ulusal Hesaplar, 2001

¹³ TRA2 Bölgesi belediyeleri ile yapılan görüşmeler

¹⁴ DPT, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara 2003, s. 69 ve 107

KBGSKD verileri ile paralel olarak, Bölgedeki kişi başına düşen GSYİH rakamlarına göre Bölgenin ortalama geliri (730 ABD doları), Türkiye'nin ortalama gelirinin (2.146 ABD doları) yaklaşık üçte biri seviyesindedir (Tablo 2.24). Ağrı ili 568 ABD Dolarlık kişi başı GSYİH tutarıyla bölgenin kişi başına geliri en düşük ilidir.

Tablo 2.25: Sektörlerin Bölgesel Gayrisafi Katma Değer İçindeki Payı (%) (2004-2006)

Yıl	Türkiye			TRA2		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2004	10,7	28,0	61,3	34,5	11,9	53,7
2006	9,4	28,2	62,4	27,9	14,0	58,0

Kaynak: TÜİK - Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler, Ulusal Hesaplar

Bölgedeki katma değerın sektörel dağılımı incelendiğinde Bölge ile Türkiye arasında büyük farklılıklar görülmektedir. Türkiye genelinde yüzde 10 civarında olan tarım sektörünün Bölgedeki payı yaklaşık yüzde 35'tir. Sanayi sektöründe ise durum tam tersidir. 2006 yılında Türkiye genelindeki katma değerın yüzde 30'una yakınını üreten sanayi sektörü, bölgede ancak bu oranın yarısına (yüzde 14) tekabül etmektedir. Bölgedeki gelir seviyesinin düşüklüğünün başlıca nedeni bölgedeki istihdamın yüzde 64'ünü barındıran tarım sektörünün, katma değerın ancak yüzde 28'ini üretebilmesidir (Tablo 2.25).

Tablo 2.26: TRA2 Bölgesi Genel Bütçe Vergi Gelirleri (TL) (2009)

İL	Faal Mükellef Sayısı	Tahakkuk Miktarı (TL)	Tahsilat Miktarı (TL)	Tahsilat Oranı (%)	Toplam Tahakkuk İçindeki Payı (%)	Mükellef Başına Tahakkuk Miktarı (TL)
Ağrı	153.968	137.722.242	113.133.082	82,15	0,06	894
Kars	134.976	119.776.544	91.070.629	76,03	0,05	887
İğdır	79.635	89.275.377	53.285.105	59,96	0,04	1.121
Ardahan	57.343	35.145.731	27.996.328	79,66	0,02	613
TRA2	425.922	381.919.894	285.485.144	74,75	0,17	897
TR	46.018.215	224.481.775.816	196.289.913.313	87,44	100,00	4.878

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı, Vergi İstatistikleri, Bütçe Gelirleri, 2009

Bölgedeki 425.922 faal vergi mükellefi Türkiye'deki toplam mükelleflerin yaklaşık yüzde 1'ini oluşturmasına karşılık, tahakkuk eden toplam verginin ülke içindeki payı sadece binde 1,7'dir (Tablo 2.26). Türkiye genelinde yüzde 87 olan vergi tahsilatı oranı Bölgede yüzde 75 seviyesindedir. Ülke genelinde mükellef başına 4.878 TL'lik vergi tahakkuk etmekteyken bölgede ortalama 897 TL tahakkuk etmesi Bölgenin gelir seviyesinin düşüklüğünün bir başka göstergesidir.

Tablo 2.27: TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımları Sektörel Dağılımı (Bin TL) 2009

Bölge	Ağrı	Kars	Ardahan	Iğdır	TRA2	Türkiye	TRA2/TR (%)
Tarım	16.027	11.249	4.701	10.963	42.940	3.049.354	1,4
Madencilik	476	534	0	333	1.343	931.000	0,1
İmalat	50	0	0	0	50	301.790	0,02
Ulaştırma-Haberleşme	9.485	5.494	3.360	7.396	25.735	8.590.658	0,3
Turizm	80	80	0	0	160	148.768	0,1
Konut	11.944	200	300	590	13.034	137.762	10
Eğitim	29.371	22.669	11.745	10.586	74.371	3.467.719	2,2
Sağlık	6.000	16.000	0	0	22.000	1.745.777	1,2
Diğer Kamu Hizmetleri	13.566	5.564	662	596	20.388	6.270.750	0,3
Toplam	86.999	61.790	20.768	30.464	200.021	27.458.727	0,7

Kaynak: DPT - Kamu Yatırımları - Veri ve Analizler - İl Bazında Yatırımlar, 2009

Bölgedeki kamu yatırımları incelendiğinde Türkiye genelinde 2009 yılında yapılan kamu yatırımlarının binde 7'sinin bölgede yapıldığı görülmektedir (Tablo 2.27). TRA2 Bölgesi nüfusunun Türkiye nüfusunun yüzde 1,57'sini oluşturduğu göz önüne alındığında, bölge kamu yatırımlarından nüfusu oranında pay alamamaktadır.

2009 yılı verilerine göre, Bölgenin kamu yatırımlarından nüfusuna oranla daha fazla pay aldığı alanlar konut (yüzde 10) ve eğitim (yüzde 2,2) sektörleridir. Eğitim ve konut sektöründeki kamu yatırımlarından alınan yüksek payın en büyük sebebi bölgede açılan üç yeni üniversite için yapılan harcamalardır. Bölge diğer sektörlerde nüfusuna göre kamu yatırımlarından daha düşük pay almaktadır.

Mevduat ve Krediler

Bölgede 2002 yılında toplam 174 milyon ABD Doları banka mevduatı, 2009 yılında üç kattan fazla artarak 717 milyon ABD Doları olmuştur. Bu artış Türkiye genelindeki artışla da paralellik arz etmektedir (Tablo 2.28).

Tablo 2.28: Mevduatın İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı (2002-2009)

Bölge	Mevduat Toplamı (Milyon ABD Doları)		Değişim Oranı (%)
	2002	2009	2002-2009
Ağrı	36	190	430,3
Ardahan	29	105	263,2
Iğdır	49	175	258,7
Kars	60	247	310,4
TRA2	174	717	312,1
Türkiye	86.835	340.953	292,6

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği, Banka ve Sektör Bilgileri, İstatistik Raporlar, 2009

Bölgede 2002 yılında 31,8 milyon ABD Doları olan toplam banka kredisi kullanımı 2009 yılında 648 milyon ABD Dolarına çıkmıştır (Tablo 2.29). Yüzde 1.942'lik bu artış Türkiye ortalaması olan yüzde 695'in çok üzerindedir.

Tablo 2.29: Kredilerin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları) (2002-2009)

Bölge	2002			2009			2002- 2009 % Değişme		
	İhtisas Kredileri	İhtisas Dışı Krediler	Toplam	İhtisas Kredileri	İhtisas Dışı Krediler	Toplam	İhtisas Kredileri	İhtisas Dışı Krediler	Toplam
Ağrı	2,3	2,9	5,1	26,4	154,6	180,9	1.064,1	5.309,6	3.432,2
Kars	7,3	10,8	18,1	57,6	191,2	248,8	691,3	1.673,4	1.277,6
Iğdır	1,8	4,3	6,1	20,1	106,5	126,6	1.019,6	2.375,6	1.976,2
Ardahan	0,3	2,2	2,5	30,8	61,0	91,9	10.939,7	2.687,2	3.620,7
TRA2	11,6	20,1	31,8	134,9	513,4	648,3	1.061,0	2.449,7	1.941,6
Türkiye	3.435,0	28.661,8	32.097,4	17.471,6	237.624,7	255.096,3	408,6	729,1	694,8

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği Sitesi - Banka ve Sektör Bilgileri, İstatistikî Raporlar

2009 yılında bölgedeki ihtisas kredilerinin toplam krediler içindeki oranının (yüzde 21), Türkiye ortalamasından (yüzde 7) yüksek olması; bölgede kredilerin daha çok kurumsal olarak kullanıldığını göstermektedir. Bölgenin 2002-2009 arasında ihtisas kredisi kullanım oranı yüzde 1.061 artış göstermiştir. Bu da yatırım açısından bölgede son yıllarda bir hareketlilik olduğunu göstermektedir.

İhtisas dışındaki kredilerin yüzde 2.450'lik artışı bölgede artan tüketici kredisi ve kredi kartı kullanımının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

2.3.2. TARIM VE HAYVANCILIK

TRA2 Bölgesi'nin yüzey şekillerinde dağlar, platolar, yaylalar, vadiler, ovalar ve akarsular geniş yer tutmaktadır. Bölgede rakım, 805 m. (Dilucu ovası) ile 5.137 m. (Ağrı Dağı) arasında değişmektedir. Ülkenin en yüksek volkanik kütleleri olan Ağrı, Süphan, Tendürek dağları ile Allahuekber ve Yalnızçam sıradağları TRA2 Bölgesi'nde bulunmaktadır. Bu dağlar arasında kalan yüksek platolarda geniş otlak alanları bulunmaktadır. Dağlar ve platolar bölgede hayvancılık için avantaj sağlamakla birlikte tarım ve ulaşım bakımından dezavantajlar içermektedir.

Bölgede yıl geneli ortalama sıcaklık 6,7°C olup, kış mevsiminde -33,3°C, yaz mevsiminde ise 37,1°C'ye varan sıcaklık ölçümleri yapılmıştır.¹⁵ Kışların uzun sürmesi bölgede

¹⁵ Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Elektronik Bilgi İşlem Müdürlüğü Verileri, 2010.

tarımsal üretimi olumsuz etkilemektedir. Tarımsal ürünlerde yem bitkileri dışında rekabet gücü zayıftır.

Tarım TRA2 Bölgesinin temel geçim kaynağıdır. Tarımsal üretimin büyük oranda doğa koşullarına bağlı olması nedeniyle, arz-talep dengesi kırılmıştır. Bölgede tarımsal üretim ve gelişme, mekânsal olarak farklılıklar göstermektedir. İllerin iklim koşulları, coğrafi yapısı, pazara yakınlık, üretim çeşitliliği ve modernizasyonu gibi özellikleri bu farkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

TRA2 Bölgesindeki kişi başı tarımsal üretim değeri, ülke ortalamasının altında kalmaktadır. Bu durumun başlıca nedenleri; istihdamın büyük kısmının tarım sektöründe bulunmasına rağmen katma değeri yüksek ürünler üretilmemesi, işletme verimliliklerinin düşük olması ve tarım sektöründeki gizli işsizlik olarak sayılabilir.

Zengin flora ve fauna varlığına sahip olan TRA2 Bölgesinde; kekik andıç, Kafkas üçgülü, leylekgagası, salep, kâğıt otu, kuşburnu, gürgen, yerel elma, fasulye, yaban armudu, huş, aküçgül, fiğ, yabani yonca, kılçıksız brom, tilkikuyruğu, yabani arpa, çavdar ve buğday gibi yüzlerce bitki türü bulunmaktadır. Bu bitkilerin yanı sıra dağ keçisi, tilki, kurt, keklik, yaban koyunu, vaşak, yaban domuzu, karaca, su samuru, engerek yılanı, akbaba, şahin, kartal, alabalık, sazan ve Çıldır Gölü'ne has göl alabalığı gibi hayvan türleri ile Kuyucuk Gölü çevresinde 130 kuş türü bulunmaktadır.¹⁶ Mevcut olan bu zengin bitki ve hayvan varlığı, kırsal alanda üretimin çeşitlendirilmesi için alternatif sahalar oluşturma potansiyeli yaratabilir.

2.3.2.1. Tarım Arazileri ve Tarımsal Yapı

2.3.2.1.1. Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu ve Sulama

TRA2 Bölgesinde tarım arazilerinin alanı toplam yüzölçümünün yüzde 27,79'unu oluşturmaktadır. Tarım arazilerinin yüzde 57,6'sı sulanabilir olmasına rağmen, hâlihazırda bu arazilerin ancak yüzde 29,1'i sulanmaktadır, (Tablo 2.30).

¹⁶ Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan Çevre Değerlendirme Raporları, 2008

Tablo 2.30: Tarım Arazilerin Kullanım Durumu ve Sulama Bilgileri

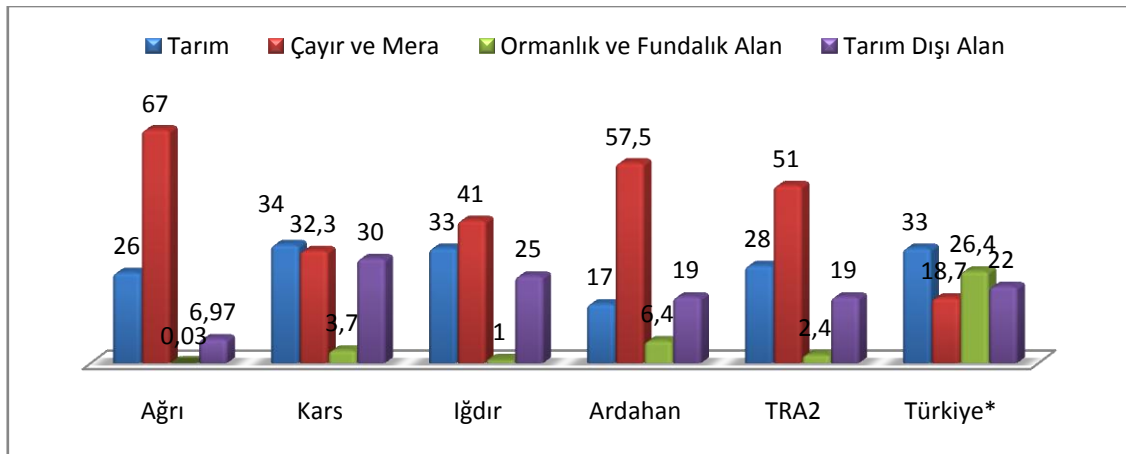
Bölge	Tarım Alanı (ha)	Orman ve Fundalık Alanlar (ha)	Çayır ve Mera Alanları (ha)	Toplam Su Potansiyeli (10Milyar m ³ /Yıl)	Sulanabilir Arazi (%)	Sulanan Arazi/ Sulanabilir Tarım Alanı (%)
Ağrı	266.476	347	765.518	2,33	64,6	5,2
Kars	342.997	37.700	327.850	1,18	43,8	27,3
Iğdır	118.525	2.233	146.571	0,76	82,2	83,4
Ardahan	84.250	31.957	285.678	1,24	55	4,18
TRA2	812.248	72.237	1.525.617	5,51	57,6	29,1

Kaynak: TRA Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı, 2007, İl Tarım Müdürlükleri

Devlet Su İşleri ve Tarım İl Müdürlüklerinden alınan bilgilere göre Bölgede, damlama sulama ve yağmurlama yöntemlerinin kullanımı yaygın olmayıp, yanlış sulama uygulamalarının (salma sulama vb.) yanı sıra sulama şebekelerinin çoğunun eski ve toprak kanallı olması, tarımda aşırı su kullanımına sebep olmaktadır. Bu da tuzlanma ve çevre kirliliği gibi sorunları doğurmaktadır. Sürdürülebilir tarımın bir gereği olan tesviye, toplulaştırma ve drenaj sistemleri ile tarla içi geliştirme çalışmaları bölgede yetersiz kalmaktadır. Sulamaya yönelik kamu yatırımlarının gerçekleştirilmesi iklim koşullarının elverişsizliği ve ödenek yetersizliği gibi nedenlerle gecikmektedir.

Grafik 2.6'da görüldüğü gibi bölgede arazi kullanımında çayır ve meraların payı yüksektir. Çayır ve mera alanları yüzde 51'lik oran ile Türkiye ortalamasının (yüzde 18,7) yaklaşık 3 katıdır. Bu durum mera hayvancılığının bölgede yoğun bir şekilde yapılabilmesine imkân sağlamaktadır. Ancak bölgenin iklim koşulları nedeniyle uzun süre kapalı ortamda yemle beslenmek zorunda kalan hayvanların erken bahar döneminde otlatılmaları çayır ve meralar üzerinde aşırı baskıya neden olmakta dolayısıyla çayır ve meralar bitki çeşitliliği ve sıklığı açısından tahribata uğramaktadır.

Grafik 2.6: Kullanım Şekillerine Göre Topraklar (%)

Kaynak: Valilik ve İl Tarım Müdürlüğü Verileri, Türkiye İstatistik Yıllığı, 2004

TRA2 Bölgesinin orman ve fundalık alan oranları (yüzde 2,4) ise Türkiye ortalamasının (yüzde 26,4) oldukça altındadır.

2.3.2.1.2. Tarım İşletmelerinin Yapısı

TRA2 Bölgesindeki işletmelerin büyük çoğunluğu aile işletmeleridir ve bu işletmelerde çalışanlar, ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Bölgede tarım sektöründeki istihdamın, tüm istihdam içindeki payı yüzde 64,1'dir. Bu oran Türkiye genelindeki tarım istihdam oranından (yüzde 24,7) oldukça yüksektir.

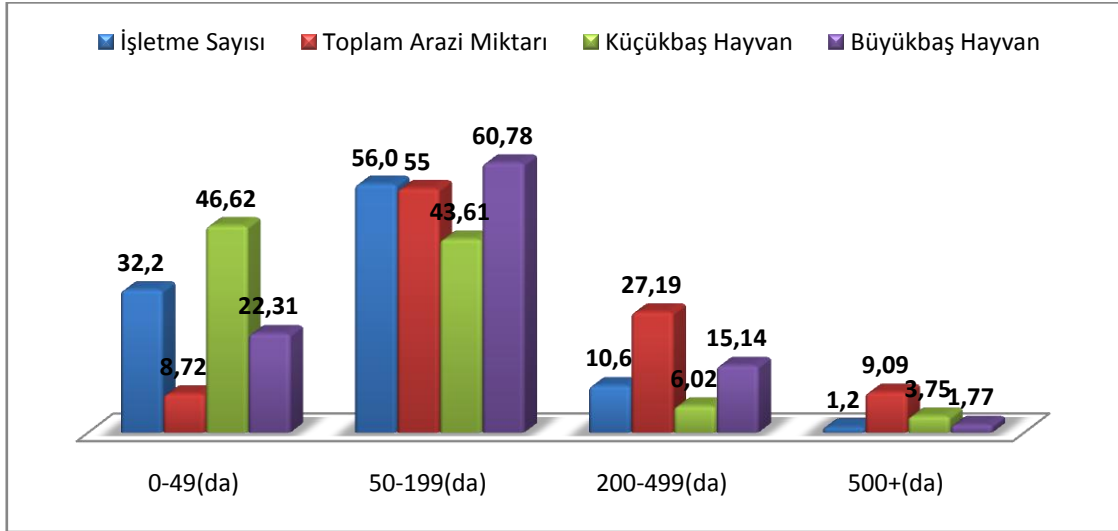
TRA2 Bölgesindeki tarım işletmeleri, arazi büyüklüğü bakımından genellikle büyük ölçekli işletmeler değildir.¹⁷ Buna rağmen, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı kayıtlarında, işletmelerin büyük çoğunluğunun (yüzde 56) 50 ile 200 dekar arası araziye sahip tarım işletmeleri olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, bölgede miras yoluyla bölünen arazilerin, fiilen hissedarlar arasında paylaştırılmasına rağmen, bu paylaşımın resmi kayıtlara yansıtılmamasıdır. Bazı işletme sahipleri devlet teşviklerinden yararlanmak ve tapu işlemleri maliyetinden kaçınmak amacıyla arazi mülkiyeti ile ilgili değişiklikleri bildirmemektedirler.¹⁸

50 dekardan daha az araziye sahip olan işletmeler toplam işletme sayısının yüzde 32,2'sini oluştururken, bu işletmeler toplam arazi miktarının yüzde 8,72'sine sahiptir. Öte yandan, 500 dekardan fazla araziye sahip olan tarımsal işletmeler, toplam işletme sayısının ancak yüzde 1,2'si iken, bu işletmeler toplam arazi miktarının yüzde 9,09'unu oluşturmaktadırlar. Arazilerin işletmelere göre dağılımında büyük ölçekli işletmeler sayıca az olmalarına rağmen, işletme başına ortalama arazi miktarı itibari ile küçük ölçekli işletmelerden yaklaşık 33 kat daha fazla araziye sahiptirler (Grafik 2.7).

¹⁷ TRA Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı, 2007

¹⁸ TRA2 Bölgesi İl Tarım Müdürlükleri

Grafik 2.7: Arazi Büyüklüğüne Göre İşletme Bilgileri (%)

Kaynak: TÜİK Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler Anketi, 2001

TRA2 Bölgesinde bulunan işletmelerin yüzde 83'ü hem bitkisel üretim hem de hayvansal üretim yapmaktadır. Buna karşın, yalnız bitkisel üretim yapan işletmeler tüm işletmelerin yüzde 15'ini, yalnız hayvansal üretim yapan işletmeler ise yüzde 2'sini oluşturmaktadır.

Tablo 2.31'de görüldüğü üzere; işletme başına düşen büyükbaş hayvan sayısı, işletmelerin büyüklüğüne bağlı olarak değişmektedir. 50 dekadardan daha az araziye sahip işletmelerdeki ortalama büyükbaş hayvan sayısı 5,76 oranı ile en az sayıda iken, 500 dekadardan fazla araziye sahip büyük ölçekli işletmelerde, işletme başına düşen ortalama büyükbaş hayvan sayısı en yüksek değere (14,19) sahiptir. İşletme arazi büyüklükleri arttıkça arazi başına düşen büyükbaş hayvan sayısı azalmaktadır. Bu durum, bölgenin temel tarım faaliyetlerinden biri olan büyükbaş hayvancılığın, rekabetçi yapıdan uzak, düşük verimli ve yüksek maliyetli bir şekilde yapılmasına neden olmaktadır.

Tablo 2.31: TRA2 Bölgesi Tarımsal Üretim ve Arazi Durumu

ARAZİ BÜYÜKLÜĞÜ (da)	TOPLAM			HAYVAN SAYISI				BİTKİSEL VE HAYVANSAL ÜRETİM YAPAN			YALNIZ BİTKİSEL ÜRETİM YAPAN			YALNIZ HAYVANSAL ÜRETİM YAPAN		
	İşletme Sayısı	Arazi Miktarı (da)	İşletme Başına Ortalama Arazi (da)	Küçükbaş	İşletme Başına Düşen Küçükbaş	Büyükbaş	İşletme Başına Düşen Büyükbaş	İşletme Sayısı	Arazi Miktarı (da)	İşletme Başına Ortalama Arazi (da)	İşletme Sayısı	Arazi Miktarı (da)	İşletme Başına Ortalama Arazi (da)	İşletme Sayısı	Arazi Miktarı (da)	İşletme Başına Ortalama Arazi (da)
Arazisi Olmayan	1.461	0	0	20.496	14,03	15.451	10,58	0	0	0	0	0	0	1.461	0	0
<5	283	1.094	3,87	7.817	27,62	1.355	4,79	220	839	3,81	63	255	4,05	0	0	0
5_9	1.576	10.582	6,71	22.692	14,40	6.147	3,90	1.478	9.850	6,66	98	731	7,46	0	0	0
10_19	4.864	69.189	14,22	184.679	37,97	21.438	4,41	3.654	51.910	14,21	1.210	17.280	14,28	0	0	0
20-49	21.816	705.323	32,33	389.386	17,85	128.289	5,88	17.867	578.244	32,36	3.692	121.837	33,00	257	5.242	20,40
0~49 Toplam	30.000	786.188	26,21	625.070	20,84	172.680	5,76	23.219	640.843	27,60	5.063	140.103	27,67	1.718	5.242	3,05
50-99	29.090	1.929.107	66,32	254.765	8,76	233.920	8,04	25.655	1.713.224	66,78	3.437	215.883	62,81	0	0	0
100-199	23.003	3.025.589	131,53	329.967	14,34	236.419	10,28	19.163	2.549.316	133,03	3.841	476.272	124,00	0	0	0
50~199 Toplam	52.093	4.954.696	95,11	584.732	11,22	470.339	9,03	44.818	4.262.540	95,11	7.278	692.155	95,10	0	0	0
200-499	9.913	2.449.486	247,10	80.766	8,15	117.218	11,82	8.513	2.041.167	239,77	1.399	408.319	291,86	0	0	0
500-999	901	545.877	605,86	7.484	8,31	10.778	11,96	479	266.229	555,80	422	279.648	662,67	0	0	0
1000-2499	50	71.429	1.428,58	38.305	766,10	2.102	42,04	49	69.688	1.422,20	1	1.741	1.741,00	0	0	0
2500-4999	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5000<	2	200.706	100.353,00	4.314	2.157,00	643	321,50	2	200.706	100.353,00	0	0	0	0	0	0
500+ Toplam	953	818.012	858,35	50.103	52,57	13.523	14,19	530	536.623	1.012,50	423	281.389	665,22	0	0	0
Toplam	92.959	9.008.382	96,91	1.340.671	14,42	773.760	8,32	77.080	7.481.173	97,06	14.163	1.521.966	107,46	1.718	5.242	3,05

Kaynak: TÜİK Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler Anketi, 2001

2.3.2.1.3. Tarım Sektöründe Kurumsal Kaynaklar ve Örgütlenme

Her ilde bulunan başlıca tarımsal birlik ve kooperatiflerin dışında, aktif olarak faaliyet gösteren ve üyelerinin haklarını koruma amacı güden örgüt sayısı oldukça düşüktür.

Tablo 2.32: Tarım Sektöründe Örgütlenme

Bölge	Tarım Kredi Kooperatif Sayısı	Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği Sayısı	Koyun Keçi Yetiştiricileri Birliği	Arı Yetiştiricileri Birliği
	Adet	Adet	Adet	Adet
Ağrı	5	1	1	1
Kars	19	1	1	1
Iğdır	5	1	1	1
Ardahan	7	1	1	1
TRA2	36	4	4	4

Kaynak: Tarım Kredi Kooperatifleri internet sitesi, www.tarimkredi.org.tr

Tarım Kredi Kooperatifleri TRA2 Bölgesinde her ilde örgütlenmiştir. Bu kooperatifler çiftçiye üretimde girdi desteği ve nakit kredi olanakları sağlamaktadırlar. Ziraat odaları tüzel kişiliğe sahip olmakla birlikte, bölgede yeterli etkinliğe sahip değildir. TRA2 Bölgesinde her ilde üretici birlikleri mevcuttur. Hayvansal üretimin geliştirilmesi amaçlı faaliyet gösteren bu birlikler, veterinerlik hizmetleri, yem ve malzeme satışı, ırk ıslahı ve kayıt tutma gibi faaliyetlerde bulunmaktadır.

Son yıllardaki örgütlenmelerin bir kısmı Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı ve Avrupa Birliği kaynaklı tarımsal desteklerden faydalanmak için gerekli olan yasal zorunluluklardan kaynaklanmaktadır. Buna rağmen, kooperatif ve birlik gibi örgütler hem sayı hem de nitelik olarak yetersizdir. Bu da beraberinde üretimin sürdürülebilirliğini, pazarda rekabet edebilirliğini ve üretim verimliliğini zorlaştırmaktadır.

2.3.2.2. Bitkisel Üretim

Bitkisel üretimde en önemli payı tahıl ve yem bitkisi üretimi almaktadır. Ekilen tarım alanlarının tamamına yakınında (yüzde 89,27) tahıl üretilmektedir. Tarımsal alan kullanımı bakımından yem bitkilerinin Türkiye oranı yüzde 5,62 iken TRA2 Bölgesinde bu oran yüzde 20'dir (Tablo 2.34).

Tarım alanlarının yüzde 51,9'unda buğday üretilmektedir ve bölgede üretilen buğday miktarı Türkiye genelindeki üretimin ancak yüzde 1,59'una tekabül etmektedir. Hasat edilen tarım alanlarının yüzde 42'sinde üretilen arpa ikinci sırada yer almaktadır.

Yem bitkileri ve arpa üretimi oranlarının yüksek olmasının başlıca nedenleri; bölgenin ana geçim kaynağının hayvancılık olması ve yem bitkisi üretimine verilen teşviklerdir.

Bitkisel üretimin, tahıl ve yem bitkisi üretimi ağırlıklı olduğu bölgede sebze ve meyve üretim alanı oldukça düşük (yüzde 0,1) olup, büyük kısmı mikro klima özelliği gösteren Iğdır ilinde bulunmaktadır (Tablo 2.34).

Tablo 2.35'deki verilere göre şekerpancarı dışında tarımsal endüstri bitkileri üretimi, Türkiye geneli ile kıyaslandığında yok denecek kadar azdır (Türkiye üretiminin yüzde 0.25'i). Benzer biçimde örtü altı tarımsal üretim de, ülkenin 542.158 ton olan üretimi içinde kayda değer bir hacme sahip değildir (yaklaşık 9 ton, Tablo 2.33)

Tablo 2.33: Örtü Altı Sebze ve Meyve Üretimi (Ton)

Bölge	Toplam	Cam sera	Plastik sera	Yüksek tünel	Alçak tünel
Ağrı	-	-	-	-	-
Kars	-	-	-	-	-
Iğdır	9	-	-	9	-
Ardahan	-	-	-	-	-
TRA2	9	-	-	9	-
Türkiye	542.158	82.253	21.1680	66.960	181.265

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

Tablo 2.34: Tarımsal Alan Kullanımı (Hektar)

BÖLGE	Toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkiler		Toplam işlenen tarım alanı		İşlenen tarım alanı (ekilen)		Nadas		Sebze		Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı		Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı		Bağ alanı		Yem bitkileri	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ağrı	332.106	74,72	332.061	74,7	249.962	56,2	81.559	18,35	540	0,1	45	0,01	45	0,01	0	0	112.317	25,3
Kars	308.084	82,64	307.147	82,4	249.781	67	57.366	15,39	0	0	937	0,25	937	0,25	0	0	63.785	17,1
İğdır	77.055	83,45	74.718	80,9	54.420	58,9	17.544	19	2.753	3	2.337	2,53	2329	2,52	8	0	12.948	14
Ardahan	69.743	78,67	69.583	78,5	59.187	66,8	10.368	11,7	28	0	159	0,18	159	0,18	0	0	18.750	21,2
TRA2	786.987	79,11	783.509	78,8	613.351	61,7	166.837	16,77	3.321	0,3	3.478	0,35	3470	0,35	8	0	207.799	20,9
Türkiye	24.505.219	86,68	21.555.242	76,2	16.460.257	58,2	4.259.190	15,07	835.795	3	2.949.976	10,4	1.692.818	5,99	482.789	1,7	1.588.746	5,62

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

Tablo 2.35: Hasat Edilen Bitkisel Üretim Alanı (Hektar)

BÖLGE	Toplam tahıl		Buğday	Çavdar	Arpa	Patates	Kuru baklagiller	Şekerpancarı	Toplam yağlı tohumlar	Ayçiçeği	Meyveler (zeytin ve turunçgiller hariç)	Toplam
	Miktar	%	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	
Ağrı	131.089	95,45	98.134	80	32.875	116	274	2.896	1.457	1.457	45	137.334
Kars	168.845	97,43	66.611	75	102.159	2.377	0	838	154	154	937	173.305
İğdır	36.802	83,32	26.647	0	10.155	45	270	3.535	354	122	2.337	44.172
Ardahan	35.133	99,25	11.199	4.299	19.635	66	29	0	0	0	159	35.399
TRA2	371.868	95,3	202.591	4.453	164.824	2.603	573	7.269	1.965	1.733	3.478	390.208
Türkiye	10.438.856	62,34	7.582.531	124.137	2.732.188	149.327	823.672	320.731	674.084	577.958	2.062.545	16.745.934

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

Tablo 2.36: Bitkisel Üretim Miktarları (Ton)

Bölge	Toplam Tahıl		Buğday		Çavdar		Arpa		Patates		Kuru baklagiller		Şekerpancarı		Toplam yağlı tohumlar		Ayçiçeği		Meyveler (zeytin ve turunçgiller hariç)		Diğer	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ağrı	173.315	32,43	123.080	43,7	122	1,7	50.113	20,4	1.059	2,1	285	25	75.888	32,5	1.065	52,1	1.065	67	291	0,93	0	0
Kars	216.018	40,42	76.706	27,2	81	1,1	139.231	56,8	47.483	94	0	0	26812	11,5	269	13,2	269	17	6.981	22,4	0	0
Iğdır	83.044	15,54	63.068	22,4	0	0	19.976	8,14	1.125	2,2	690	61	130461	56	710	34,7	251	16	23.513	75,5	2.876	98,6
Ardahan	62.076	11,61	19.059	6,76	7.046	97	35.971	14,7	983	1,9	165	14	0	0	0	0	0	0	349	1,12	42	1,44
TRA2	534.453	100	281.913	100	7.249	100	245.291	100	50.650	100	1.140	100	233161	100	2.044	100	1.585	100	31.134	100	2.918	100
TRA2- Türkiye Karşılaştırması																						
TRA2	534.453	2,23	281.913	1,59	7.249	2,94	245.291	4,14	50.650	1,2	1.140	0,1	233.161	1,51	2.044	0,09	1.585	0,2	31.134	0,25	2.918	0,02
Türkiye	23.951.521	100	17.782.000	100	246.521	100	5.923.000	100	4.225.168	100	855.354	100	15.488.332	100	2.311.432	100	992.000	100	12.290.639	100	12.021.738	100

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

2.3.2.3. Hayvancılık

Hayvancılık, TRA2 Bölgesi denilince akla gelen ilk geçim kaynağıdır. Bu nedenle hayvancılık sektörünün durumu ve analizi Bölgede en fazla istihdamı sağlayan sektörün anlaşılması açısından büyük öneme haizdir.

2.3.2.3.1. Büyükbaş Hayvancılık

Bölgede 90'lı yıllardan günümüze kadar hayvan sayısında artış görülmezken, hayvan ırkı ıslahı çalışmalarının etkisiyle nitelikli hayvan sayısında artış olduğu gözlenmektedir.¹⁹

Tablo 2.37: Büyükbaş Hayvan Sayısı

Büyükbaş Hayvan Sayıları			
YIL	TRA2	TR	TRA2/TR (%)
2000	871.040	10.907.000	7,99
2001	908.460	10.686.000	8,50
2002	891.964	9.924.575	8,99
2003	921.094	9.901.458	9,30
2004	947.273	10.173.246	9,31
2005	967.245	10.631.405	9,10
2006	984.557	10.971.880	8,97
2007	965.609	11.121.458	8,68
2008	915.781	10.946.239	8,37
2009	945.011	10.811.165	8,74

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2009.

2000 yılı baz alındığında ülkede 2009 yılında büyükbaş hayvan (Sığır, Manda) sayısında yaklaşık yüzde 1 oranında azalma olmasına rağmen bölgede yüzde 8,49 oranında bir artış olmuştur. Ülkedeki büyük baş hayvan miktarının yaklaşık yüzde 9'u TRA2 bölgesindedir (Tablo 2.37).

2.3.2.3.2. Küçükbaş Hayvancılık

Küçükbaş hayvancılıkta bölge Türkiye toplam koyun varlığının yüzde 8,13'üne sahip olup, genellikle hane halkının süt, peynir ve yün ihtiyacını karşılamak amacıyla yetiştirilmektedir. Tablo 2.38'deki verilere göre Ağrı ili sahip olduğu koyun varlığı ile bölgede öne çıkmaktadır.

¹⁹ TRA Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı, 2007

Tablo 2.38: Küçükbaş Hayvan Sayısı

Küçükbaş Hayvan Sayıları			
YIL	TRA2	TR	TRA2/TR (%)
2000	2.973.080	35.699.300	8,33
2001	2.811.640	33.994.000	8,27
2002	2.739.674	31.953.800	8,57
2003	2.707.991	32.203.214	8,41
2004	2.602.388	31.811.092	8,18
2005	2.488.406	31.821.789	7,82
2006	2.391.064	32.260.206	7,41
2007	2.348.588	31.748.651	7,40
2008	2.093.797	29.568.152	7,08
2009	1.772.484	26.877.793	6,59

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

2000 yılı baz alındığında ülkede 2009 yılında küçükbaş hayvan (Koyun, Keçi) sayısında yaklaşık yüzde 24,71 oranında azalma olmasına rağmen Bölgede yüzde 40,38 oranında bir azalma olmuştur. Bunun sonucu olarak 2000 yılında yüzde 8,33 olan Bölgedeki küçükbaş hayvan varlığının ülkedeki küçükbaş hayvan varlığı içindeki oranı 2009 yılında yüzde 6,59'a düşmüştür (Tablo 2.38).

Tarım il müdürlüklerinden alınan bilgilere göre küçükbaş hayvancılığa yönelik devlet teşviklerinin azlığı ve piyasada küçükbaş hayvana olan talebin süreksizliği bölgede küçükbaş hayvan üretiminin azalmasına neden olmuştur.

2.3.2.3.3. Et ve Süt Ürünleri İşletmeleri

TRA2 Bölgesinde mevcut olan hayvancılık potansiyeline rağmen, Tablo 2.39'daki verilere göre et ve süt ürünleri üretimi yapan kayıtlı firma sayısı çok fazla değildir. Bölgede kayıtlı olarak et üretimi yapan işletme sayısı toplam hayvan varlığı düşünüldüğünde oldukça düşüktür. Süt üretimi yapan işletme sayısı et üretimi yapan işletmelerden daha fazladır.

Tablo 2.39: Et ve Süt Ürünleri Üretimi Yapan İşletme Sayıları

Bölge	Et Ürünleri	Süt Ürünleri
	İşletme Sayısı	İşletme Sayısı
Ağrı	1	10
Kars	4	82
Iğdır	1	2
Ardahan	1	32
TRA2	7	126

Kaynak: Tarım İl Müdürlükleri Raporları, 2009

Sanayiye dönük hayvansal ürün üretiminin gerçekleşmesi için gerekli olan tesisleşme yeterli seviyede değildir. Ancak, Tarım İl Müdürlüklerinden alınan bilgilere göre, bölgede kayıt dışı kesim ve süt üretimi yaygındır. Bu durum, Bölgenin mevcut üretim kapasitesinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır.²⁰

2.3.2.3.4. Kanatlı Hayvanlar

Bölge genelinde kanatlı hayvan üretimi yaygın olmasına rağmen, hane tüketimi amaçlı üretilmesi nedeniyle ekonomik getiri sağlayamamaktadır. Toplam 512.380 olan kaz sayısına rağmen üretimin ekonomik bir faaliyet olarak yapılmaması kaz potansiyelinin yeterince kullanılmadığının bir göstergesidir (Tablo 2.40).

Tablo 2.40: Kanatlı Hayvan Varlığı

	Tavuk		Hindi		Ördek		Kaz	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Ağrı	68.200	18,39	13.150	20,51	4.980	17,06	8.350	1,63
Kars	168.450	45,42	34.750	54,21	16.160	55,34	128.400	25,06
İğdır	50.000	13,48	5.000	7,80	1.000	3,42	-	0,00
Ardahan	84.220	22,71	11.207	17,48	7.059	24,18	375.630	73,31
TRA2	370.870	100	64.107	100	29.199	100,00	512.380	100
TRA2- Türkiye Karşılaştırması								
TRA2	370.870	0,13	64.107	2,40	29.199	6,06	512.380	50,10
Türkiye	269.368.542	100	2.675.407	100	481.829	100	1.022.711	100

Kaynak: TÜİK, Yapı-Üretim-Fiyat-Değer-2007,

Kanatlı hayvan üretiminin ekonomik bir faaliyete dönüşmemesinin nedenleri olarak, işletmelerin sermaye birikimleri olmayan küçük aile işletmeleri olması ve temel faaliyet olarak büyükbaş hayvancılık yapmalarınıdır.

2.3.2.3.5. Hayvansal Ürün Miktarları

Hayvansal ürünlerin miktarı bakımından Bölgede Kars ilinin et ve süt üretiminde ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Tablo 2.41'deki verilere göre Kars ili TRA2 Bölgesi et üretiminin yüzde 58,16'sını, süt üretiminin ise yüzde 38,6'sını gerçekleştirmektedir.

²⁰ Tarım il müdürlükleri raporları, 2010

Tablo 2.41: Hayvansal Ürün Miktarları (Ton)

Bölge	Et		Süt		Deri		Yumurta	
	Miktar (ton)	Yüzde	Miktar (ton)	Yüzde	Miktar (ton)	Yüzde	Miktar (ton)	Yüzde
Ağrı	190	3,67	173.738	22,65	4.576	1,60	506	33,1
Kars	3.008	58,16	296.018	38,60	31.530	11,02	569	37,2
İğdır	642	12,41	78.298	10,21	238.785	83,43	281	18,3
Ardahan	1.332	25,75	218.851	28,54	11.314	3,95	175	11,4
TRA2	5.172	100	766.905	100	286.205	100	1.531	100

Kaynak: TÜİK, Yapı-Üretim-Fiyat-Değer, 2007

Mevcut et üretim miktarları; kayıt altına alınmış mezbaha, kombina ve kurban bayramı kesimlerini kapsamaktadır. Ancak tarım il müdürlüklerinden alınan bilgilere göre mevcut verilere yansımayan, kayıt dışı kesimlerin de yaygın olduğu bilinmektedir.

2.3.2.3.6. Arıcılık

Bölgede, işletmelere ait arı kovanı sayısı 105.544 adettir (Tablo 2.42). Kovan başına ortalama 18 kg bal üretimi gerçekleştirilmektedir.

Tablo 2.42: Kovan Sayısı

	Arı Kovanı Sayısı (Adet)		Bal Üretimi (Ton)		Balmumu Üretimi (Ton)	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Ağrı	9245	8,76	199	10,05	3	4,41
Kars	47100	44,63	1009	50,93	46	67,65
İğdır	13525	12,81	225	11,36	3	4,41
Ardahan	35674	33,80	548	27,66	16	23,53
TRA2	105544	100	1981	100	68	100
TRA2- Türkiye Karşılaştırması						
TRA2	105.544		1.981		68	
Türkiye	4.825.596	100	73.935	100	3.837	100

Kaynak: TÜİK, Yapı-Üretim-Fiyat-Değer, 2007

Ardahan Tarım İl Müdürlüğüne yapılan çalışmalara göre, TRA2 Bölgesi sahip olduğu ekolojik yapısı, dünyada bilinen ve ekonomik değere sahip 4 önemli arı ırkından birisi olan Kafkas Arı Irkı'nın gen merkezi (Ardahan) olması avantajı ile arıcılık alanında; yaklaşık 100.000 arı kolonisi varlığı barındırılabilir, koloni başına ortalama 30 kg bal

alınabilecek ve yıllık 3.000 ton Ekolojik Bal üretimi sağlayabilecek potansiyeli barındırmaktadır.²¹

Arıcılık yapan üreticilerin örgütlenme ve üretici birliklerine üye olmalarında gözlenen artış, TRA2 Bölgesinde son yıllarda arıcılık potansiyelinin harekete geçirilmeye başlandığının bir göstergesidir. Arı yetiştiricileri birliklerine üye olmayıp arıcılık faaliyetlerinde bulunan üreticilerin büyük bir kısmı küçük ölçekli (kovan sayısı 30'dan az) üretim yapan işletmelerdir.²²

2.3.2.3.7. Su Ürünleri

Tarımsal üretim içinde değeri düşük kalmış olmakla birlikte, su ürünleri üretimi için TRA2 Bölgesi, sahip olduğu akarsu kaynakları ve gölleri ile önemli bir potansiyele sahiptir. Kars ili üretim miktarı ve kapasitesi bakımından su ürünleri üretiminde bölgede öne çıkmaktadır (Tablo 2.43).

Tablo 2.43: Su Ürünleri Üretim ve Kapasite Miktarları (Ton)

Bölge	Üretim (Ton/Yıl)	Kapasite (Ton/Yıl)
Ağrı	30	40
Kars	100	300
Iğdır	10	10
Ardahan	2,5	50
TRA2	142,5	400

Kaynak: TRA Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı, 2007, İl Tarım Müdürlükleri

2.3.2.4. Organik Tarım

Bölgenin doğal kaynaklarının zenginliği ve doğasının bakırlığı organik tarım potansiyelini yükselten etkenler olarak değerlendirilebilir. Ancak, bölgede organik tarımla uğraşan çiftçi sayısı (244) azdır, 22.964 ton üretilen organik tarım ürünü, Türkiye üretimin yüzde 5.52'sidir (Tablo 2.44).

Buğday, arpa, yonca, mısır, korunga ve bal gibi birkaç ürünün organik tarımı yapılırken, mevcut potansiyel düşünüldüğünde üretim miktarları düşüktür.

²¹ www.ardahantarim.gov.tr

²²TRA2 Bölgesindeki Arı Üretici Birlikleri

Tablo 2.44:Organik Tarım Varlığı

Bölge	Çiftçi sayısı	Ekilen alan (Hektar)	Üretim (Ton)
Ağrı	147	5.176	8.883
Kars	95	1.743	8.728
Iğdır	2	1.991	5.354
Ardahan	-	-	-
TRA2	244	8.910	22.964
TR	9.384	141.752	415.380

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

2.3.2.5. Tarımsal Üretim Değeri ve Verimlilik

Bölgede kişi başına düşen tarımsal üretim değerleri incelendiğinde, kişi başına düşen bitkisel üretim değerinin (400 TL), Türkiye ortalamasının (923 TL) çok altında olduğu görülmektedir. Bölgede kişi başına düşen canlı hayvan değeri (1340 TL), Türkiye ortalamasının (357 TL) yaklaşık dört katı kadar iken, Bölgenin kişi başına hayvansal ürün değeri (493 TL) ülke ortalamasının (333 TL) 1,5 katıdır (Tablo 2.45). Bu durum son yıllarda Bölgede besi hayvancılığına yönelmiş olmasına rağmen, besi amaçlı üretilen hayvanların yoğunluklu olarak Bölge dışına pazarlandığını göstermektedir. Dolayısıyla üretilen besi hayvanlarının Bölge içinde işlenerek katma değer yaratma potansiyeli değerlendirilememektedir. Buna bağlı olarak bölgede çok az sayıda kesimhane ve et ürünleri işletme tesisi bulunmaktadır (Tablo 2.39).

Tablo 2.45: Tarımsal Üretim Değerleri

Bölge	Bitkisel üretim değeri		Canlı hayvanlar değeri		Hayvansal ürünler değeri		Toplam Üretim Değeri	Kişi başına bitkisel üretim değeri (TL)		Kişi başına canlı hayvanlar değeri (TL)		Kişi başına hayvansal ürünler değeri (TL)	
	1000 TL	%	1000 TL	%	1000 TL	%		TL	Türkiye Oranı	TL	Türkiye Oranı	TL	Türkiye Oranı
Ağrı	121.292	16,19	475.412	63,44	152.656	20,37	749.360	228	0,25	893	2,50	287	0,86
Kars	159.369	19,45	503.785	61,49	156.085	19,05	819.239	511	0,55	1.614	4,52	500	1,50
Iğdır	136.595	32,49	207.045	49,25	76.760	18,26	420.400	742	0,80	1.125	3,15	417	1,25
Ardahan	39.277	7,05	341.646	61,28	176.573	31,67	557.496	350	0,38	3.044	8,53	1573	4,72
TRA2	456.532	17,93	1.527.889	60,00	562.073	22,07	2.546.494	400	0,43	1.340	3,75	493	1,48
Türkiye	66.010.114	57,23	25.521.071	22,13	23.816.982	20,65	115.348.167	923	1,00	357	1,00	333	1,00

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

Tarımsal üretim bölgenin ekonomik faaliyetleri arasında önemli bir yere sahip olmasına rağmen, üretimin verimliliği çok düşüktür. Tüm ürünlerde verimlilik, Türkiye geneli ile kıyaslandığında ortalamanın altında kalmaktadır.

Tablo 2.46: Bitkisel Üretim Verimi (Kg/Ha)

Bölge	Buğday		Çavdar		Arpa		Patates		Şekerpancarı		Ayçiçeği		Diğer	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ağrı	1.254	53,5	1.525	76,8	1.524	70,3	9129	32,3	26.204	54,3	731	42,6	0	0,0
Kars	1.152	49,1	1.080	54,4	1.363	62,9	19.976	70,6	31.995	66,3	1.747	101,8	0	0,0
Iğdır	2.367	100,9	0	0,0	1.967	90,7	25.000	88,4	36.906	76,4	2.057	119,9	14.215	32,0
Ardahan	1.702	72,6	1.639	82,5	1.832	84,5	14.894	52,6	0	0,0	0	0,0	3.500	7,9
TRA2	1.392	59,4	1.628	82,0	1.488	68,6	19.458	68,8	32.076	66,4	915	53,3	13.844	31,2
TRA	1.526	65,1	1.736	87,4	1.685	77,7	18.121	64,0	34.052	70,5	1.491	86,9	29.297	66,0
TR	2.345	100,0	1.986	100,0	21.68	100,0	28.295	100,0	48.291	100,0	1.716	100,0	44.356	100,0

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

İl bazında bakıldığında, Iğdır ili ayçiçeği üretimi verimliliği (2.057 kg/ha) Türkiye ortalamasının (1.716 kg/ha) üzerindedir. Ancak, yıllık 17 ton olan ayçiçeği üretim miktarı sanayi üretimi açısından yeterli değildir (Tablo 2.46).

2.3.2.6. Tarımda Alet ve Makine Kullanımı

Bölge geneli dikkate alındığında, hemen her kategoride hektar başına düşen tarım makinesi sayısı Türkiye ortalamasının altındadır. Hektar başına düşen makine varlığı açısından Ardahan ili, diğer illere göre avantajlı durumdadır. Ardahan ilinde hektar başına düşen traktör ve pulluk varlığı Türkiye ortalamasının üzerindedir. Türkiye genelinde traktör başına 20,13 hektar arazi düşmekteyken, Ardahan ilinde 15,53 hektar arazi düşmektedir. TRA2 Bölgesi'nin traktör başına düşen arazi ortalaması ise 44,94 hektardır (Tablo 2.47).

Tablo 2.47: Tarımsal Alet ve Makine Varlığı

Bölge	Pulluk		Ekim makinesi		Gübre dağıtma makinesi		Su pompası		Biçerdöver		Traktör		Toplam İşlenen Arazi (ha)
	Adet	Alet Başına Düşen Arazi	Adet	Alet Başına Düşen Arazi	Adet	Alet Başına Düşen Arazi	Adet	Alet Başına Düşen Arazi	Adet	Alet Başına Düşen Arazi	Adet	Alet Başına Düşen Arazi	
Ağrı	3.998	83,06	920	360,94	1.461	227,28	834	398,15	1	332.061,00	5.036	65,94	332.061
Kars	6.475	47,44	173	1.775,42	2.340	131,26	768	399,93	0	-	6.505	47,22	307.147
İğdir	1.659	45,04	103	725,42	408	183,13	189	395,33	0	-	1.415	52,80	74.718
Ardahan	5.582	12,47	162	429,52	152	457,78	329	211,50	0	-	4.480	15,53	69.583
TRA2	17.714	44,23	1.358	576,96	4.361	179,66	2.120	369,58	1	-	17.436	44,94	783.509
TRA	38.283	37,89	3.106	467,04	6.884	210,73	4.451	325,91	102	14.221,94	33.974	42,70	1.450.638
Türkiye	1.366.316	15,78	367.491	58,66	348.438	61,86	596.299	36,15	13.084	1.647,45	1.070.746	20,13	21.555.242

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2008

Coğrafi yapının elverişsizliği, geleneksel üretim tekniklerinin yaygınlığı, işletmelerin küçük ve arazilerin parçalı oluşu, makine kullanımının düşük seviyede kalmasına neden olmaktadır.

2.3.2.7. Marka Potansiyeline Sahip Tarımsal Ürünler

Farklı coğrafi yapısı, zengin bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği, tarımsal ürünlerin kültürel/geleneksel bir niteliğe sahip olması gibi etkenler TRA2 Bölgesinde üretilen tarım ürünlerine markalaşma potansiyeli kazandırmaktadır.

Kars Kaşarı: Ardahan-Kars yöresinde geleneksel yöntemlerle üretilmekle birlikte geleneksel üretim dışında modern yöntemlerle de üretim yapılmaktadır, ancak üretim yüksek miktarlarda değildir. Kars Kaşarı bilinirliğine rağmen marka tescili yapılmamıştır.

Kars Gravyer Peyniri: Bölgede üretilen peynirler arasında rengi, tadı ve kokusu ile ayrıcalıklı bir yere sahip olan gravyer peynirinin anavatanı İsviçre olmakla birlikte kendine has karakteristik özelliklere sahip gravyer, ülkemizde daha çok Kars yöresinde üretilmektedir.

Kafkas Arısı ve Balı: Kafkas Arısı; "Hayvan Irklarının Tesciline İlişkin Yönetmelik" esaslarına göre hazırlanmış olan 'Yerli Hayvan Irk ve Hatlarının Tescili Hakkında Tebliğ (2004/39)' kapsamında tescil edilmiştir.

Ardahan Arı Yetiştiricileri Birliği'nin Kafkas Arılarının ürettiği balın marka tescili ve Kafkas Arıları için coğrafi işaret alınmasına yönelik olarak Hacettepe Üniversitesi ile bir çalışması mevcut olup 2012 yılı sonlarına kadar sürecektir olan proje sonunda elde edilen sonuçlarla coğrafi işaret için başvurulması planlanmaktadır.²³

Kaz ve Kaz Eti: Özellikle Kars-Ardahan yöresinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan ailelerin genellikle kendi tüketimleri için yetiştirdikleri kaz; farklı tadı ve hemen her parçasının değerlendirilebilme özelliği ile TRA2 Bölgesine mal olmuş bir hayvan türüdür.

Tuj Koyunu: Bölgeye adapte olmuş yerel bir ırktır. Çoğu melezleşmiş olmakla birlikte uyluğu kısa, yağlı ve yukarı kalkıktır. Sert iklim şartlarına adapte olabilmektedir. Tuj koyunu "Hayvan Irklarının Tesciline İlişkin Yönetmelik" esaslarına göre hazırlanmış olan 'Yerli Hayvan Irk ve Hatlarının Tescili Hakkında Tebliğ (2004/39)' kapsamında tescil edilmiştir.

Kars Türk Çoban Köpeği: Kars, Ardahan, Artvin, Erzurum, Ağrı, Iğdır illerinde yetişen, saflığı tescil edilmiş, bölge şartlarına uyumlu, çok iyi koruyucu özelliğe sahip, uyumlu, zeki, akıllı, iri yapılı ideal bir çoban köpeğidir.²⁴

TRA2 Bölgesinde tarım sektörü içerisinde kabul edilebilecek coğrafi işaret yalnızca bir tanedir. Kars Türk Çoban Köpeği'ne verilen coğrafi işaret; 13.01.2002 tarih ve 24639 sayılı Resmi Gazetede ilan edilmesinin ardından tescil edilmiştir.²⁵

2.3.2.8. Tarım Sektöründeki Önemli Yatırımlar

TRA2 Bölgesine 2010 yılında tarım sektöründe yapılması planlanan kamu yatırımlarının iki alana ayrıldığı gözlenmektedir. Birincisi, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen depolama, sulama ve yenileme faaliyetleridir. İkincisi, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen arazi kullanım planlaması, toprak sınıfı belirleme, arazi dağıtım, etüt, çiftçi eğitimi ve bitki adaptasyonu projeleridir.

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nce yürütülen depolama ve sulama projeleri Ağrı, Kars ve Iğdır'da devam etmektedir. Depolama ve sulama projelerinin 2012 ile 2016 yılları arasında sonlanması planlanmaktadır.

²³ Ardahan Arı Yetiştiricileri Birliği Faaliyet Raporu, 2010

²⁴ www.turkpatent.gov.tr

²⁵ http://www.turkpatent.gov.tr/portal/viewimage.jsp?fileNo=516

Tarım Reformu Genel Müdürlüğü'nce yürütülen projelerin çoğu Iğdır'da yürütülmekte olup bu projelerin en geç 2013'te sonlanması planlanmaktadır. Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Kars, Ağrı ve Iğdır illerinde arazi toplulaştırma ve tarla içi geliştirme hizmetleri projeleri yürütmektedir.

Tarım Reformu Iğdır Bölge Müdürlüğü'nce uygulanan çiftçi eğitimi ve bitki adaptasyonu projesi ile Iğdır'da sulu tarım alanlarında birim alandan elde edilen ürün miktarının artırılması, toprak ve su kaynaklarının ekonomik ve çevreye uygun olarak kullanılması, hedef kitle olan çiftçilerin eğitilmesi, onlara bilgi ve teknoloji akışının sağlanması amacıyla çalışmalar yürütülmektedir.

2.3.2.9. Değerlendirme

Tarımsal üretim söz konusu olduğunda Bölge ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanıyor olmakla birlikte homojen bir yapı sergilememektedir. Iğdır, Kağızman ve Posof gibi mikro klima özelliğine sahip yerlerde hayvancılıktan ziyade sebze ve meyve üretimi yoğunudur. Bu yerleşimlerde örtü altı sebzeçilik de yaygındır.

Benzer şekilde doğal bitki örtüsü ve Kafkas ırkı arının yaşama olanaklarının bulunması nedeniyle Ardahan'da bal üretimi yapılabilmektedir. Ayrıca Ardahan ve Kars'ta yoğun olarak yetiştirilen kaz ve geleneksel yöntemlerle üretilen kaz eti bölgenin ekonomiye kazandırılabilir potansiyelleridir. Kars Kaşarı ve gravyer ile birlikte tüm bu sayılan ürünler Bölgenin markalaşma potansiyeli olan en önemli ürünlerini oluşturmaktadır.

Öte yandan Bölge zengin endemik bitki ve ekonomiye kazandırılabilir yabani bitki çeşitliliğine sahiptir. Ancak bu potansiyeli açığa çıkartacak araştırmalar mevcut değildir. Kullanılması halinde bu potansiyel kırsal alanda gelir çeşitliliği yaratılmasında etkili olabilir.

Bölgede bitkisel üretim verimliliği genel olarak düşüktür. Ancak büyük sanayi tesislerinin bulunmaması, doğal kaynaklarının görece olarak kirlenmemiş olması ve ekilebilir alanların bir kısmında üretim yapılmıyor olması (nadas gibi nedenlerle) organik tarım alt yapısının mevcut olduğunu göstermektedir. Katma değeri yüksek bir ürün olarak organik tarım ürünleri verimi düşük olan bitkisel üretime alternatif olarak düşünülebilir.

Diğer yandan yoğunlukla tahıl üretimine dayanan tarımsal üretimin bir diğer alternatifi yem bitkilerinin üretimidir. Hayvancılığın yoğun olduğu Bölgede yem bitkileri üretiminin teşvik edilmesi özellikle önem taşımaktadır.

Bölgenin geniş meraları ve çayırları hayvancılık açısından önemli avantajlar sağlamaktadır. Ancak bölgenin sert iklim koşullarından dolayı uzun süre barınaklarda kalmak zorunda olan hayvanlar, yetiştiriciler için ciddi maliyetler doğurmakta, bu maliyetleri karşılayamayan ve geneli küçük ölçekli aile işletmeleri olan yetiştiriciler, düşük verimliliğe neden olan sağlıksız barınaklarda faaliyetlerini sürdürmektedirler. Barınakların uygun şartlara sahip olmaması nedeniyle hayvan bakım ve üretiminde hijyen şartları sağlanamamakta, bu da et ve süt verimliliğinin azalmasına neden olmaktadır. Avrupa Birliğine tam üyelik sürecinde üstlenilmesi gereken gıda, tarım ve hayvansal ürünlerle ilgili standartların sağlanabilmesi açısından Bölge oldukça dezavantajlı konumdadır.

Bölgede et ve süt işlemeye yönelik işletmelerin azlığı da dikkat çekicidir. İmalat sanayi içinde tarıma dayalı sanayinin teşvik edilmesi özellikle önem taşımaktadır.

Bu sorunlar yalnız TRA2 Bölgesine ait değil, TRA2 Bölgesinin komşusu olan TRA1 ve TRB2 Bölgeleri gibi yoğunluklu olarak ekonomisi hayvancılığa dayanan bölgeler için de geçerlidir. Hayvancılıkla ilgili sorunların çözümü bütün Doğu Anadolu Bölgesini ilgilendirdiğinden bu sorunların çözümü bölgesel işbirliklerine dayalı ortak stratejiler geliştirilmesi ile mümkündür.

2.3.3. SANAYİ, TİCARET, ENERJİ VE MADENLER

2.3.3.1. Sanayi

2.3.3.1.1. Sanayinin Sektörel Dağılımı

Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) 2002 yılında yapmış olduğu Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na (GSİS) göre Türkiye'de bulunan toplam 1.858.191 işyerinin yaklaşık yüzde 15'i imalat sanayi, yüzde 47'si toptan ve perakende ticaret, yüzde 9'u oteller ve lokantalar, yüzde 15'i ulaştırma alanında faaliyet göstermektedir (Tablo 2.48). Bölgedeki imalat sanayindeki işletmeler yüzde 6, toptan ve perakende ticaret sektörü yüzde 49, oteller ve lokantalar sektörü yüzde 9'luk oranlara sahiptir. *Ulaştırma sektörü yüzde 29'luk oranla Türkiye genelinin çok üzerindedir. Özellikle Ağrı ve Iğdır'ın sınır ticareti yolları üzerinde bulunmaları ve 2002 yılına kadar devam eden mazot ticareti ulaştırma sektöründe işletme sayısının yüksek olmasına neden olmuştur.*

Tablo 2.49'da bölgede imalat sanayinde faaliyet gösteren işletmelerin alt imalat kollarına göre dağılımı görülmektedir. İller bazında özellikle Kars ve Ardahan'da gıda ürünleri ve içecek alanında faaliyet gösteren işletme sayısının, bu illerdeki diğer imalat sanayi işletmelerinden daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 2.48: 2002 GSİS'ye Göre İşyeri Sayılarının Sektörel Dağılımı (Sayı ve Yüzde)

Sektörler	Ağrı		Kars		İğdır		Ardahan		TRA2		Türkiye	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Madencilik ve Taşocakçılığı (C)	4	0,1	0	0	8	0,2	2	0,1	14	0,1	2.410	0,1
İmalat Sanayi (D)	308	5,4	425	8,4	196	4,3	149	7,2	1.078	6,2	272.482	14,7
Elektrik, Gaz, Buhar ve Sıcak Su Üretimi ve Dağıtımı (E)	19	0,3	21	0,4	14	0,3	16	0,8	70	0,4	4.206	0,2
İnşaat Sektörü (F)	61	1,1	22	0,4	10	0,2	5	0,2	98	0,6	35.749	1,9
Toptan ve Perakende Ticaret (G)	3.079	53,8	2.828	55,8	1.499	32,6	1.135	55,1	8.541	48,9	867.890	46,7
Oteller ve Lokantalar (H)	522	9,1	477	9,4	253	5,5	256	12,4	1.508	8,6	174.199	9,4
Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme (I)	1.370	23,9	886	17,5	2.385	51,8	341	16,6	4.982	28,5	270.517	14,6
Diğer	358	6,3	411	8,1	237	5,1	156	7,6	1.162	6,7	230.738	12,4
Toplam	5.721	100	5.070	100	4.602	100	2.060	100	17.453	100	1.858.191	100

Kaynak: TÜİK, Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı 2002, Ankara 2006

NOT: Parantez içerisinde sektörlerin Avrupa Topluluğu Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflandırması (EFİS 1.1 Rev.) grubu belirtilmiştir.

Tablo 2.49: 2002 GSİS'ye Göre İmalat Sanayindeki İşyeri Sayılarının Alt İmalat Kollarına Dağılımı (Sayı ve Yüzde)

Sektörler	Ağrı		Kars		İğdır		Ardahan		TRA2	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Gıda Ürünleri ve İçecek (15)	56	18,2	106	24,9	29	14,8	46	30,9	237	22,0
Tekstil Ürünleri ve Giyim Eşyası (17-18)	43	14	54	12,7	39	19,9	9	6	145	13,5
Ağaç Ürünleri (20)	69	22,4	93	21,9	29	14,8	43	28,9	234	21,7
Metal Ürünleri (28)	43	14	60	14,1	38	19,4	21	14,1	162	15,0
Makine ve Teçhizat (29)	17	5,5	34	8	8	4,1	11	7,4	70	6,5
Diğer İmalatlar	80	26	78	18,4	53	27	19	12,8	230	21,3
İmalat Sanayi (D)	308	100	425	100	196	100	149	100	1.078	100

Kaynak: TÜİK, Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı 2002, Ankara 2006

Not: Parantez içerisinde sektörlerin Avrupa Topluluğu Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflandırması (EFİS 1.1 Rev.) grubu belirtilmiştir.

2.3.3.1.2. İmalat Sanayindeki İstihdamın Sektörel Dağılımı

2002 yılında yapılan GSİS'ye göre TRA2 Bölgesinde bulunan 1.078 imalat sanayi işletmesinde toplam 3.877 kişi çalışmaktadır (Tablo 2.50 ve Tablo 2.52). Gıda ürünleri ve içecek imalatı yüzde 42'lik oranla en yüksek oranda istihdam sağlayan imalat sanayi sektörüdür. Gıda ürünleri ve içecek imalatı dışında Kars ve Ardahan'da yüzde 21'lik oranla ağaç ürünleri imalatının istihdamın önemli bir miktarını barındırdığı görülmektedir.

Tablo 2.50: 2002 GSİS'ye Göre İstihdamın Alt İmalat Kollarına Dağılımı (Sayı ve Yüzde)

Sektörler	Ağrı		Kars		İğdir		Ardahan		TRA2	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Gıda Ürünleri ve İçecek (15)	908	65,3	396	41,8	169	38,1	163	49,7	1.636	42,2
Tekstil Ürünleri ve Giyim Eşyası (17-18)	45	3,2	61	6,4	53	11,9	11	3,4	198	5,1
Ağaç Ürünleri (20)	131	9,4	201	21,2	58	13,1	71	21,6	461	11,9
Metal Ürünleri (28)	66	4,7	140	14,8	55	12,4	42	12,8	303	7,8
Makine ve Teçhizat (29)	24	1,7	52	5,5	20	4,5	20	6,1	116	3
Diğer İmalatlar	217	15,6	97	10,2	89	20	21	6,4	1.163	30
İmalat Sanayi (D)	1.391	100	947	100	444	100	328	100	3.877	100

Kaynak: TÜİK, Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı 2002, Ankara 2006

Not: Parantez içerisinde sektörlerin Avrupa Topluluğu Ekonomik Faaliyetlerin İstatistik Sınıflandırması (EFİS 1.1 Rev.) grubu belirtilmiştir.

2.3.3.1.3. Sektörel Yoğunlaşma

TRA2 Bölgesinde sanayi sektörü Türkiye geneline göre gelişmemiştir. Ancak Bölgede sanayi sektöründe yoğunlaşmanın son altı yılda arttığı gözlemlenmektedir. 2004 yılında 0,19 olan yoğunlaşma katsayısı 2009 yılında 0,25'e yükselmiştir. Buna karşılık, bölgede istihdamın sektörel dağılımına göre tarım sektörünün payı çok fazla değişmezken Türkiye genelinde tarım sektörünün payının azalmış olması bölgenin tarımsal yoğunlaşma katsayısının yükseldiği anlamına gelmektedir. TRA2 Bölgesinde tarım sektöründeki yoğunlaşmanın yıllar itibariyle (2004:1,94, 2009:2,60) arttığı görülmektedir (Tablo 2.51 ve Tablo 2.52).

Tablo 2.51: TRA2 Bölgesinde Yıllar İtibariyle Sektörel Yoğunlaşmalar

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2004	1,94	0,19	0,69
2005	2,09	0,22	0,72
2006	2,05	0,23	0,80
2007	2,83	0,19	0,60
2008	2,96	0,19	0,50
2009	2,60	0,25	0,59

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri (www.tuik.gov.tr , Erişim: 01.07.2010)

Not: Yoğunlaşma Katsayısı = (Sektörün Bölgedeki İstihdamı / Bölgenin Toplam İstihdamı) / (Sektörün Türkiye'deki İstihdamı / Türkiye'nin Toplam İstihdamı) formülü ile hesaplanmıştır.

Tablo 2.52: Çalışanların Alt Sektörlere Göre Dağılımı (+10 istihdamlı işyerleri) ve Yoğunlaşma-2009

Sektörler	Ağrı		Kars		İğdır		Ardahan		TRA2		Türkiye		TRA2
	İşyeri Savısı	İstihdam	İşyeri Savısı	İstihdam	İşyeri Savısı	İstihdam	İşyeri Savısı	İstihdam	İşyeri Savısı	İstihdam	İşyeri Savısı	İstihdam	Yoğunlaşma Katsavısı
Başka Yerde Sınıflandırılmamış İmalatlar	2	113	2	25	3	76			7	214	4.679	171.220	0,61
Diğer Sosyal, Toplumsal, Kişisel Hizmet Faaliyetleri	13	605	22	447	14	366	3	72	52	1.490	9.138	464.971	1,57
Eğitim	6	187	12	339	4	448			22	974	3.015	129.301	3,68
Elektrik, Gaz, Buhar Ve Sıcak Su Üretimi Ve Dağıtım	1	16	2	35	3	136	1	49	7	236	946	62.746	1,84
Enerji Üreten Maddeler Hariç Maden. Taşocakçılığı			1	13					1	13	695	30.735	0,21
Ev İçi Personel Çalıştıran Hanehalkları					2	37			2	37	75	6.114	2,96
Gayrimenkul, Kiralama Ve İş Faaliyetleri					1	67	1	16	2	83	3.244	233.334	0,17
Gıda Ürünleri, İçecek Ve Tütün İmalatı	1	462	3	81	16	405			20	948	4.602	205.398	2,26
İnşaat	10	254	15	451	6	175	1	27	32	907	9.162	346.770	1,28
Kağıt Hamuru, Kağıt Ve Kağıt Ürünleri İmalatı; Basım			1	16	2	27			3	43	1.179	48.422	0,43
Kamu Yönetimi, Savunma, Zorunlu Sosyal Güvenlik	2	215	1	20	9	940	2	74	14	1.249	1.496	144.052	4,24
Kimyasal Madde Ve Ürünler İle Suni Elyaf İmalatı	1	10	1	18					2	28	717	42.827	0,32
Makine Ve Teçhizat İmalatı			1	16					1	16	2.880	136.563	0,06
Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri	1	21			2	94			3	115	1.249	166.700	0,34
Metalik Olmayan Diğer Mineral Ürünlerin İmalatı	1	16	1	179					2	195	983	74.978	1,27
Oteller Ve Lokantalar			7	98	3	38			10	136	3.746	180.456	0,37
Plastik Ve Kauçuk Ürünleri İmalatı					2	28			2	28	1.610	70.986	0,19
Sağlık İşleri Ve Sosyal Hizmetler	3	159	2	43	2	42			7	244	2.523	152.195	0,78
Tarım, Avcılık Ve Ormanlık					2	46			2	46	868	41.226	0,55
Tekstil Ve Tekstil Ürünleri İmalatı			1	28					1	28	6.786	438.566	0,03
Toptan Ve Perakende Ticaret	12	215	17	446	10	205			39	866	12.932	512.749	0,83
Ulaşım Araçları İmalatı					8	409			8	409	1.313	137.310	1,46
Ulaştırma, Depolama Ve Haberleşme	3	171	2	23	10	299			15	493	4.319	232.625	1,04
Uluslararası Örgütler Ve Temsilcilikleri					3	60			3	60	54	1.284	22,84
TRA2 Bölgesinde +10 istihdam olmayan sektörler											5.193	298.185	
TOPLAM	56	2.444	91	2.278	102	3.898	8	238	257	8.858	83.404	4.329.713	

Kaynak: İŞKUR, 2009 Yılı İşgücü Piyasası Araştırması Sonuç Raporları (www.iskur.gov.tr, Erişim: 12.08.2010)

İŞKUR'un 17 Nisan-30 Mayıs 2009 tarihleri arasında Türkiye genelinde internet üzerinden düzenlemiş olduğu "işgücü Piyasası Bilgileri Anketi" anketi ile 10 ve daha fazla kişi istihdam eden şirketler incelenmiştir. Bölgede bu ankete katılan 257 işyerinde toplam 8858 kişiye istihdam sağlanmaktadır.²⁶ Bu anket sonuçları ile hazırlanan Tablo 2.52'te hesaplanan yoğunlaşma katsayılarına göre Eğitim (3,68), Gıda Ürünleri, İçecek ve Tütün İmalatı (2,26) ve Kamu Yönetimi, Savunma, Zorunlu Sosyal Güvenlik (4,24) sektörlerinde bölgenin Türkiye geneline göre daha fazla yoğunlaştığı görülmektedir. Eğitim sektöründe görülen yoğunlaşma, bölgede eğitim kurumlarının oluşturduğu istihdamın Türkiye geneline oranla daha fazla olduğunu göstermektedir. Gıda Ürünleri, İçecek ve Tütün İmalatı sektöründe görülen yoğunlaşma, bölgede gıda üretiminin önemini göstermektedir. Kamu Yönetimi, Savunma, Zorunlu Sosyal Güvenlik alanındaki yoğunlaşma, bölge istihdamındaki kamu payını ortaya koymaktadır. Türkiye toplam istihdamının yaklaşık yüzde 10'unu oluşturan tekstil sektörünün bölgedeki yoğunlaşma katsayısı neredeyse 0'dır.²⁷ Toptan ve perakende ticaret alanında (0,83) bölgenin Türkiye geneline yakın bir yoğunlaşma gösterdiği söylenebilir.

2.3.3.1.4. İmalat Sanayi Tesisleri

Bölgede en fazla istihdam sağlayan tesis Ağrı Şeker Fabrikasıdır (957 kişi). Kars Şeker Fabrikası 256 sürekli, 88 geçici olmak üzere toplam 344 kişiye istihdam sağlamaktadır. Önemli sayıdaki tesiste çeşitli nedenlerden dolayı hâlihazırda üretim yapılmamaktadır.

²⁶ İŞKUR'un düzenlemiş olduğu bu ankette Türkiye genelinde 10 ve üzeri çalışanı olan işyerlerinde çalışan 4.329.713 kişi tespit edilmiştir. Buna karşılık TÜİK'in 2010 Mayıs Dönemi için yapmış olduğu hane halkı işgücü araştırmasına göre Türkiye genelinde yaklaşık 9.300.000 kişi 10 ve üzeri çalışanı olan işyerlerinde çalışmaktadır. (TÜİK, Hane Halkı İşgücü Araştırması, 2010 Mayıs Dönemi Sonuçları, Haber Bülteni Sayı 146, Ağustos 2010)

²⁷ TÜİK, Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri 2006, Ankara, Mayıs 2010

Tablo 2.53: TRA2 Bölgesinde Faaliyet Gösteren Başlıca İmalat Sanayi Tesisleri

İl	Tesis	İstihdam (kişi)	Durum
Ağrı	Et Entegre Tesisi	-	üretim yapılmıyor
	Şeker Fabrikası	957	faal
Kars	Belediye Ekmek Fabrikası	50	faal
	Doğu Metal San. A.Ş.	bilgi alınmadı	faal
	Entegre Çimento Fabrikası	157	faal
	Gökalp Doğu Set Mob. A.Ş.	bilgi alınmadı	faal
	Ofis Yem Sanayi ve Ticaret A.Ş.	-	üretim yapılmıyor
	SASAŞ Sarıkamış Ayakkabı Fabrikası	500	üretim yapılmıyor
	Şeker Fabrikası	256+88=344	faal
İğdir	Ababey Tuğla Fabrikası	60	faal
	Aras Lastik Kaplama Tesisi	37	faal
	Besim Yem	-	üretim yapılmıyor
	Kumtepelers A.Ş. Un Fabrikası	20	faal
	Kamiloğlu Un İrmik Makarna Yem fabrikası	-	üretim yapılmıyor
	Kosi Tekstil	100	faal
	MRM Gıda Sanayi Ürünleri Un Fabrikası	-	üretim yapılmıyor
	S.Aras Konsantre Meyve Suyu Fabrikası	300	kuruluş aşamasında
	Sürkit Bisküvi ve çikolata Fabrikası	-	üretim yapılmıyor
	UNİT Meyve Püresi ve Konsantresi ve Salça Fabrikası	50	faal
	Urman Milletlerarası A.Ş. Pomza Fabrikası	-	üretim yapılmıyor

Kaynak: Ağrı, Kars, İğdir Sanayi ve Ticaret İl Müdürlükleri, 2010

2.3.3.1.5. Organize Sanayi Bölgeleri

TRA2 Bölgesinde toplam beş adet organize sanayi bölgesi (OSB) bulunmaktadır. Bunlardan sadece 1976 yılında kurulmuş olan Kars OSB'nin altyapı imarı tamamlanmış ve büyük bir bölümü faaliyete geçmiştir. Kars OSB'yi genişletmeye yönelik 6 hektarlık tevsi alanı projesi 2010 yılı Yatırım Programında yer almaktadır. Kars ilinde kurulması planlanan Kars Besi Organize Sanayi Bölgesi için 188 hektarlık yer tespiti yapılmış ve ÇED Raporu hazırlanmış olup, diğer etüt çalışmaları devam etmektedir (Tablo 2.54).

Tablo 2.54: TRA2 Bölgesi OSB'leri

	Ağrı	Kars	Kars Besi	İğdir	Ardahan
Kuruluş Yılı	1991	1976	2006	1999	1999
OSB'nin Büyüklüğü (Hektar)	100	206	188	200	52
Toplam Sanayi Parsel Sayısı	115	88		105	
Tahsis Edilen Sanayi Parsel Sayısı	9	87		22	

Kaynak: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı OSB Bilgi Sitesi (<http://osbbs.osbuk.org.tr>)

1991 yılında kuruluş kararı alınan 100 hektarlık Ağrı OSB'nin inşaatı devam etmektedir. 200 hektarlık İğdir OSB'nin 1. Kısmı olan 67 hektarlık alan ve 52 hektarlık Ardahan OSB ihale aşamasındadır (Tablo 2.55).

Tablo 2.55: 2010 Yılı OSB Yatırım Programı - TRA2 Bölgesi OSB Projeleri

Proje Adı	Karakteristik	Tarih	Proje Tutarı	2009 Sonu Kümülatif Harcama Tahmini (TL)	2010 Yatırımı (TL)	Durum
Kars Besi OSB	Etüd	2004-2010	5.000	0	5.000	Etüd Aşamasında
Ağrı OSB	100 HA (61HA)(*)	1998-2010	11.782.000	10.282.000	1.500.000	İnşaatı 2010'da Bitecek
İğdır OSB	200 HA (67HA) (*)	2004-2010	3.616.000	2.216.000	1.400.000	İnşaatı 2010'da Bitecek
Ardahan OSB	52 HA	2004-2011	7.005.000	602.000	500.000	İnşaatı 2010'dan Sonraya Kalan
Kars-Tevsii OSB	6 HA	2010-2011	700.000	-	500.000	Yeni Proje

Kaynak: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010 Yılı OSB Yatırım Programı

(*) Bakanlıkça parantez içindeki alan büyüklüğünün altyapısı ile tüm alanın etüt-proje mühendislik hizmetleri kredilendirilecektir.

Bölgedeki mevcut organize sanayi bölgelerinde altyapı eksikliği, enerji arzı ve yapımlarının uzun zaman alması en önemli sorun olarak tespit edilmiştir.

2.3.3.1.6. Küçük Sanayi Siteleri

Tablo 2.56'da görüleceği üzere; TRA2 Bölgesinde dört tanesi inşa halinde olmak üzere toplam on iki adet küçük sanayi sitesi (KSS) bulunmaktadır. Bu işyerlerinden 1.463 tanesi kullanıma hazır durumdadır. Yatırım programlarında henüz yer almayan Ağrı Taşlıçay, Ağrı Diyadin ve Kars Selim olmak üzere üç adet KSS projesi daha mevcuttur.

Tablo 2.56: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın Kredi Desteği İle Tamamlanan ve 2010 Yılı Yatırım Programında Yer Alan KSS Projeleri Sayıları

Bölge	2009 Sonu Biten		2010 Yılı Devam Eden	
	Adet	İşyeri Sayısı	Adet	İşyeri Sayısı
Ağrı	4	552	2	150
Kars	2	462	1	75
İğdır	1	317	0	0
Ardahan	1	132	1	54
TRA2	8	1.463	4	279
TRA	18	3.075	6	394
Türkiye	438	92.138	48	4.931

Kaynak: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı KSS Bilgi Sitesi
(<http://www.sanayi.gov.tr/ServiceDetails.aspx?dataID=188&catID=305&lng=tr>)

2.3.3.2. Ticaret

DAP Ana Planındaki değerlendirmelerde de belirtildiği gibi bölgede üreticilerin ve tarım sektörünün en önemli sıkıntılarının biri pazarlama sorunlarının yaşanmasıdır.

Üretilen malın pazarlanma sorunu tarım sektörü için psikolojik bir engel de oluşturmaktadır.

İl Çevre Durum Raporlarındaki²⁸ değerlendirmelere göre bölge genelinde sermaye birikimi yetersizliği, sanayinin gelişmemiş olması, tarım ve hayvancılıkta verimliliğin düşük olması gibi nedenlerle bölgede ticari hayat canlı değildir. Küçük esnaf ve işletmelerden oluşan, ağırlıklı olarak tarımsal ve hayvansal ürünler, gıda maddeleri, giyim, ev araç gereçleri, inşaat malzemeleri ile diğer tüketim mallarının ağırlıkta olduğu bir yapı mevcuttur. Ticaret sert iklim koşulları ve yüksek rakım nedeni ile ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanmakta ve yaz aylarında hareketlenmektedir. Nispeten içe dönük bir yapı arz eden ticaret sektöründe, illerde üretilen mamullerin büyük bir kısmının pazarlandığı yer Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesidir. Canlı hayvan ve hayvansal ürünler Ankara ve İstanbul gibi büyük illerde pazar bulmaktadır. Bölge dışına satılan en önemli ürün canlı hayvandır.

İstihdam oranlarına bakıldığında, 2009 yılında ticaretin Türkiye genelinde sağladığı istihdam yüzde 21,3 iken TRA2 düzeyinde yüzde 9,9'dur. Bu oranlar 2004'te sırası ile yüzde 20,5 ve yüzde 13,7 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye genelinde 2004-2009 yılları arasında ticaretin istihdamdaki payı binde 39 artmasına rağmen TRA2 düzeyinde yüzde 27 azalmıştır (Tablo 2.14).

2.3.3.2.1. Dış Ticaret

TRA2 Bölgesinde her bir ilin en az bir ülke ile sınırı bulunduğundan, Bölge dış ticaret açısından belli bir potansiyele sahiptir. Ancak bu potansiyelin bölge ekonomisine yeterince yansıdığı söylenemez.

Posof ilçesinde yer alan Türkgözü sınır kapısından aktif olarak ticaret yapılmaktadır. Ancak Ardahan Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre, bu kapıdan yapılacak ticaret belli kotalara tabi durumdadır ve bu kotalar bölgenin ve şehrin ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktır.

Nahçıvan'a açılan Iğdır'ın Dilucu sınır kapısında aktif olarak ticaret yapılmaktadır. Bölgenin bir diğer sınır kapısı Ağrı ile İran arasında yer alan Gürbulak sınır kapısıdır. Gürbulak sınır kapısından da aktif olarak ticaret yapılmaktadır. Kapalı bulunan sınır

²⁸ Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır Valilikleri; Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır İl Çevre Orman Müdürlükleri

kapılarının açılması, mevcut sınır kapılarında ve ulaşım ağında yapılacak düzenlemelerin bölgenin dış ticaret kapasitesini arttırması beklenmektedir.

İhracat

Türkiye'nin toplam ihracatı 2002-2009 döneminde 36 milyar ABD Dolarından 102 milyar ABD Dolarına yükselerek yüzde 183'lük artış göstermiştir. TRA2 Bölgesinde ihracat 26 milyon ABD Dolarından 126 milyon ABD Dolarına yükselerek yüzde 391'lik bir artış göstermiştir. Ağrı ve Iğdır illerinde aktif olan sınır kapılarının etkisiyle ihracatın 2008 yılına kadar arttığı gözlemlenmektedir. 2009 yılında Türkiye ihracat miktarı yüzde 23 oranında bir düşüş sergilerken, Bölgede bu düşüş yüzde 9 olmuştur. Dış ticaret açısından Kars ve Ardahan, sınır kapıları aktif olan Iğdır ve Ağrı'ya göre durağan bir seyir izlemektedir. (Tablo 2.57). TRA2 Bölgesindeki ihracatın büyük bölümü Iğdır ve Ağrı illerinden İran ve Nahcivan'a yapılmaktadır.

Tablo 2.57: İhracatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)

Yıl	Ağrı		Kars		Iğdır		Ardahan		TRA2		Türkiye	
	İhracat Miktarı	Değişim Oranı (Yüzde)	İhracat Miktarı	Değişim Oranı (Yüzde)	İhracat Miktarı	Değişim Oranı (Yüzde)	İhracat Miktarı	Değişim Oranı (Yüzde)	İhracat Miktarı	Değişim Oranı (Yüzde)	İhracat Miktarı	Değişim Oranı (Yüzde)
2002	3,2		0,8		21,5		0,2		26		36.059	
2003	8,2	159	2,4	192	26,7	24	0,2	-18	37	46	47.253	31
2004	21,1	158	3,3	39	35,6	33	0,3	44	60	61	63.167	34
2005	28,2	34	2,7	-18	41,4	16	0,3	17	73	21	73.476	16
2006	26,1	-7	1,9	-28	54,5	32	0,2	-44	83	14	85.535	16
2007	28,1	8	57,4	2849	68,6	26	0,0	-100	154	86	107.272	25
2008	50,7	80	0,3	-99	86,5	26	1,4	-	139	-10	132.027	23
2009	44,3	-13	0,2	-31	79,6	-8	1,9	39	126	-9	102.129	-23

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2002-2009

Tablo 2.58: TRA2 Bölgesinde İhracatın Sektörel Dağılımı (Milyon ABD Doları)

Yıl	Tarım		Madencilik		İmalat Sanayi		Toplam
	İhracat Miktarı	Artış oranı Yüzde	İhracat Miktarı	Artış oranı Yüzde	İhracat Miktarı	Artış oranı Yüzde	
2002	0,8	3,1	0,1	0,3	24,8	96,6	25,7
2003	3,4	9,2	0,0	0,1	33,9	90,8	37,4
2004	1,3	2,2	0,0	0,1	58,8	97,7	60,2
2005	1,5	2,0	0,1	0,1	71,1	97,9	72,6
2006	4,8	5,8	0,0	0,0	77,9	94,2	82,7
2007	4,3	2,8	0,0	0,0	149,7	97,2	154,0
2008	5,3	3,8	0,0	0,0	133,6	96,2	138,9

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2002-2008

Tablo 2.58’de TRA2 Bölgesinden yapılan ihracatın sektörel dağılımı yer almaktadır. Bölgeden yapılan ihracatın yaklaşık yüzde 95’inin imalat sanayi sektöründen yapıldığı görülmektedir. Tarımsal ihracatın büyük bir bölümü Iğdır ilinden yapılmaktadır.²⁹

Tablo 2.59: TRA2 İlleri İhracatçı Firma Sayısı*

Bölge Adı	İhracatçı Firma Sayısı	
	2001	2009
Ağrı	28	43
Kars	6	5
Ardahan	3	3
Iğdır	71	86
TRA2	08	137
Türkiye	28.909	48.43

Kaynak: TÜİK Aktaran: DTM - İllere Göre İhracat İstatistikleri, 2001-2009

* İl merkezinde kayıtlı firmalar

TRA2 Bölgesinde en fazla ihracatçı firma Iğdır ve Ağrı illerinde yer almaktadır. TRA2 Bölgesindeki toplam 137 olan ihracatçı firma sayısı 48.143 olan Türkiye toplamının yalnızca binde üçü civarındadır (Tablo 2.59).

İthalat

Türkiye'nin toplam ithalatı 2002-2009 döneminde yaklaşık 51 milyar ABD Dolarından 140 milyar ABD Dolarına yükselerek yüzde 173'lük bir artış göstermiştir. TRA2 Bölgesinde ithalat 11 milyon ABD Dolarından 49 milyon ABD Dolarına yükselerek yüzde 351'lik bir artış göstermiştir. Ancak sınır kapısı bulunmayan Kars ve sınır kapısı çok aktif kullanılmayan Ardahan ilinin ithalat rakamları çok düşüktür. İhracat kapasitesi sınırlı olan Nahcivan'a sınır kapısı bulunan Iğdır ilinde ithalatın durağan bir seyir izlediği görülmektedir. İran ile sınır kapısı bulunan Ağrı'nın ithalatında yıllar itibarıyla artış gözlemlenmektedir. Bölge ithalatının neredeyse tamamı İran üzerinden Ağrı İli'ne yapılmaktadır. Bölgenin toplam ithalatı artmaktadır. (Tablo 2.60). İthalatın sektörel dağılımına göre; imalat sanayi ürünlerinin, ithalat miktarı yıllar itibarıyla artmasına rağmen, toplam ithalat içindeki payı her yıl azalmaktadır. Tarım ürünlerinin, ithalat miktarı ve toplam ithalat içindeki payı her yıl artmaktadır.

²⁹ TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri (www.tuik.gov.tr)

Tablo 2.60: İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)

Yıl	Ağrı		Kars		İğdır		Ardahan		TRA2		Türkiye	
	İthalat Miktarı	Değişim Oranı Yüzde	İthalat Miktarı	Değişim Oranı Yüzde	İthalat Miktarı	Değişim Oranı Yüzde	İthalat Miktarı	Değişim Oranı Yüzde	İthalat Miktarı	Değişim Oranı Yüzde	İthalat Miktarı	Değişim Oranı Yüzde
2002	8,3		0,6		1,7		0,2		10,8		51.554	
2003	10,9	31	1,3	141	1,7	4	0	-92	14	30	69.340	34
2004	14,7	36	1,1	-17	5,6	219	0,2	811	21,6	55	97.540	41
2005	41,4	181	0,8	-30	3	-46	0,1	-69	45,2	109	116.774	20
2006	40,6	-2	1,1	38	3,1	4	0	-63	44,8	-1	139.576	20
2007	56,6	39	0,5	-55	3,1	0	0,2	754	60,3	35	170.063	22
2008	77,1	36	0,7	41	2,1	-32	0	-100	79,9	32	201.964	19
2009	45,2	-41	0,9	25	2,5	18	0	-	48,5	-39	140.921	-30

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2002-2009

Tablo 2.61: TRA2 Bölgesinde İthalatın Sektörel Dağılımı (Milyon ABD Doları)

Yıl	Tarım		İmalat Sanayi		Ticaret		Toplam
	İthalat Miktarı	Toplam İthalat İçindeki Payı	İthalat Miktarı	Toplam İthalat İçindeki Payı	İthalat Miktarı	Toplam İthalat İçindeki Payı	
2002	4,2	38,9	6,5	60,6	0,0	0,4	10,8
2003	4,9	35,1	8,3	59,5	0,2	1,4	14,0
2004	7,7	35,8	13,2	61,3	0,6	2,9	21,6
2005	23,2	51,3	20,8	46,0	1,2	2,7	45,2
2006	23,2	51,9	21,5	48,0	0,0	0,0	44,8
2007	38,9	64,5	21,2	35,2	0,1	0,2	60,3
2008	45,6	57,1	33,8	42,4	0,2	0,3	79,9

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

Bölgeye yapılan toplam ithalat miktarı 2008 yılında yaklaşık 80 milyon ABD Dolarıdır. İthalatın sektörel dağılımına bakıldığında yıllar itibarıyla tarım sektörünün payının hem miktar hem de oran olarak arttığı görülmektedir. Ancak imalat sanayinde yapılan ithalatın toplam değeri yıllar itibarıyla artmasına rağmen toplam ithalat içindeki payı azalmaktadır (Tablo 2.61).

2.3.3.3. Madenler ve Madencilik Sektörü

Yenilenemeyen doğal kaynaklar olan madenlerin üretim ve tüketim süreçlerinde etkinlik, verimlilik, ekolojik ve sosyo-ekonomik boyutlar, üzerinde dikkatle durulması gereken konulardır. Özellikle madencilik sektöründe zengin kaynaklara sahip olmanın yetmediği, bunlardan etkin bir şekilde faydalanabilmek için bilimsel ve teknolojik metotların uygulanması gerekmektedir.

Bölgede madencilik ve taş ocakçılığında özel sektöre ait işyeri sayısı 7, devlete ait işyeri sayısı ise 6'dır. Bölgedeki özel sektöre ait işyeri sayısı da Türkiye geneline göre oldukça düşüktür. Bölge genelinde devlete ve özel sektöre ait işyerlerinde çalışanların toplamı 198 kişi olup, bu rakam Türkiye'deki toplam madencilik istihdamının yüzde 0,27'sidir (Tablo 2.62).

Tablo 2.62: Maden ve Taş Ocakları İşletme ve İstihdam Sayıları

İşyeri/Çalışan Sayısı		TRA2 Bölgesi İlleri				TRA2	TR	Bölge %
		Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	Toplamı	Toplamı	
İşyeri Sayısı (Adet)	Devlet	3	1	2	0	6	576	1,04
	Özel	1	5	1	0	7	1.191	0,59
	Toplam	4	6	3	0	13	1.767	0,74
Çalışanlar Ortalaması (Kişi)	Devlet	26	73	65	0	164	54.601	0,3
	Özel	0	34	0	0	34	19.227	0,18
	Toplam	26	107	65	0	198	73.828	0,27

Kaynak: TRA2 Ağrı Alt Bölgesi Raporu- KOSGEB, 2005

Madenler

Bölgede işlenme potansiyeli bulunan başlıca maden; inşaat, tekstil, kimya, metal, cam, plastik sanayilerinde kullanılabilen ponza taşıdır. Ağrı'da 10.000.000 m³ civarında görünür rezervi bulunan maden işletilmektedir. Bölgede kireç ve taş ocakları da bulunmaktadır. Ağrı ve Kars'ta yaklaşık 109.000.000 ton Kireçtaşı rezervi bulunmakta olup, Ağrı Merkez ilçede büyük jeolojik potansiyele sahip kireçtaşları yer almaktadır. Iğdır ilindeki tek maden yatağı Tuzluca'daki kaya tuzu yatağıdır.

Bölge genelinde cıva, kalay, demir, kurşun, alüminyum gibi metalik madenler de göze çarpmakta fakat rezerv yönünden fakir olduklarından bunlarla ilgili işletmeler bulunmamaktadır.

Bölgede bulunan madenlerden olan linyit kömürünün alt ısıl değerinin çok düşük olmasının yanı sıra rezervin de yeterli olmaması nedeniyle ekonomik olarak değerlendirilmesi mümkün görülmemektedir. Altın konusunda ise tenörün düşük olduğu ve bugünkü teknolojik olanaklarla işletilmesinin ekonomik olmayacağı saptanmıştır. Mevcut potansiyel içerisinde değerlendirilebilecek diğer bir maden de orta tenörlü nitelikte olan perlit madenidir.³⁰

³⁰ Kars Yatırım Ortamı ve Yapılabilecek Yatırımlar Araştırması-Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2005

Hediyelik eşya yapımında kullanılan obsidyen taşı Kars'ın özellikle Sarıkamış ilçesinde önemli miktarlarda bulunmaktadır. Geçmişte mızrak ucu, okbaşı ve diğer keskin aletlerde, ayrıca mücevherat ya da sanatsal objelerin yapımında kullanılmıştır. Günümüzde yarı değerli süstaşı olarak önemini sürdürmektedir. Erzurum Oltu taşı, Eskişehir Lüle taşı buldukları il ve yöreler için önemli bir ticari meta haline dönüştürülmüş ve ekonomik olarak önemli girdi sağlanmıştır. Obsidyen taşının da bulunduğu yöre için aynı öneme sahip bir ticari kazanç kapısı olması kuvvetli bir olasılıktır. Volkanik cam türevi olan Obsidyen taşı mikro işletmelerde (küçük ev veya benzeri işletmelerde) süs, takı veya uygun görülecek benzeri işlerin yapımında kullanılabilir.³¹

2.3.3.4. Enerji

2.3.3.4.1. Elektrik Üretimi ve Kullanımı

Bölgedeki elektrik üretim kapasitesi bölgenin sahip olduğu zengin su potansiyelinin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Aras Nehri, Kura Nehri ve Murat Nehri bölgenin en önemli akarsularıdır. TRA2 Bölgesinin akarsu rejimi düzensiz olup taşkınlara neden olmaktadır. Ancak, akarsu eğimlerinin fazlalığı ve bölgede çok sayıda vadi olması nedeniyle, bölge hidroelektrik potansiyeli barındırmaktadır.

Türkiye genelinde Hidrolik ve Termal elektrik üretim kapasitesi sırası ile 12.906 MW ve 25.937 MW iken TRA2 Bölgesinde bu rakamlar sırası ile 693,4 MW ve 16,6 MW'dır (Tablo 2.63).

Tablo 2.63 : Elektrik Üretim Kapasitesi

BÖLGE ADI	Hidrolik (MW)	Termal (MW)	Toplam kapasite (MW)
Ağrı	0,4	10,6	11
TRA2 (%)	0,06	63,86	1,55
Kars	27	6	33
TRA2 (%)	3,89	36,14	4,65
İğdır	666	-	666
TRA2 (%)	96,05	0,00	93,80
Ardahan	-	-	-
TRA2 (%)	0	0	0
TRA2	693,4	16,6	710
TR (%)	5,37	0,06	1,83
Türkiye	12906,1	25937,4	38843,5

Kaynak: TÜİK-Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler-Enerji İstatistikleri, TEİAŞ, 2009

³¹ Kars Yatırım Ortamı ve Yapılabilecek Yatırımlar Araştırması-Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2005

TRA2'nin 2008 verilerine göre tükettiği toplam enerji 699.017 MWh'tır. Türkiye genelinde kişi başı elektrik tüketimi 2.264 KWh, TRA2 Bölgesinde 613 KWh'dir. Türkiye genelinde enerjinin en fazla tüketildiği alan sanayi işletmeleri olurken TRA2 Bölgesinde ise enerji en fazla meskenler için tüketilmektedir. Sanayi için bu değer 80.997 MWh'dir. Sanayide en fazla enerji tüketen il TRA2'de sanayide kullanılan enerjinin yüzde 72'sini tüketen Kars'tır (Tablo 2.64). Bunda Kars'taki çimento fabrikasının varlığı etkilidir.

Tablo 2.64: Kullanım Yerlerine Göre Elektrik Tüketimi

Bölge Adı	Resmi daire (MWh)	Sanayi işletmesi (MWh)	Ticarethane (MWh)	Mesken (MWh)	Tarımsal sulama (MWh)	Sokak aydınlatma (MWh)	Diğer (MWh)	Kişi başına toplam elektrik tüketimi (KWh)	Kişi başına sanayi elektrik tüketimi (KWh)	Kişi başına mesken elektrik tüketimi (KWh)	Toplam tüketim (MWh)
Ağrı	31.585	15.021	22.967	131.873	-	18.387	42.605	493	28	248	262.439
TRA2 (%)	36,45	18,55	30,16	45,55	-	29,08	41,67	80,42	39,44	97,64	37,54
Kars	23.850	58.535	25.449	69.839	216	27.094	52.418	825	188	224	257.400
TRA2 (%)	27,52	72,27	33,42	24,12	86,40	42,86	51,27	134,58	264,79	88,19	36,82
İğdır	19.642	7.159	15.089	50.943	35	11.030	2.674	579	39	277	106.571
TRA2 (%)	22,67	8,84	19,81	17,60	14,00	17,45	2,62	94,45	54,93	109,06	15,25
Ardahan	11.582	283	12.648	36.837	-	6.707	4.550	647	3	328	72.606
TRA2 (%)	13,37	0,35	16,61	12,72	-	10,61	4,45	105,55	4,23	129,13	10,39
TRA2	86.659	80.997	76.153	289.492	250	63.219	102.247	613	71	254	699.017
TR (%)	1,18	0,11	0,32	0,73	0,01	1,59	1,35	27,08	6,78	45,93	0,43
TR	7.344.252	74.850.263	23.903.332	39.583.598	4.730.976	3.970.228	7.564.880	2.264	1.047	553	161.947.528

Kaynak: TÜİK-Bölgesel İstatistikler-Enerji İstatistikleri, 2008

Tablo 2.65: Elektrik Abone Sayılarının Sektörel Dağılımı

Sektörler	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2	TR	TRA2/TR
Mesken	83.906	68.081	36.120	32.114	220.221	22.273.939	0,99
Ticaret	9.517	6.280	5.558	3.006	24.361	3.148.597	0,77
Resmi Daire	1.156	955	495	750	3.356	141.508	2,37
Sanayi	392	943	231	102	1.668	363.188	0,46
Tarımsal Sulama	-	53	27	-	80	320.994	0,02
Aydınlatma (Ücretli)	-	-	-	-	-	92.946	-
Aydınlatma (Ücretsiz)	650	-	234	-	884	30.352	2,91
Diğer	483	812	135	1.145	2.575	249.421	1,03
Toplam	96.104	77.124	42.800	37.117	253.145	26.620.945	0,95

Kaynak: Türkiye Elektrik Dağıtım ve Tüketim İstatistikleri, TEDAŞ, 2003, Aktaran: TRA2 Ağrı Alt Bölgesi Raporu- KOSGEB, 2005

Bölge toplamında 253.145 abone bulunmakta olup, bu sayı Türkiye genelinde yüzde 0,95'lik bir orana denk gelmektedir. TRA2 Bölgesindeki sanayi sektöründeki abone sayısının aynı sektörün ülke genelindeki abone sayısı içindeki payı yüzde 0,46'dır (Tablo 2.65).

2.3.3.4.2. Alternatif Enerji Kaynakları

Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan "Türkiye Rüzgar Enerjisi Potansiyel Atlası (REPA)" ya göre bölge illerinin rüzgar enerji potansiyeli ekonomik olarak yüksek olmamakla beraber elde edilebilecek tahmini güç kapasiteleri: Ağrı 0,24 MW, Kars 3,36 MW, Iğdır 1,76 MW ve Ardahan 9,76 MW tır.

İklim koşulları nedeni ile güneş enerjisi kullanma kapasitesi bölge genelinde düşük olmakla beraber Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan "Türkiye Güneş Enerjisi Potansiyel Atlası (GEPA)"na göre Iğdır'da bu potansiyel daha fazladır. Iğdır ili diğer bölge illerine göre daha yumuşak bir iklime sahiptir, bu nedenle ilde yaz aylarında güneş enerjisinden konutlarda yararlanılmaktadır.

Türkiye 31.500 MW'lık jeotermal potansiyel ile Dünya'da ilk 10 ülke arasındadır. Türkiye jeotermal kullanımında Dünya'da 5 inci, Avrupa'da ise 1. sıradadır. Türkiye'de jeotermal, elektrik üretimi, mesken ısıtması, sera ısıtması ve termal tesislerde kullanılmaktadır. Jeotermal akışkanın (su veya buhar) sıcaklığına bağlı olarak kullanılabilmesi alanlar Tablo 2.66'da gösterilmektedir.

Tablo 2.66: Jeotermal Akışkanın Sıcaklığına Göre Kullanılma Yerleri

°C	Kullanılma Yeri
180	Yüksek Konsantrasyonlu solüsyonun buharlaşması, Amonyum absorpsiyonu ile soğutma
170	Hidrojen sülfid yolu ile ağır su elde edilmesi, diatomitlerin kurutulması
160	Kereste kurutulması, balık vb. yiyeceklerin kurutulması
150	Bayer's yolu ile alüminyum elde edilmesi
140	Çiftlik ürünlerinin çabuk kurutulması (Konservecilikte)
130	Şeker endüstrisi, tuz elde edilmesi
120	Temiz su elde edilmesi, tuzluluk oranının artırılması
110	Çimento kurutulması
100	Organik madde kurutma (Yosun, et, sebze vb.), yün yıkama
90	Balık kurutma
80	Ev ve sera ısıtma
70	Soğutma
60	Kümes ve ahır ısıtma
50	Mantar yetiştirme, Balneolojik banyolar (Kaplıca Tedavisi)
40	Toprak ısıtma, kent ısıtması (alt sınır) sağlık tesisleri
30	Yüzme havuzları, mayalanma, damıtma, sağlık tesisleri
20	Balık çiftlikleri

Kaynak: EİE Yenilebilir Enerji Kaynakları, Jeotermal

Jeotermal, TRA2 Bölgesinde başta Diyardin olmak üzere Sarıkamış, Susuz ve Kağızman bölgesinde bulunmaktadır. Ağrı'nın Diyardin ilçesindeki jeotermal kaynak üzerine kurulan tesisler aracılığıyla ilçe merkezinde 1.000 konutun ısıtması yapılmaktadır. Hali hazırda 4 adet sondaj kuyusu açılmış olup, suyun sıcaklığı 75-80 °C civarındadır. Bu jeotermal enerji ile ülke ekonomisine 87.4 MW termal güce sahip jeotermal enerji kazandırılmıştır. Tutak ilçesinde de düşük debili (1,5 lt/sn) bir jeotermal kaynak bulunmakla beraber bu kaynak kullanılmamaktadır. Kars'ın Kağızman ilçesi Kötek'de de 26 °C sıcaklıkta 5 lt/sn debili, Susuz ilçesinde ise 26 °C sıcaklıkta ve 2 lt/sn debili jeotermal kaynak bulunmaktadır.³²

Bölgenin su potansiyeli oldukça zengindir. Bölgede işletilen 5 adet HES bulunmaktadır. Ayrıca Kars'ta ilk etüt ve fizibilite aşamasında olan toplam 14 adet HES projesi mevcuttur (Tablo 2.67). Bu projelerin tahmini kurulu güçleri toplam 226 MW'tır. Türkiye genelinde etüt ve fizibilite aşamasında olan toplam 287 proje mevcut olup kurulu güçleri

³² MTA, 2005

toplam 5059 MW'tır.³³

Tablo 2.67: TRA2 Bölgesindeki Mevcut ve Planlanan HES'ler

İl	HES	Akarsu	Faaliyet
Kars	Aktaş HES	Yarımcılar Deresi	İlk Etüt
Kars	Argaşan HES	Eskikarakurt Deresi	İlk Etüt
Kars	Çolaklı HES	Oğlan Deresi	İlk Etüt
Kars	Dibekkaya HES	Yükem Deresi	İlk Etüt
Kars	Dorukdüzü HES	Saat Deresi	İlk Etüt
Kars	Kazıkkaya HES	Mollaosman Deresi	İlk Etüt
Kars	Kötek HES	Kötek Çayı	İlk Etüt
Kars	Boztepe HES	Aras Nehri	Fizibilite
Kars	Değirmendere HES	Aras Nehri	Fizibilite
Kars	Demirkapı HES	Aras Nehri	Fizibilite
Kars	Kalebaşı HES	Aras Nehri	Fizibilite
Kars	Karakurt HES	Aras Nehri	Fizibilite
Kars	Kuloğlu HES	Aras Nehri	Fizibilite
Kars	Tuzluca HES	Aras Nehri	Fizibilite
İğdır	Ünlendi Barajı*	Sinek Suyu	İnşaat Halinde
Kars	Kars Barajı ve HES	Kars Çayı	İnşaat Halinde
Ağrı	Ağrı HES	Patnos Çayı	İşletiliyor
İğdır	KİTİ HES	Aras Nehri	İşletiliyor
Kars	Arpaçay Barajı ve HES	Arpaçay Nehri	İşletiliyor
Kars	Çıldır Barajı ve HES	Çıldır Gölü	İşletiliyor
Kars	Dereçi HES	Aras	İşletiliyor

Kaynak: www.dsi.gov.tr/Bölgelerimiz

(*)1962 yılında temeli atılan baraj yapımına ödenek ayrılmadığından devam edilememiştir. Çevre ve Orman Bakanlığının konu ile ilgili bir soru önermesine verdiği cevaba göre planlama revizyonu çalışmalarının tamamlanmasından sonra yatırım programına alınması öngörülmektedir.

2.3.3.5. Girişimcilik

TRA2 Bölgesindeki girişimciliğin profili incelendiğinde; işletmelerin kapasitelerinin düşük olması, göç, pazar ve sermaye sorunu gibi nedenlerle, gelişemediği görülmektedir. Diğer yandan Türkiye'de son zamanlarda artış gösteren marka ve patent sayısı, Bölgede düşük olmakla beraber artma eğilimindedir.

Tablo 2.68'de 2009 yılında bölgede ve Türkiye'de kurulan işyeri sayısı, nüfus ve on bin kişiye düşen işyeri sayıları yer almaktadır. Türkiye genelinde on bin kişiye düşen ticaret unvanlı işyeri sayısı 6,07 iken, TRA2 Bölgesinde bu oran sadece 2,23'tür. Benzer şekilde on bin kişiye düşen şirket ve kooperatif sayısı Türkiye genelinde 6,13 iken, TRA2

³³ EİEİ (Elektrik İşleri Etüt İdaresi)

Bölgesinde bu oran 1,68'dir. Nüfusa göre işyeri sayılarını karşılaştırdığımızda Iğdır ilinin diğer illerden daha yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 2.68: Kurulan Ticaret Unvanlı İşyeri, Şirket ve Kooperatiflerin Nüfusa Oranı (2009)

	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2	Türkiye
Nüfus	537.665	306.536	183.486	108.169	1.135.856	72.561.312
Ticaret Unvanlı İşyeri Sayısı	76	68	74	35	253	44.050
Onbin Kişiye Düşen Ticaret Unvanlı İşyeri Sayısı	1,41	2,22	4,03	3,24	2,23	6,07
Şirket ve Kooperatif Sayısı	83	46	43	19	191	44.472
Onbin Kişiye Düşen Şirket ve Kooperatif Sayısı	1,54	1,50	2,34	1,76	1,68	6,13

Kaynak: TÜİK, Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler (www.tuik.gov.tr , Erişim: 01.07.2010)

Tablo 2.69'da kurulan ve kapanan ticaret unvanlı işyeri sayılarının yıllara göre dağılımı yer almaktadır. Türkiye'de 2002-2009 döneminde toplam 337.895 ticaret unvanlı işyeri kurulmuş, buna karşılık 179.699 işyeri kapanmıştır. TRA2 Bölgesinde 2.163 işyeri açılmış 3.031 işyeri ise faaliyetlerine son vermiştir. Türkiye'de kurulan işyerleri kapanan işyerlerinin yaklaşık 2 katı iken Bölgede kapanan işyerlerinin kurulan işyerlerinden fazla olması dikkat çekicidir.

Tablo 2.69: Yıllar İtibarıyla Kurulan ve Kapanan Ticaret Unvanlı İşyeri Sayısı

Yıl	Ağrı		Kars		İğdır		Ardahan		TRA2		Türkiye	
	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan
2002	55	102	67	53	47	67	22	-	191	222	24.012	14.994
2003	99	95	69	46	65	78	28	-	261	219	33.039	13.229
2004	85	93	112	49	74	22	39	16	310	180	40.540	17.221
2005	83	115	99	48	126	40	51	30	359	233	48.657	17.556
2006	84	166	109	59	75	82	37	63	305	370	52.523	23.342
2007	59	112	79	61	53	61	30	122	221	356	48.673	23.595
2008	71	216	89	55	59	59	44	881	263	1.211	46.401	37.343
2009	76	90	68	37	74	91	35	22	253	240	44.050	32.419
Toplam	612	989	692	408	573	500	286	1.134	2.163	3.031	337.895	179.699

Kaynak: TÜİK, Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler (www.tuik.gov.tr , Erişim: 01.07.2010)

Tablo 2.70: Yıllar İtibarıyla Kurulan ve Kapanan Şirket ve Kooperatif Sayıları

Yıl	Ağrı		Kars		İğdır		Ardahan		TRA2		Türkiye	
	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan	Kurulan	Kapanan
2002	46	2	36	4	30	-	11	-	123	6	30.842	3.666
2003	52	2	34	3	26	2	8	1	120	8	32.259	5.436
2004	76	4	65	2	25	4	5	1	171	11	40.919	7.660
2005	113	2	75	7	41	11	11	-	240	20	47.401	8.886
2006	94	15	73	1	39	7	12	-	218	23	52.699	9.471
2007	80	9	75	7	32	13	15	1	202	30	55.350	9.954
2008	90	7	59	6	49	5	13	1	211	19	49.003	9.578
2009	83	9	46	12	43	6	19	1	191	28	44.472	10.395
Toplam	634	50	463	42	285	48	94	5	1.476	145	352.945	65.046

Kaynak: TÜİK, Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler (www.tuik.gov.tr , Erişim: 01.07.2010)

Hem Türkiye'de hem de TRA2 Bölgesinde kurulan tüm ticaret unvanlı işyerlerinin yaklaşık yüzde 73-74'ü sanayi ve ticaret alanlarında faaliyet göstermektedir (Tablo 2.71).

Türkiye'de 2002-2009 döneminde toplam 352.945 şirket ve kooperatif kurulmuşken 65.046 tanesi kapanmıştır. TRA2 Bölgesinde kurulan 1.476 işyerine karşılık 145 işyerinin kapandığı görülmektedir (Tablo 2.70). Hem ticaret unvanlı işyerleri hem de şirket ve kooperatif sayılarında TRA2 Bölgesinde Türkiye ortalamasının üzerinde bir artış olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 2.71: TRA2 Bölgesinde Kurulan Ticaret Unvanlı İşyerlerinin Sektörel Dağılımı

Bölge	Yıl	İmalat Sanayi		İnşaat Sanayi		Ticaret		Sanayi ve Ticaret Toplamı		Tüm Sektörler Toplamı
		Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet
TRA2	2002	23	12	17	8,9	111	58,1	151	79,1	191
	2003	14	5,4	15	5,7	174	66,7	203	77,8	261
	2004	22	7,1	28	9	181	58,4	231	74,5	310
	2005	20	5,6	21	5,8	223	62,1	264	73,5	359
	2006	21	6,9	32	10,5	181	59,3	234	76,7	305
	2007	16	7,2	26	11,8	120	54,3	162	73,3	221
	2008	20	7,6	26	9,9	150	57	196	74,5	263
	2009	20	7,9	21	8,3	133	52,6	174	68,8	253
	2002-2009 toplamı	156	7,2	186	8,6	1.273	58,9	1.615	74,7	2.163
Türkiye	2002-2009 toplamı	31.328	9,3	63.926	18,9	150.952	44,7	246.976	73,1	337.895

Kaynak: TÜİK, Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler (www.tuik.gov.tr , Erişim: 01.07.2010)

Tablo 2.72: TRA2 Bölgesinde Kurulan Şirket ve Kooperatiflerin Sektörel Dağılımı

Bölge	Yıl	Madencilik ve		İmalat Sanayi		Elektrik, gaz		İnşaat Sanayi		Ticaret		Sanayi ve Ticaret		Tüm Sektörler
		Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet
TRA2	2002	0	0,0	20	16,3	1	0,8	16	13,0	51	41,5	88	71,5	123
	2003	0	0,0	12	10,0	0	0,0	19	15,8	55	45,8	86	71,7	120
	2004	3	1,8	16	9,4	1	0,6	35	20,5	53	31,0	108	63,2	171
	2005	2	0,8	32	13,3	1	0,4	35	14,6	91	37,9	161	67,1	240
	2006	2	0,9	18	8,3	1	0,5	52	23,9	83	38,1	156	71,6	218
	2007	1	0,5	22	10,9	2	1,0	37	18,3	72	35,6	134	66,3	202
	2008	3	1,4	22	10,4	2	0,9	35	16,6	78	37,0	140	66,4	211
	2009	1	0,5	21	11,0	0	0,0	32	16,8	57	29,8	111	58,1	191
	2002-2009 toplamı	12	0,8	163	11,0	8	0,5	261	17,7	540	36,6	984	66,7	1.476
Türkiye	2002-2009 toplamı	4.166	1,2	73.190	20,7	3.397	1,0	47.384	13,4	109.281	31,0	237.418	67,3	352.945

Kaynak: TÜİK, Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler (www.tuik.gov.tr , Erişim: 01.07.2010)

Tablo 2.73: Kredilerin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)

Yıl	Bölge	İhtisas Kredileri Sektörel Dağılımı						İhtisas Kredileri Toplamı	İhtisas Dışı Krediler	Krediler Toplamı
		Tarım	Gayrimenkul	Mesleki	Denizcilik	Turizm	Diğer			
2002	TRA2	2,5	0,0	0,2	0,0	0,9	7,9	11,6	20,1	31,8
2009	TRA2	102,6	0,0	28,3	0,0	0,4	3,6	134,9	513,4	648,3
2002	Türkiye	1.487,9	142,1	107,0	2,2	39,0	1.657,4	3.435,6	28.661,8	32.097,4
2009	Türkiye	7.725,4	0,0	3.010,0	4,1	156,6	6.575,5	17.471,6	237.624,7	255.096,3

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği Sitesi - Banka ve Sektör Bilgileri, İstatistik Raporlar, 2009

Bölgedeki girişimciliğin finansman kaynağı olarak kullanılabilir olan banka kredileri incelendiğinde, bölgedeki ihtisas kredilerinin 2002-2009 döneminde yüzde 1.061'lik artışla 134,9 milyon ABD Dolarına çıktığı görülmektedir (Tablo 2.73). İhtisas kredilerindeki artış özellikle tarım ve mesleki kredilerde yoğunlaşmaktadır. Tarım sektörüne verilen krediler toplam kredilerin yüzde 8'inden yüzde 16'sına yükselmiştir. Benzer şekilde mesleki kredilerin toplam krediler içindeki payı yüzde 1'den yüzde 4'e çıkmıştır. Kredilerin bu sektörlerde yoğunlaşması bölge ekonomisindeki tarım sektörü ağırlığıyla paralellik göstermektedir. Bölgede kullanılan ihtisas dışı krediler 7 yıllık dönemde 25 kat artarak 513,4 milyon ABD Doları seviyesine gelmiştir. Tüketici kredisi ve kredi kartı gibi ihtisas dışı kredilerdeki artış halkın alım gücünü artırarak bölge pazarını hareketlendirmiştir. Hem pazarın gelişmesi hem de yatırım için kredi olanaklarının artması bölgedeki girişimciliğin gelişmesi için fırsat olabilir.

Tablo 2.74: TRA2 İlleri KOSGEB KOBİ Destek İstatistikleri

İl	KOSGEB'e Kayıtlı KOBİ Sayısı	Verilen Destek Sayısı	Destek Sayısı/KOBİ Sayısı Oranı (%)	Destek Miktarı (TL)	Verilen Finansman Destek Kredisi Sayısı	Kredi Destek Sayısı/KOBİ Sayısı (%)	Kredi Hacmi (TL)
Kars	392	1		10.000	178		4.561.025
Ardahan	179	-		-	90		2.651.000
Ağrı	693	3		14.194	352		9.146.415
İğdir	207	8		38.933	137		4.193.750
TRA2	1.471	12	0,8	63.127	757	52	20.552.190
Türkiye	329.899	57.525	17	258.874.977	165.151	50	8.224.030.509

Kaynak: KOSGEB Erzurum Merkez Müdürlüğü, 2010

TRA2 Bölgesinde KOSGEB'den projelerine hibe desteği alan 12 KOBİ olduğu görülmektedir. Bölgede KOSGEB'e kayıtlı olan 1.471 KOBİ, KOSGEB'den toplam 757 kez finansman kredisi kullanmıştır. Bölgedeki KOBİ'lerin hibe desteklerinden faydalanma oranı (binde 8), Türkiye ortalamasının (yüzde 17) oldukça altındadır. Kredi desteği

kullanımı oranlarında bölge (yüzde 52), ülke ölçeğini (yüzde 50) yakalayabilmiştir (Tablo 2.74).

Marka, Patent, Faydalı Model, Endüstriyel Tasarım Tescil Sayıları

Marka, patent, faydalı model, endüstriyel tasarım başvurularının Türkiye ortalamasına göre 4 il için de düşük kaldığı görülmektedir. TRA2 Bölgesinde 1995-2009 yılları arasında toplam 513 başvuru yapılmış ancak bu başvuruların 227'si tescil edilmiştir. Türkiye'de ise aynı sürede 584.161 başvuru yapılmış olup bu başvuruların 348.328 adedi tescil edilmiştir.

Tablo 2.75: TRA2 Bölgesi ve Türkiye Toplam Marka/Patent/Faydalı Model/Endüstriyel Tasarım Başvuru ve Tescil Sayıları Toplamı

Yıl	AĞRI		KARS		İĞDIR		ARDAHAN		TRA2		TÜRKİYE	
	Başvuru	Tescil	Başvuru	Tescil	Başvuru	Tescil	Başvuru	Tescil	Başvuru	Tescil	Başvuru	Tescil
1995	1	0	1	0	0	0	0	0	2	0	14.503	5.308
1996	3	0	1	0	2	0	0	0	6	0	17.868	8.431
1997	2	0	2	0	0	1	0	0	4	1	18.502	11.386
1998	4	0	5	1	3	1	1	0	13	2	16.937	8.578
1999	4	1	4	2	0	1	2	1	10	5	20.551	14.059
2000	5	4	4	1	4	0	7	1	20	6	24.123	12.486
2001	2	1	10	4	6	2	0	4	18	11	23.814	12.782
2002	1	2	3	4	3	1	1	1	8	8	33.464	16.618
2003	12	0	6	3	6	2	3	0	27	5	36.220	18.535
2004	10	6	8	4	4	1	2	2	24	13	45.231	23.833
2005	19	8	58	2	13	3	8	1	98	14	56.686	32.378
2006	16	9	29	30	12	6	5	2	62	47	63.757	42.015
2007	21	10	21	22	17	4	13	1	72	37	69.410	49.024
2008	17	9	24	12	15	5	9	10	65	36	71.900	43.496
2009	24	14	39	12	14	8	7	8	84	42	71.195	49.399
Toplam	141	64	215	97	99	35	58	31	513	227	584.161	348.328

Kaynak: www.turkpatent.gov.tr/istatistikler (Erişim: 16.08.2010)

Ayrıca Kars El Halısı, Kars Türk Çoban Köpeği ve Damal Bebeği (Ardahan) Coğrafi işaretleme ile tescillenmiştir.

2.3.4. KÜLTÜR VE TURİZM

2.3.4.1. Kültürel Değerler

TRA2 Bölgesi coğrafi konumu ve tarihi birikimi gereği kültürel değerler bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Bölge Kafkasya, İran ve Türkiye motiflerini bir arada bulundurmaktadır. TRA2 bölgesindeki kültürel öğeler genel hatlarıyla Anadolu

geleneklerinden farklılık arz etmemekle birlikte özgünlüğünü aşikâr bir biçimde sergilemektedir. Bölgedeki düğün geleneği, mutfağındaki özgün yemekler, unutulmaya yüz tutmuş tar, kemençe, ney, Azerbaycan def'i, balaban, tütek, garmon ve nağara (akordiyon) gibi folklorik çalgıları, Kafkas, Kuzey Anadolu ve Karadeniz oyunlarından özgünleştiği yönleriyle folkloru, âşık şenlikleri ve festivalleri başlıca kültürel öğelerdir. Bölgede yaşayan Terekemeler, Yerliler, Türkmenler, Kürtler ve Azerilerin oluşturduğu alt kültür grupları kültürel çeşitlilikleri ile bölgeye ayrıca bir özgünlük kazandırmaktadır.

Bu kültürel çeşitlilik halk oyunları, halk türküleri, yemekler ve el sanatlarına da yansımış durumdadır. Aynı zamanda bölge halkının dil, din ve gelenek açısından komşu ülke ve bölgelerle yakın ilişki içinde bulunması kültürel sürekliliği sağlamaktadır. Ağustos ayında gerçekleştirilen Iğdır-Nahçıvan Kültür ve Dayanışma Festivali bu sürekliliğe bir örnek teşkil etmektedir.³⁴

Bunların yanı sıra günümüzde yalnız birkaç aile kalmalarına rağmen bölgede önemli izler bırakan Molakanlar da Bölge'nin önemli kültürel değerlerinin bir parçasıdır. Molakanlar Kars ve çevresinde gravyer ve kaşar peyniri üretimine ve semaverin kullanımına öncülük etmişlerdir.³⁵ Bölgede hala Molakanlar'a ait mezarlık, değirmen ve köy evleri bulunmaktadır.

Kültürel faaliyetler kapsamında düzenlenen önemli festivaller Iğdır Kayısı Festivali, Atatürk'ün İzinde ve Gölgesinde Damal Şenlikleri, Kars Âşık Şenliği ve Ardahan Bal Festivali ve Ardahan Rahvan at yarışları olarak sıralanabilir. Bununla birlikte sürekliliği olmayan festivaller de düzenlenmiştir. Buna örnek olarak Kars Kafkas Altın Kaz Film Festivali gösterilebilir.³⁶

Bölgede Kafkas halısı, kilim, heybe, koşum takımları, yün iplik, gümüş ve taş işlemeciliği, patik, oyuncak (Damal Bebekleri), keçe, göğüslük gibi sosyal hayatta önemli yeri olan ve turizme de kazandırılabilen değerler üretilmektedir.³⁷

³⁴ Iğdır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

³⁵ Molokans and Jumpers Around the World, www.molokane.org

³⁶ TRA2 İl Belediyeleri

³⁷ İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri

Kültürel değerlerin önemli unsurlarından birisini de tescilli yapılar oluşturmaktadır. 42 arkeolojik, 5 doğal sit alanı bulunan³⁸ Bölgedeki tescilli yapıların durumu Tablo 2.76'da gösterilmektedir.

Tablo 2.76: TRA2 Bölgesindeki Tescilli Yapılar (Adet)

Tescilli Yapı Türü	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2 Bölgesi
Sivil Mimarlık Örneği	1	243	4	12	260
Dinsel Yapılar	6	55	6	24	91
Kültürel Yapılar	2	56	4	15	77
İdari Yapılar	1	44	1	4	50
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	-	14	-	-	14
Anıt ve Abideler	-	2	3	1	6
Doğal Yapılar	-	5	-	-	5
Askeri Yapılar	4	52	18	21	95
Mezarlıklar	8	10	19	19	56
Şehitlikler	9	17	3	11	40
Kalıntılar	2	6	1	7	16
Toplam	33	504	59	114	710

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı resmi sitesi, illerdeki tescilli yapılar

TRA2 Bölgesinde İshakpaşa Sarayı ve Ani ören yerinin de bağlı olduğu Kars Müzesi dışında bir müze bulunmamaktadır. 2008 yılında Kars Müzesini ziyaret edenlerin sayısı (6.628), Doğu Anadolu Bölgesindeki müzeleri ziyaret edenlerin sayısının (167.185) yaklaşık yüzde dördüne tekabül etmektedir.³⁹

Bölgede, Kars ve Iğdır'da 350'şer koltuk kapasiteli birer kültür merkezi bulunmaktadır. Ağrı'da ise 1992 yılında yapımına başlanan merkezin inşaatı halen devam etmektedir. Bölgedeki kütüphane sayılarına bakıldığında Ağrı'da 8; Kars'ta 7; Iğdır'da 3 ve Ardahan'da 4 olmak üzere toplam 22 kütüphane bulunmaktadır. Bölgede Kars ve Ardahan dışında sinema bulunmamaktadır. Yine Kars dışında tiyatrosu olan kent bulunmamaktadır.⁴⁰

³⁸ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı internet sitesi, genel göstergeler, tescilli yapılar

³⁹ TÜİK karşılaştırmalı bölgesel istatistikler, kültür istatistikleri, müzeler

⁴⁰ TÜİK karşılaştırmalı bölgesel istatistikler, kültür istatistikleri, kütüphane, sinema ve tiyatro

2.3.4.2. Turizm

Dünya turizm sektöründe dikkati çeken eğilim, klasik turizm anlayışıyla beraber turizmin kültürel, ekonomik ve toplumsal unsurlarının da yeni bir turizm anlayışı kazandırdığı yönündedir. Bu eğilim ile birlikte turizmin yerel halk, ekonomi, doğal ve beşeri yapılar üzerindeki etkisi çok daha önemli hale gelmiştir.⁴¹

Bu yeni eğilimin neticeleri gelişmiş ülkelerde daha iyi gözlenmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki istihdamın dağılımlarına bakıldığında, turizmin de içinde bulunduğu hizmet sektörünün en fazla paya sahip olan sektör olduğu görülmektedir. Turizmde çok önemli bir yeri olan ve Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'nün (UNWTO) merkezine ev sahipliği yapan İspanya'nın 2009 yılı Gayri Safi Yurt İçi Hâsılası'nın yüzde 17.2'lik kısmı turizmden elde edilen gelirdir.⁴²

Tarih boyunca birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapmış olan Türkiye, aynı zamanda birçok turizm faaliyetinin yapılabildiği ender ülkelerden birisidir. Türkiye son yıllarda, dünya turizm istatistiklerinde ilk 10 sırada yer almaya başlamıştır. 2009 yılı verilerine göre yabancı turist sayısı bakımından Türkiye, 25.5 milyon turist ile 7. sıraya yükselmiştir.⁴³

Turizm konusunda önemli olan bir başka gösterge ise turizmden elde edilen gelirdir. 2009 yılında Türkiye 21.3 milyar dolarlık turizm geliri ile dünya turizm gelirleri sıralamasında 9. sıraya yükselmiştir.⁴⁴

Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin milliyetleri ve hangi kapılardan giriş yaptıkları turist profilinin ortaya konulması bakımından önem arz etmektedir. Buna ilişkin veriler, Tablo 2.77 ve 2.78'de sunulmaktadır.

⁴¹ Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) internet sitesi, General Trends of World Tourism

⁴² Tour Experience Haber Bülteni, <http://www.tourexpi.com/tr-tr/makale>.

⁴³ Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü internet sitesi (www.unwto.org), Turizm İstatistikleri, The First Ten Countries in Tourism Around The World

⁴⁴ T.C. Kültür Turizm Bakanlığı internet sayfası, Turizm İstatistikleri, Turizm Raporları

Tablo 2.77: Milliyete Göre En Çok Giriş-Çıkış Yapan Yabancılar

Milliyet	2007 Yılı				2008 Yılı			
	Giriş	%	Çıkış	%	Giriş	%	Çıkış	%
Almanya	4.149.805	17,78	4.192.512	18,21	4.415.525	16,77	4.396.948	16,64
Rusya Fed.	2.465.336	10,56	2.353.333	10,22	2.879.278	10,93	2.863.857	10,84
İngiltere	1.916.130	8,21	1.940.412	8,43	2.169.924	8,24	2.190.254	8,29
Bulgaristan	1.239.667	5,31	1.347.616	5,85	1.255.343	4,77	1.512.243	5,72
İran	1.058.206	4,53	854.488	3,71	1.134.965	4,31	1.029.716	3,90
Hollanda	1.053.403	4,51	1.081.436	4,70	1.141.580	4,33	1.166.101	4,41
Fransa	768.167	3,29	739.442	3,21	885.006	3,36	877.408	3,32
ABD	642.911	2,75	662.048	2,88	679.445	2,58	693.199	2,62
Gürcistan	630.979	2,70	619.893	2,69	830.184	3,15	824.609	3,12
Ukrayna	593.302	2,54	578.189	2,51	730.689	2,77	729.370	2,76
Diğer Ülkeler	8.823.005	37,80	8.647.712	37,57	10.214.738	38,79	10.147.419	38,39
TOPLAM	23.340.911	100,00	23.017.081	100,00	26.336.677	100,00	26.431.124	100,00

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri 2008, s.4

Tablo 2.78: 2008 Yılında Ulaşım Yoluna Göre Giriş Yapan Yabancılar

İlk On Hudut Kapısı	Ulaşım Yolu	Yabancı Sayısı	%
Antalya	Havayolu	8.544.653	32,44
İstanbul-Atatürk	Havayolu	5.933.299	22,52
Edirne-Kapıkule	Karayolu	1.659.546	6,3
Muğla-Dalaman	Havayolu	1.404.837	5,33
Muğla-Milas	Havayolu	981.555	3,72
Artvin-Sarp	Karayolu	812.427	3,08
İzmir-Adnan Menderes	Havayolu	696.879	2,64
İstanbul-Sabiha Gökçen	Havayolu	632.301	2,4
Edirne-İpsala	Karayolu	486.816	1,84
Ağrı-Gürbulak	Karayolu	478.108	1,81
Diğer Kapılar	Muhtelif (Kara, hava, deniz ve demir yolları)	4.706.256	17,86
TOPLAM		26.336.677	100

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri 2008, s.5 (Günübirlikçiler dahil)

Tablo 2.78’de görüldüğü üzere, Türkiye’ye gelen yabancıların büyük bir kısmı havaalanlarını kullanmakta olup; Antalya Havalimanı’nın bu konuda açık ara birinci olduğu (en yoğun kullanılan kapı olduğu) görülmektedir. TRA2 Bölgesine ilişkin olarak Ağrı Gürbulak kara sınır kapısının ilk on içinde yer alması dikkat çekicidir.

2008 yılında TRA2 Bölgesine gelen ve geceleme yapan yabancı sayısını gösteren Tablo 2.79’da bölgenin, turizmin önemli gider kaleminden birisi olan konaklamadan ne kadar pay aldığına ilişkin veriler sunulmaktadır.

Tablo 2.79: Konaklama Türlerine Göre Geceleme Sayısının TRA2 Bölgesindeki İllere Göre Dağılımı

Konaklama	Ağrı		Kars		İğdır		Ardahan		TRA2		Türkiye Toplamı	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Otel	12.342	5,54	134.287	40,87	101.813	9,23	19.926	11,73	268.368	19,35	104.857.567	47,0
Motel	-		379	0,12	-		-		379	0,03	2.142.218	0,96
Pansiyon	273	0,12	9.756	2,97	833	0,08	-		10.862	0,78	2.968.746	1,34
Kamp/Karavan	94	0,04	-		-		-		94	0,01	458.776	0,20
Kendi Evi	14.310	6,43	12.742	3,88	58.216	5,28	-		85.268	6,15	31.802.266	14,00
Kiralık Ev	-		14.954	4,55	254.983	23,12	84.881	49,97	354.818	25,58	11.137.922	5,00
Arkadaş Evi	146.164	65,67	115.875	35,27	436.963	39,62	52.451	30,88	314.490	22,67	55.033.797	24,00
Ulaşım Aracı	35.103	15,77	585	0,18	6.643	0,60	224	0,13	42.555	3,07	3.760.248	1,69
Diğer	14.295	6,42	40.001	12,17	243.457	22,07	12.375	7,29	310.128	22,36	9.380.615	4,23
Toplam	222.581	100,00	328.579	100,00	1.102.908	100,00	169.857	100,00	1.823.9925	100,00	221.542.155	100,00

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri 2008, s.3

Tablo 2.79'a bakıldığında Iğdır ilinde geceleme sayısının yüksek olmasına rağmen bunun büyük bir kısmının arkadaş/akraba evinde geceleme şeklinde olduğu görülmektedir. Bölgedeki otellerde geceleme oranı Türkiye'deki otellerde geceleme oranının yarısından daha azdır. Bölgede kiralık evde konaklama, Türkiye ortalamasından 5 kat daha fazladır. Bölge illeri içinde en fazla otel geceleme Kars'ta gerçekleşmektedir.

TRA2 Bölgesinde ikamet eden ve yurt dışına giden vatandaşların sayıları ise Tablo 2.80'de gösterilmiştir.

Tablo 2.80: 2008 Yılında Bölge İllerinde İkamet Eden ve Yurt Dışına Giden Vatandaşların Sayısı

İl Adı	Yurt Dışına Çıkan Vatandaş Sayısı	Doğu Anadolu Bölgesi İçindeki Yüzdesi
Ağrı	101.695	30,13
Kars	12.700	3,76
Iğdır	71.952	21,32
Ardahan	2.001	0,59
TRA2	188.348	55,80
DAB	337.528	100
Türkiye	4.892.717	-

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri 2008, s.5

Tablo 2.80 incelendiğinde, önemli sınır kapılarına sahip olan Ağrı ve Iğdır illerinde ikamet eden vatandaşların, Bölgenin diğer illerine kıyasla daha fazla yurt dışına çıktığı görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ikamet eden ve yurt dışına çıkan kişilerin yaklaşık 1/3'ünün Ağrı'da ikamet eden kişiler olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Doğu Anadolu Bölgesi'nde ikamet eden ve yurt dışına çıkan kişilerin yüzde 55,8'i TRA2 Bölgesinde ikamet etmektedir. Bu duruma göre Doğu Anadolu Bölgesi içinde en fazla uluslararası bağlantısı olan bölge, TRA2 Bölgesidir.

TRA2 Bölgesindeki sınır kapılarından giriş ve çıkış yapan yabancı sayısı, bölgenin potansiyeli açısından fikir verebilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus giriş yapan yabancıların çoğunun bölgede konaklamayıp İstanbul, Ankara, İzmir ve Antalya gibi önemli ticaret veya turizm destinasyonlarına gitmesidir.⁴⁵

⁴⁵ NTV, ekonomi haberleri, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25068431/>

Tablo 2.81: TRA2 Bölgesindeki Kara Sınır Kapılarından Yapılan Yabancı Giriş-Çıkış Sayısı

Gümrük Kapısı/Yıllar		2004	2005	2006	2007	2008	2009	
Gürbulak (Ağrı)	Giriş	Giriş Sayısı	242.370	362.459	354.895	386.074	478.108	567.184
		Değişim Oranı (%)	-	49,55	-2,09	8,79	23,84	18,63
	Çıkış	Çıkış Sayısı	116.386	159.425	142.631	220.674	382.109	534.425
		Değişim Oranı (%)	-	36,98	-10,53	54,72	73,16	39,86
Dilucu (İğdır)	Giriş	Giriş Sayısı	261.168	314.657	252.211	248.097	239.787	188.036
		Değişim Oranı (%)	-	20,48	-19,85	-1,63	-3,35	-21,58
	Çıkış	Çıkış Sayısı	258.636	302.980	258.926	246.471	243.234	186.462
		Değişim Oranı (%)	-	17,15	-14,54	-4,81	-1,31	-23,34
Türkgözü (Ardahan)	Giriş	Giriş Sayısı	13.851	9.690	8.643	7.151	11.447	13.510
		Değişim Oranı (%)	-	-30,04	-10,8	-17,26	60,08	18,02
	Çıkış	Çıkış Sayısı	11.585	8.468	8.228	7.710	12.361	13.847
		Değişim Oranı (%)	-	-26,91	-2,83	-6,3	60,32	12,02

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri, sınır kapılarına göre yabancı giriş-çıkışı

Türkiye’den 2009 yılında karayolu ile çıkış yapan toplam yabancı sayısının 6.143.842 olduğu düşünüldüğünde, Gürbulak sınır kapısından yapılan 534.425 yabancı çıkışının yüzde 8,3’lük bir orana tekabül ettiği saptanmaktadır. 2009 yılında giriş yapan 567.184 yabancıya 546.934’ünün ise İran vatandaşı olduğu görülmüştür.⁴⁶

2009 yılında Dilucu sınır kapısından giriş yapan 188.036 yabancıya 186.785’i Azerbaycan vatandaşıdır.⁴⁷ Bu durum İğdır ilinin Nahçıvan ile çok yakın ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir. Bu giriş çıkışların birçoğu turistik amaçlı olmayıp, turist pasaportu ile bölgeye çalışmak amaçlı gelen kişileri kapsamaktadır.

2009 yılında Türkgözü sınır kapısından giriş yapan 13.510 yabancıya 6.019’u Gürcistan, 1.567’si Ermenistan, 1.710’u Azerbaycan uyrukludur. Çıkış yapan 13.847 yabancıya ise 4.936’sı Gürcistan, 1.520’si Ermenistan, 1.700’ü Azerbaycan vatandaşıdır (Tablo 2.81). Burada dikkati çeken husus Sarp (Hopa) sınır kapısından 2009 yılında giriş yapan 997.091 kişinin 898.344’ünün Gürcistan vatandaşı olmasıdır.⁴⁸ Bu kapının altyapı ve tesis konusunda daha modern olması, Trabzon ve Samsun gibi önemli liman kentlerine ve demiryolu ağına (Samsun) ulaşması, yol kalitesinin yüksek standartlı olması ve Karadeniz iklimi nedeniyle dört mevsim ulaşımına açık olması, Türkgözü sınır

⁴⁶ TÜİK internet sitesi, turizm istatistikleri, sınır kapılarından yabancı giriş-çıkışları

⁴⁷ NTV, ekonomi haberleri, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25068431/>

⁴⁸ TÜİK internet sitesi, turizm istatistikleri, sınır kapılarına göre yabancı giriş-çıkışı

kapısında yıllık ticaret hacmine konulan kota (100 Milyon ABD Doları), bu kapının yeteri kadar değerlendirilememesine neden olmaktadır.⁴⁹ Ancak Gürcistan ile karşılıklı vize muafiyet anlaşmasının bulunması sınırdan geçişler konusunda kolaylıklar sağlamaktadır.

2.3.4.3. Turizm Altyapısı

TRA2 Bölgesinin Türkiye ve dünya çapında üne sahip önemli turizm değerleri bulunmaktadır. Ancak bölgedeki geceleme sayılarına bakıldığında bölgenin Türkiye içindeki turizm payının düşük olduğu görülmektedir. (Tablo 2.79). Yeterli gecelemenin yapılmamasının nedenleri arasında konaklamayı gerektirecek kadar bölgede uzun kalınmaması (Bölgede yapılabilecek turizm etkinliklerinin ve rotalarının net olmaması nedeniyle 1 günde faaliyetlerin tamamlanması), hizmet kalitesinin düşüklüğü, tanıtım yetersizliği ve ulaşım sorunları yer almaktadır.⁵⁰ Bu nedenle turizm altyapısının iyileştirilmesi, bölgenin turizmden daha fazla pay alması için gerekli görülmektedir.

Bölgenin konaklama tesislerine ilişkin mevcut durumu Tablo 2.82’de incelenmiştir.

⁴⁹ Türkgözü Gümrük Müdürlüğü ile yapılan görüşmeler

⁵⁰ TRA2 Bölgesi İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri

Tablo 2.82: Bölgede Yer Alan Turizm İşletme Belgeli Tesisler

Otel Adı (Yıldız sayısı)	Oda Sayısı	Yatak Kapasitesi	Bulunduğu Yer
Metecan (**)	24	40	Ağrı
Si-Mer (***)	125	250	Doğubayazıt
Nuh (***)	57	107	Doğubayazıt
Golden Hill (***)	90	160	Doğubayazıt
Confidence (**)	24	52	Eleşkirt
Si-Mer (****)	150	300	Kars
Grand Anı Otel (****)	68	120	Kars
Otel Karabağ (**)	60	102	Kars
Arkar Anıhan Otel (***)	32	64	Kars
Okan Otel (***)	31	66	Kars
Holland Otel (*)	12	25	Kars
Çamkar Oteli (***)	55	132	Sarıkamış
Toprak Otel (****)	145	350	Sarıkamış
Sarıkamış Kar Otel	21	44	Sarıkamış
Yılay Otel (*)	35	70	Iğdır
Öz Olimpia Otel(**)	46	103	Iğdır
Kerem Yıldırım Otel	44	84	Iğdır
Alkış Otel (***)	40	80	Iğdır
Otel İmparator(****)	78	165	Iğdır
Otel Dedemin(**)	50	115	Iğdır
Kura Oteli (**)	56	76	Ardahan
İlgar Oteli (***)	35	70	Damal
Klas Otel (**)	24	48	Posof
TOPLAM	1.302	2.623	

Kaynak: İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri, Konaklama Tesisleri

Tablo 2.82 incelendiğinde bölgenin tek beş yıldızlı otelinin Sarıkamış'ta bulunduğu görülmektedir. Hizmet kalitesinin önemli bir göstergesi olan yıldız sayısı bakımından bölgede önemli turizm destinasyonları olan Doğubayazıt (İshakpaşa Sarayı ve Ağrı Dağı), Sarıkamış (kayak merkezi), Iğdır (Ağrı Dağı) ve Kars'ta (Anı ören yeri, Kars kenti) nispeten daha iyi durumda olan oteller bulunmaktadır.

Otellerin kalitesi konusunda bölgede önemli gelişmeler olmaktadır. Özellikle bölgenin turizm destinasyonlarında devam eden özel sektör otel yatırımları dikkat çekicidir. Bu kapsamda Kars il merkezinde 2010 yılında açılan Grand Anı Otel(***)'in yanı sıra, yatırımları devam eden Grand Castle Otel(****) ve Sarıkamış'ta tamamlanmak üzere olan Cemar Otel (***) önemli özel sektör yatırımları olarak otel ve hizmet kalitesinin artırılması konusunda rekabetçi bir ortam sunmaktadırlar.⁵¹

⁵¹ Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Turizm altyapısı açısından dikkati çeken bir diğer husus nitelikli personelin ve hizmet kalitesinin yeterli olmamasıdır. TRA2 Bölgesinde Sarıkamış ve Kars'ta olmak üzere iki adet turizm meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Bu okullarda özel sektörle yeterli işbirliği geliştirilemediğinden turizm sektörünün ihtiyaç duyabileceği nitelikte eleman yetiştirilememektedir.⁵²

Bununla birlikte bölgede yer alan tarihi yapıların restorasyon işleri de uygun bir şekilde yapılamamaktadır. Bu açıdan Bölge üniversitelerinde mimarlık fakültesi veya taş işçiliği meslek yüksekokulu gibi okulların veya bölümlerin bulunmaması restorasyon işleri konusunda zorlukların yaşanmasına neden olmaktadır.⁵³

2.3.4.4. Turizm Türleri

Dünyadaki ve Türkiye'deki eğilime uygun olarak TRA2 Bölgesinin turizm niteliğinde de bazı değişimler olmaktadır. TRA2 Bölgesinin sahip olduğu zengin turizm çeşitliliği bu değişimin kaynağını teşkil etmektedir. TRA2 Bölgesinde akla gelen ilk turizm türü kış turizmidir. Ancak değişen turizm anlayışı yeni turizm türleri potansiyelinin fark edilmesini sağlamıştır. Bu açıdan kış turizminin yanı sıra doğa, spor, kültür ve inanç, sağlık ve tarih turizmi Bölgenin sahip olduğu diğer potansiyellerdir.

2.3.4.4.1. Kış Turizmi

TRA2 Bölgesi iklim ve rakımdan dolayı kış turizmi konusunda elverişli imkânlarla sahiptir. Başta Sarıkamış Kayak Merkezi olmak üzere Ardahan (Yalnızçam), Ağrı ve Iğdır'da (Korhan Yaylası) kış turizmine elverişli yerler bulunmaktadır.

Sarıkamış kayak merkezi, Sarıkamış dışında sadece Alp Dağlarında bulunan ve buz tutmayan kristal kar (toz kar) çeşidi ile dünyanın en iyi kayak merkezlerinden birisidir. Sarıkamış ve çevresi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1.800 m. ve üzeri rakımda ender görülen sarıçam ormanları açısından doğal; 1914 Sarıkamış Harekâtı sırasında donarak şehit olan 80 bin asker açısından ise tarihi bir Milli Park'tır.⁵⁴ Sarıkamış Kayak Merkezi, "kayak safari" ve "kızaklı geziler" için uygun ortam sunmakta olup, snowboard sporu ise kısmen yapılabilmektedir. Bayraktepe (Cıbiltepe), Süphan Dağı ve Ağbaba kayak alanlarında toplam 15.000 kayakçı/gün kullanım kapasitesi sunan Sarıkamış Kayak

⁵² Kars Otelciler ve Lokantacılar Derneği

⁵³ TMMOB Mimarlar Odası Kars Şubesi

⁵⁴ Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü internet sitesi, www.milliparklar.gov.tr

Merkezi; slalom, büyük slalom ve süper-C kayak türlerini yapmaya elverişlidir. Merkezde ikisi faal üç telesiyej sistemi, sağlık ocağı, bir adet beş yıldızlı otel ve iki adet üç yıldızlı otelin yanı sıra konuk evleri bulunmaktadır.⁵⁵

Ardahan il merkezine 21 km uzaklıkta bulunan Yalnızçam Uğurludağ mevki, kayak tesisleri için uygun bölge seçilmiştir. Tesisin, 6 km pist uzunluğu ve 800 m. kot farkıyla gerek bölge gerekse de Karadeniz için önemli bir kış turizmi merkezi olması beklenmektedir. Proje 2009 yılında IPA kapsamında Sanayi ve Ticaret Bakanlığının Bölgesel Rekabet Edilebilirlik Operasyonel Programından hibe almaya hak kazanmıştır. Proje kapsamında golf tesisleri de yer almaktadır.⁵⁶

Kültür ve Turizm Bakanlığınca hazırlanan Türkiye Turizm Stratejisine (2007-2023) göre belirlenen 7 turizm koridoru arasında yer alan bölge, Erzurum ve Erzincan ile birlikte “Kış Koridoru”nu oluşturmaktadır. Bu koridor kış turizminin yanı sıra kültür ve termal turizmini de kapsamaktadır. Anılan stratejiye göre kış turizm koridorunda yer alan tesislerin tanıtılması, kapasitelerinin arttırılması ve uluslararası organizasyonlara ev sahipliği yapması için (Erzurum 2011 Üniversiteler Kış Oyunları gibi) 2023 yılı öngörülerini doğrultusunda Kültür ve Turizm Bakanlığınca desteklenecektir.⁵⁷

2.3.4.4.2. Doğa Turizmi

TRA2 Bölgesi zengin bir flora ve faunaya sahip olmasının yanı sıra bozulmamış doğasıyla da doğa turizmine elverişli olanaklar sunmaktadır. Zengin sulak alanlara sahip olan ve Kafkasya, Anadolu ve Orta Doğu üçgeninde yer alan Bölge kuş türleri bakımından Türkiye'nin en zengin bölgesidir. Bu açıdan bölgede kuş gözlemi özellikle yabancı ziyaretçiler tarafından büyük ilgi görmektedir. Su kaynakları ile faunanın zengin olması kuş gözlemi ile birlikte avcılık faaliyetlerinin de sürdürülmesini sağlamaktadır. Avcılık açısından akarsu ve göl balıkçılığı bölgede öne çıkan avcılık faaliyetidir. Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından desteklenen ve Kuzey Doğa Derneği tarafından hayata geçirilen “Kuyucuk Gölü (Kars) Koruma, Araştırma, Sulak Alan Restorasyonu ve Kuş Gözlem Turizmi Projesi” 2009'da dünyada yılın en iyi projesi seçilerek, Whitley Fonu birincilik ödülünü kazanmıştır.⁵⁸

⁵⁵ KAR-SAR-TUR A.Ş.

⁵⁶ Ardahan İl Özel İdaresi internet sitesi

⁵⁷ TC Kültür ve Turizm Bakanlığı internet sayfası, Türkiye Turizm Stratejisi 2007-2023

⁵⁸ Kuzey Doğa Derneği, www.kuzeydoga.org

Bölgenin platolardan oluşması ve akarsu yataklarının bulunması kanyonların oluşmasına neden olmuştur. Bu durum kanyon ve doğa gezintisine uygun alanlar ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Kura Nehri (Ardahan) doğal güzelliklerinin yanı sıra kanyonda yer alan kaleleri ile eşsiz bir ortam sunmaktadır.⁵⁹

Dünyanın en büyük ikinci meteor çukuru Türkiye-İran sınırında Ağrı il sınırları içinde bulunmaktadır. Buz ve Meya mağaraları (Ağrı) ilginç sarkıt ve dikitleriyle ilgi toplamaktadır.⁶⁰

2.3.4.4.3. Spor Turizmi

TRA2 Bölgesi *dağcılık, kış sporları, rafting, doğa yürüyüşü ve yamaç paraşütü* gibi spor faaliyetlerine elverişli ortamlara sahiptir. Özellikle dağcılık ve kış sporları açısından bölgenin sahip olduğu değerler sadece Türkiye değil dünya çapında öneme sahiptir.

Marco Polo'nun "hiçbir zaman çıkılmayacak dağ" diye tabir ettiği Ağrı Dağı⁶¹, dağcılık sporu açısından dünya çapında üne kavuşmuş, gerek amatör gerekse de profesyonel dağcılar için cazibesini sürekli korumuş bir dağdır. 5.137 metre yüksekliği ile Türkiye'nin ve Avrupa'nın en yüksek noktasını oluşturan dağ, inanç turizmi açısından da büyük bir gizem ve öneme sahiptir.

Bölgedeki debisi yüksek akarsuların varlığı **rafting** için uygun ortamı sunmaktadır. Kars Çayı, Arpaçay ve Kura Nehirleri rafting sporları için ön plana çıkan akarsulardır.

İklim koşulları nedeniyle kış turizm anlayışının ağırlıklı olduğu bölgede, turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılmasına olanak tanıyan faaliyetlerden birisi de **kamp turizmi**dir. Bölgenin yüksek rakımlı olması gerek yurt içi gerekse de yurt dışındaki bireysel sporcular ve spor kulüpleri için uygun antrenman imkânları tanımaktadır. Özellikle Sarıkamış Bölgesi çam ormanları, temiz havası ve konaklama tesisleriyle kamp merkezi olmaya adaydır.⁶²

⁵⁹ Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

⁶⁰ Ağrı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

⁶¹ SAGONA, A., "The Heritage of Eastern Turkey: From Earliest Settlements to Islam" Melbourne, 2006, s.25

⁶² Gençlik ve Spor İl Müdürlükleri

2.3.4.4.4. Tarih, Kültür ve İnanç Turizmi

TRA2 Bölgesi birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapmış; sınır olmanın verdiği kültürel zenginlik bölgeye yansımıştır. Bu kapsamda bölgede çok sayıda tarihi değer bulunmaktadır.

Osmanlı'nın doğuya açılan kapısı Doğubayazıt'ta, muhteşem mimarisiyle İshak Paşa Sarayı bölgenin en önemli turizm varlıklarındandır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescil edilip koruma altına alınarak gerekli restorasyonları yapılan Saray, ilk kanalizasyon ve merkezi ısıtma sistemine sahip olmasıyla da dikkati çekmektedir. İshak Paşa Sarayı, Topkapı Sarayı'ndan sonra en bilinen eski devir sarayıdır. Saray hem Osmanlı hem de Selçuklu mimarisi izlerini taşımaktadır.⁶³

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde mücadele eden ve donarak şehit olan 80 bin askerin bulunduğu Sarıkamış Tarihi Milli Parkı önemli bir turizm alanı olma potansiyeline sahiptir.

1878-1918 yılları arasında 40 yıl Rus işgali altında kalan Kars'ta Baltık Mimarisi izlerinin bulunması kentin "marka kent" olmasını pekiştiren bir unsurdur. Kars Kalesi, Ani ören yeri, Urartu yazıtları gibi eserler Kars'ın tarihi değerlerini oluşturmaktadır.

TRA2 Bölgesi önemli kültür ve inanç turizm değerlerine sahiptir. Hz. Nuh'un Gemisi, Ani ören yeri, Harakani ve Ahmedî Hani türbeleri önemli kültür ve inanç turizmi değerleri olarak göze çarpmaktadır.

Hz. Nuh'un Gemisi'nin bulunduğu inanılan Ağrı Dağı tüm ilahi dinler için kutsal sayılmaktadır. Çok sayıda yerli ve yabancı turistini ilgisini çeken geminin bulunduğu inanılan yer, Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklar Yüksek Kurulu'nun 17 Eylül 1987 tarih ve 3657 sayılı kararı ile "korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlığı" özelliği gösterdiğinden doğal sit alanı ve açık hava müzesi olarak koruma altına alınmıştır.

Ani ören yeri, Gürcü ve Ermeni Krallıklarının tarihi başkenti olup içinde birçok katedrali barındırdığından Gürcüler ve Ermeniler için kutsal bir mekân olarak görülmekte ve muhtelif ülkelerden (Gürcistan, Ermenistan, ABD, Fransa, Rusya, İsrail, Suriye...vb) çok sayıda ziyaretçi çekmektedir. Ören yeri Ermenistan sınırında Arpaçay'ın kenarında yer

⁶³ Ağrı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, internet sitesi

almaktadır. Malazgirt Savaşı öncesinde (1071) Bizans İmparatorluğunun Anadolu Eyaletinin en büyük garnizonluğunu yapan kent aynı zamanda Anadolu'nun en büyük ticari ve kültürel kentlerinden birisi olmuştur. Kars'a 45 km mesafede bulunan ören yerinde çeşitli ihtiyaçların giderilmesine ve düzenli ulaşımın sağlanmasına ilişkin altyapının bulunmaması, gelen ziyaretçiler açısından memnuniyetsizliğe yol açmaktadır. Harakanî ve Ahmedî Hani ise Ahmet Yesevi'nin öğrencileri olup gerek bölge, gerek Türkiye, gerekse de İran açısından önemli inanç değerleridir.⁶⁴

2.3.4.4.5. Sağlık Turizmi

TRA2 Bölgesinde önemli kaplıca potansiyeli bulunmakla birlikte bu potansiyel sınırlı olarak değerlendirilebilmektedir. Bölgenin en önemli kaplıca merkezi Diyadin'dir. Yaklaşık 78 °C sıcaklığı ile konut ısıtmalarında da kullanılan kaplıcada sadece belediye işletme belgeli bir tesis bulunmaktadır. Kaplıca suyu çeşitli romatizmal ve nörolojik hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır.⁶⁵

Sağlık turizmi açısından Iğdır ili Tuzluca ilçesinde yer alan tuz mağaraları önemli bir potansiyel olarak dikkat çekmektedir. Kaya tuzunda yer alan iyot, bulunulan ortamdaki havayı nemlendirmekte ve ferah bir ortam sağlamaktadır. Bu nedenle dünyanın birçok yerinde (Polonya-Wieliczka Tuz Madeni) tuz mağaraları astım hastalarının tedavisinde kullanılmaktadır. Ayrıca Çankırı'da olduğu gibi kaya tuzu kolay şekil verilebilir olması nedeni ile çeşitli hediyelik eşya yapımında da kullanılmaktadır(Nuh'un Gemisi şeklinde süs lambası). Bunun dışında meyve ve sebze yetiştiriciliğinin önemli bir yer tuttuğu Iğdır ili; turizm amaçlı hediyelik meyveciliğin (kayısı) gelişimine açıktır.⁶⁶

Sonuç olarak; Kültür ve Turizm Bakanlığınca 2007 yılında hazırlanan ve 2007-2023 dönemini kapsayan Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı kapsamında Türkiye'nin hem turist sayısı hem de turizm geliri açısından dünyada ilk 5 ülke arasına girmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda çeşitli stratejiler geliştiren Bakanlık, TRA2 Bölgesini Erzurum ve Erzincan ile birlikte değerlendirerek Kış Turizmi Koridoruna dâhil etmiştir. Bu strateji ile Kars, Ağrı ve Ardahan illerinde kış turizmi konusunda yatırımların yapılması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu çerçevede ulusal ve/veya uluslararası organizasyonların düzenlenmesinin gerek kış turizminin bölgede yaygınlaştırılmasında

⁶⁴ TRA2 İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri

⁶⁵ Diyadin Kaymakamlığı

⁶⁶ Iğdır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, internet sitesi

gerekse de turizm altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesinde araç olarak kullanılabileceği belirtilmiştir. Bölge, Eylem Planı kapsamında belirlenen 7 koridordan biri olan Van merkezli Urartu Koridoru ile de yakın ilişki içindedir. Bu stratejiler ile bölge bir bütün olarak ele alınmış ve bölgesel turların alanı çizilerek geceleme veya konaklama süresinin arttırılması hedeflenmiştir.

Bölge halkının komşu ülkelerle yakın tarihi ve kültürel bağlarının bulunması uluslararası bağlantıların kurulmasında önemli bir etkidir. Konumu gereği Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslara açılan kapısı olma durumunu güçlendiren bu husus, İran başta olmak üzere Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri vatandaşlarını hedef alan ve turizm gelirlerini arttırmayı amaçlayan bir turizm stratejisinin de temel dayanağını oluşturmaktadır. Bununla birlikte göç veren bir bölge olarak diasporanın büyük kentlerde ve yurt dışında hayatlarını sürdürmesi, söz konusu turizm stratejisinin ikinci ayağı olarak büyük kentlerde ve yurt dışında yaşayan Bölge insanının hedef alınmasını gerektirmektedir.

2.4. ÇEVRE, ULAŞTIRMA VE ALTYAPI

2.4.1. ÇEVRE

Günümüzde kalkınma kuramının temel kavramlarından biri sürdürülebilir kalkınma kavramıdır. Sürdürülebilir kalkınmanın farklı tanımları bulunmakla birlikte, en çok kabul gören Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) tanımına göre; günümüz kuşaklarının gereksinimlerinin, gelecek kuşakların gereksinimlerinin karşılanmasından ödün verilmeden gerçekleştirilmesidir.⁶⁷

Bu noktada çevre konusu, büyüyen nüfus ve ekonominin olumsuz etkilerine rağmen sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için göz önüne alınması gereken temel unsurdur. Nitekim 2000 yılında Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulunca onaylanan Binyıl Kalkınma Hedeflerinin odak noktasını oluşturan 5 ana çalışma alanından bir tanesi "enerji ve çevre" başlığını taşımaktadır.⁶⁸

Son yıllarda Türkiye'de çevre konusunda önemli faaliyetler yürütülmektedir. Konu BM ve Avrupa Birliği (AB) bazında ele alınmakla beraber 1991 yılından itibaren ulusal

⁶⁷ Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) internet sitesi, www.oecd.org, strategies for sustainable development-practical guidance for development cooperation (2001a:13)

⁶⁸ Birleşmiş Milletler genel kurul kararları, www.un.org/documents/ga/docs/56/a56326.pdf
<http://www.un.org/documents/ga/docs/56/a56326.pdf>

kalkınma planlarında da konuya yer verildiği görülmektedir.⁶⁹ Bu konudaki en önemli gelişme, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği konusunda yol haritasını ve yükümlülüklerini belirleyen 35 fasıldan birisi olan çevre faslının, 21 Aralık 2009 tarihinde İsveç'in AB dönem başkanlığı sırasında müzakerelere açılması olmuştur.⁷⁰

Dünyadaki ve Türkiye'deki değişimlerden TRA2 Bölgesi de etkilenmektedir. Çevre konusunda yapılan yasal değişiklikler başta yerel yönetimler olmak üzere diğer kurumlar, özel sektör ve bireyler üzerinde etki doğurabilmektedir. Bu etki özellikle Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) raporlarının hazırlanması, atık yönetim sistemlerinin kurulup işletilmesi, içme suyu kalitesinin arttırılması gibi bölgenin zayıf olduğu konularda hissedilmektedir.⁷¹

TRA2 Bölgesi çevre sorunları bakımından; su yönetimi, biyolojik çeşitlilik, doğal afetler açısından ele alınmıştır.

2.4.1.1. Su Yönetimi

Türkiye'de yıllık yağış miktarı ortalaması 643 mm'dir. Bu rakam Doğu Anadolu yaylalarında 500-1000 mm arasında değişmektedir. Yağışların kar şeklinde olduğu bölgede öne çıkan diğer bir husus karın yerde kalma süresidir. TRA2 Bölgesinde karın yerde kalma süresi ortalama 120 gün olup; bu durum, Türkiye'nin çatısı olarak nitelendirilen Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki nehirler (Murat, Aras ve Kura) ile yeraltı sularının kar sularıyla beslenmesine neden olmaktadır.⁷²

Bölgede su yönetimi ile ilgili olarak taşkın kontrol faaliyetleri öne çıkmaktadır. Baraj ve gölet yapımı ile akarsu ıslah çalışmaları su yönetimi konusunda en önemli araçlardır.⁷³

TRA2 Bölgesinde korunan sulak alan olarak Kuyucuk Gölü ön plana çıkmaktadır. Bölgede bunun dışında Çalı, Lavaş, Çıldır, Aygır, Aktaş, Aralık ve Balık Gölleri diğer önemli sulak alanlar olarak göze çarpmaktadır. Kuyucuk Gölü, sulak alanların

⁶⁹ UNDP Türkiye sayfası, çevre ve sürdürülebilir kalkınma

⁷⁰ Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, tam üyelik müzakereleri sürecinde mevcut durum http://www.abgs.gov.tr/files/fasillar/muzakere_surecinde_mevcut_durum_tablo.pdf

⁷¹ Kars İl Çevre ve Orman Müdürlüğü ile yapılan görüşme kayıtları

⁷² Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Kars İl Müdürlüğü ile yapılan görüşme kayıtları

⁷³ Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 24. Bölge Müdürlüğü (Kars) ile yapılan görüşme kayıtları

korunmasını içeren ve Türkiye tarafından 1994 yılında uygulamaya konulan Ramsar Sözleşmesi çerçevesinde Doğu Anadolu Bölgesi'nin korunan tek sulak alanıdır.⁷⁴

2.4.1.2. Biyolojik Çeşitlilik

TRA2 Bölgesi bitki çeşitliliği açısından son derece zengin bir bölgedir. Birçok endemik bitki türünün görülebildiği bölgede özellikle Ardahan ve Kars yaylaları bu konuda ön plana çıkmaktadır. Kafkas arı ırkının en uygun yaşam alanı olan ve bu sayede Türkiye'nin en kaliteli ballarından birisinin üretildiği bölgede ilaç sanayinde kullanılan endemik bitkilere de rastlanmaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu coğrafyası dünya çapında sadece 34 tane olan biyolojik çeşitlilik merkezlerinden ikisinin (Anadolu-İran ve Kafkas bölgesi) kesişim noktasındadır. Yine bölge 11 önemli bitki alanına, 13 kuş alanına ve 22 doğa alanına sahiptir.⁷⁵

2.4.1.3. Doğal Afetler ve Çevre Sorunları

TRA2 Bölgesi deprem, sel, çığ, kaya düşmesi ve heyelan olaylarının sıklıkla görüldüğü bir coğrafyada bulunmaktadır. Bölge genel olarak 2. derece deprem kuşağında yer almaktadır. Bununla birlikte Ağrı'nın güneyi 1. derece, Posof civarı ise 3. derece deprem kuşağında yer almaktadır. Bölgede sel ve taşkın olayları Aras ve Fırat havzalarında gerçekleşmektedir.⁷⁶

TRA2 Bölgesinde çevre kirliliği sanayi sektörü kaynaklı olmayıp, daha çok evsel ve hayvansal atık kaynaklı oluşmaktadır.⁷⁷

Tablo 2.83: Bölge İllerindeki Öncelikli Çevre Sorunları Sıralaması

Öncelik Sıralaması	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan
1	Hava Kirliliği	Hava Kirliliği	Hava Kirliliği	Atık
2	Atık	Su Kirliliği	Erozyon	Su Kirliliği
3	Plansız Kentleşme	Atık	Atık	Toprak Kirliliği
4	Su Kirliliği		Su Kirliliği	Plansız Kentleşme
5	Erozyon		Mera Tahribatı	Görüntü Kirliliği

Kaynak: Çevre ve Orman Bakanlığı, Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Envanteri Değerlendirme Raporu

⁷⁴ Ramsar Convention, www.ramsar.org, countries ve

DSİ çevre ve taşkın koruma, <http://www.dsi.gov.tr/hizmet/cevre.htm>

⁷⁵ Kuzeydoğa Derneği internet sitesi, <http://www.kuzeydogu.org/index.php/neden-kars-idr>

⁷⁶ Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı internet sitesi, illerin afetselliği

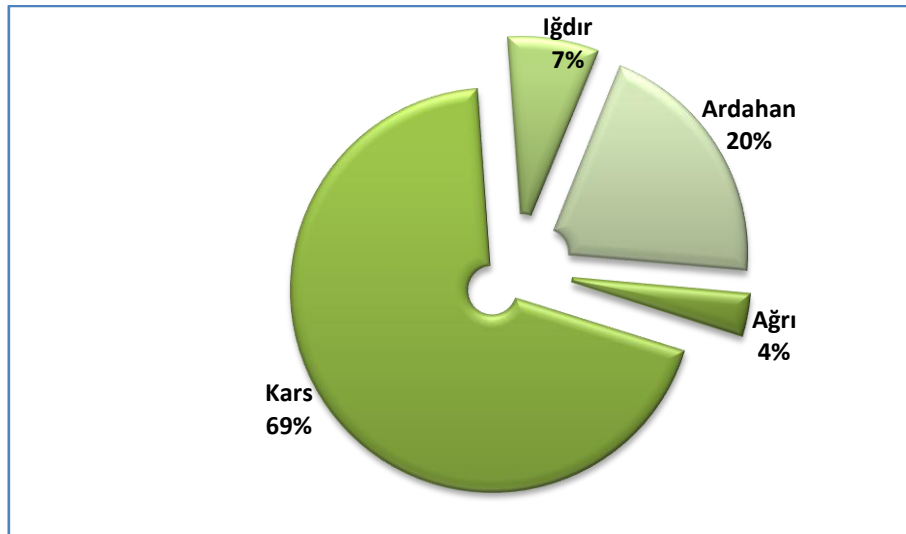
⁷⁷ İl Çevre ve Orman Müdürlükleri ile yapılan görüşme kayıtları

Tablo 2.83 incelendiğinde TRA2 Bölgesi için genel olarak hava kirliliğinin birinci öncelikli sorun olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bölgede su kirliliği ve atık konusunda da önemli sorunlar bulunmaktadır.⁷⁸ Iğdır'da erozyon olayının görülmesi mera tahribatıyla bağlantılıdır. Bunun yanı sıra tuzlu topraklar ve Türkiye'nin en kurak yerlerinden birisi olması (yıllık yağış miktarı 250 mm. civarındadır.) Iğdır'da erozyon oluşumuna katkıda bulunmaktadır.⁷⁹

Bölgede doğalgazın ilk maliyetinin yüksek olması ve yeterince yaygın olmaması kaçak kömürün kullanımını arttırmaktadır. Bu da hava kirliliğinin birinci sorun olmasına neden olmaktadır. Bölgede su kirliliği öne çıkan diğer sorundur. Arıtma tesislerinin yeterli sayıda olmaması ve su kaynaklarının bilinçsiz kullanılması, bu sorunun nedenleri arasındadır.

TRA2 Bölgesi orman bakımından zengin bir bölge değildir. 2010 yılında dikilen fidan sayısı toplamı 2.915.138 olup; bunun illere göre dağılımı Grafik 2.8'de gösterilmiştir.⁸⁰

Grafik 2.8: Dikilen Fidan Sayısının İllere Göre Yüzde Dağılımı

Kaynak: Çevre ve Orman Bakanlığı, ağaçlandırma seferberliği

Grafikte görüldüğü üzere TRA2 Bölgesinde Kars ve Ardahan fidan dikimi konusunda öne çıkmaktadır. TRA2 Bölgesinin en önemli ormanlık alanları da bu iki il sınırları içinde bulunmaktadır. Bunlar Allahuekber Dağlarında bulunan Sarıkamış sarıçam ormanları ile

⁷⁸ Çevre ve Orman Bakanlığı, Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Envanteri Değerlendirme Raporu (2007-2008 dönemi), Yayın No:9, 2010, Ankara, s.5-6

⁷⁹ Iğdır İl Çevre ve Orman Müdürlüğü ile yapılan görüşme kayıtları

⁸⁰ Çevre ve Orman Bakanlığı, ağaçlandırma seferberliği

<http://www2.agaclandirmaseferberligi.gov.tr/IlSorgulamaGenel.aspx>

Ardahan Yalnızçam ormanlarıdır. Bununla birlikte fidan dikimi konusunda karşılaşılan en önemli sorun, çayır ve meraların geniş yer tuttuğu bölgede (Bölge topraklarının yüzde 51'i) tahrip olmuş meraların mera statüsünden çıkarılıp ormanlık alanlara dönüştürülmesinde yaşanan idari sorundur.⁸¹

2.4.2. ULAŞTIRMA

Türkiye Ortadoğu, Balkanlar ile Kafkaslara komşu ve dünyada iki önemli boğaza birden sahip olan tek ülkedir. Dört ülke ile sınırı olan TRA2 Bölgesi ise Türkiye'nin bu jeopolitik konumunun önemli bir unsurudur. Bu unsurun ulaştırma bağlantılarının analizi Türkiye'nin jeopolitik konumu açısından olduğu kadar Bölgenin ticaret, turizm, lojistik ve tarım gibi önemli sektörleri açısından da büyük öneme sahiptir.

2.4.2.1. Karayolu

Dört ülke ile sınırı olan TRA2 Bölgesinin yurt dışı karayolu bağlantıları uluslararası sözleşmelerle belirlenmiştir. Bu kapsamda "Uluslararası Ana Trafik Arterleri Oluşturulması Deklarasyonu" (AGR) Türkiye'de belirlenen E (Enternasyonel) yolları Harita 2.3'de gösterilmektedir.

Harita 2.3: Türkiye'deki Uluslararası E Yolları

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, kurumsal, uluslararası karayolu güzergâhları

Harita 2.3'de yer alan, Türkgözü-Posof-Kars-Horasan ile Dilucu-İğdır-Doğubayazıt güzergâhları, 2005 yılında E yolları kapsamına alınmıştır. Bu sayede TRA2 Bölgesinde

⁸¹ Kars İl Çevre ve Orman Müdürlüğü ile gerçekleştirilen görüşme kayıtları

Harita 2.5: TRA2 Bölgesi Toplam Taşıt Trafik İçinde Ağır Taşıt Trafikinin Durumu

TOPLAM TAŞIT TRAFİĞİ İÇİNDE AĞIR TAŞIT (OTOBÜS, KAMYON, KAMYON+RÖMORK, ÇEKİCİ+YARI RÖMORK)		
.....=<%10	(-)	(135 KM)
%10.....=<%15	(-)	(904 KM)
%15.....=<%20	(-)	(7523 KM)
%20.....=<%30	(-)	(9674 KM)
%30.....=<%40	(-)	(4941 KM)
%40.....=<%50	(-)	(1798 KM)
%50>.....	(-)	(1798 KM)
TÜRKİYE ORTALAMASI : % 28		

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2009 Trafik ve Ulaşım Bilgileri, Mayıs 2010

Harita 2.5 incelendiğinde bölgedeki en yoğun koridor olan Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt-Gürbulak koridorundan geçen taşıtların yüzde 50'sinden fazlasının ağır taşıt (otobüs, kamyon, çekici+yarı römork, kamyon+römork) olduğu görülmektedir. Tuzluca-Iğdır-Aralık ve Iğdır-Doğubayazıt koridorunda bu oran yüzde 40 ile yüzde 50 arasındadır. Kars ve civarında ise bu oranın yüzde 30 ile yüzde 40 arasında değiştiği görülmektedir.

Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt koridorundaki ağır taşıt fazlalığının nedeni İran plakalı TIR ve otobüsler ile Türkiye'nin diğer kentlerinden (Erzurum, Ankara, İstanbul vb.) İran'a giden TIR ve otobüslerin bu koridoru kullanmasıdır. Ancak ana koridor dışında kalan Iğdır'ın ağır taşıt hacminin fazla olmasının nedeni, biri açık olmak üzere farklı ülkelerle üç sınır kapısı bulunan ilde güçlü bir TIR ve kamyon filosunun bulunmasıdır. Dikkat çekici bir diğer husus Ağrı-Van ve Doğubayazıt-Van koridorlarının gerek ağır taşıt gerekse de toplam trafik hacmi bakımından yoğun olmasıdır. Bu durum Gürbulak sınır

kapısının *hinterlandının* etkisini göstermesi açısından kayda değerdir.⁸³

Tablo 2.84, TRA2 Bölgesindeki devlet yollarında kilometre başına geçiş yapan taşıt, yolcu ve yük miktarları yoğunluğun tespiti açısından önemli veriler sunmaktadır.

Tablo 2.84: Devlet Yollarında 2008-2009 Yıllarında Km Başına Geçiş Yapan Taşıt, Yük ve Yolcu Sayıları

Göstergeler	Yıllar ve Değişim	Kars	Ağrı	Iğdır	Ardahan
Taşıt (Adet)	2008	161.690	278.906	85.802	67.154
	2009	179.600	297.811	100.729	72.663
	Yüzde (%)	11	6,7	17,3	8,2
Yolcu (Kişi)	2008	434.545	832.834	251.710	180.782
	2009	460.704	853.438	251.059	183.082
	Yüzde (%)	6	2,4	- 0,25	1,2
Yük (Ton)	2008	559.864	1.162.336	318.777	166.580
	2009	556.898	1.110.636	334.349	165.921
	Yüzde (%)	- 0,52	- 4,4	4,8	- 0,39

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2008 ve 2009 Trafik ve Ulaşım Bilgileri

Tablo 2.84 incelendiğinde bölgede en fazla taşıt, yolcu ve yük trafiğinin Ağrı ilinde gerçekleştiği görülmektedir. Ağrı'nın önemli bir transit güzergâhı üzerinde bulunması taşıt, yolcu ve yük trafiğini arttırmaktadır.

Bölgede karayolu dışında demiryolu ve hava yoluna sahip tek il olan Kars'ta karayolunu tercih eden yolcu sayısı 460.704, demiryolunu tercih eden yolcu sayısı 282.041, havayolunu tercih eden yolcu sayısı ise 125.270'tir. Karayolu ile taşınan yük miktarı 556.898 ton, demiryolu ile taşınan yük miktarı 77.306 ton ve havayolu ile taşınan yük miktarı 898 tondur.⁸⁴

Ağır taşıt hacminin yoğun olduğu koridorlarla ilgili olarak değinilmesi gereken diğer bir husus yolların yapısıdır. TRA2 Bölgesinde, ağır vasıtaların neden olduğu yol oturmalarına ve bozulmalarına dayanıklı bitümlü sıcak karışım (BSK) kaplamalı yollar sadece Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt ana koridorunda bulunmaktadır. Bu kapsamda Ağrı il sınırları içinde 83 km BSK kaplamalı yol bulunmakla birlikte; diğer önemli ağır taşıt güzergâhları olan Kars-Horasan, Kars-Iğdır ve Iğdır-Doğubayazıt koridorları ağır taşıt trafiğine karşı yeterli kalitede olmayan sathi kaplamalı yollardan oluşmaktadır. Bu

⁸³ İl Ticaret ve Sanayi Odaları ve Karayolları Şube Şeflikleri ile yapılan görüşme kayıtları

⁸⁴ Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, Havaalanları ve TCDD İstatistik Yıllığı 2005-2009

durum karla mücadelenin yanı sıra yol yenileme faaliyetleri nedeniyle de maliyetlerin artmasına neden olmaktadır.⁸⁵

Kara ulaşımı açısından köy yollarına ilişkin bilgiler ve bölgedeki karayollarında meydana gelen kazalara ilişkin veriler Tablo 2.85'te sunulmaktadır.

Tablo 2.85: TRA2 Bölgesi Köy Yolları ve Kaza İstatistikleri (2008)

Bölge Adı	Yol uzunlukları: Köy yolu (km)	Trafik kazaları: Kaza sayısı	Kazaların Taşıt Sayısına Oranı* (binde)
Ağrı	3219	337	12,8
Kars	2458	234	10,2
Iğdır	921	164	9,2
Ardahan	1057	79	12,4
TRA2	7655	814	11,1
Türkiye	288.013	104.212	5,2

Kaynak: TÜİK, ulaşım istatistikleri

* Kazaların taşıt sayısına oranı hesabında 2009 yılı verileri kullanılmıştır.

TRA2 Bölgesinde yaşanan trafik kazalarının Türkiye ortalamasının (5,2) iki katından da fazla olmasının başlıca nedeni yol altyapısının kalitesizliği ve iklimin olumsuz etkisidir.⁸⁶

Bölgede iller arası tüm yollar, birbirine bölünmüş yollar ile bağlanmaya çalışılmakta olup bu konuda en büyük ilerleme Iğdır ilinde gerçekleştirilmiştir. (Iğdır'daki 206 km'lik devlet ve il yollarının 154 km'si bölünmüş yoldur).

Harita 2.6: 2023 Yılına Kadar Yapılması Planlanan Otoyollar

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü Otoyollar Dairesi Başkanlığı, Projeler

⁸⁵ Karayolları Şube Şeflikleri ile yapılan görüşme kayıtları

⁸⁶ Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, Havaalanları ve TCDD İstatistik Yıllığı 2005-2009

Türkiye’de 2023 yılına kadar yapılması planlanan 12 otoyoldan birisi Gerede-Amasya-Erzurum-Ağrı-Gürbulak otobanı olup, bu yol Gürbulak sınır kapısının önemini artıracaktır (Harita 2.6).

2.4.2.2. Havayolu

Türkiye 1933 yılında sivil hava taşımacılığı ile tanışmıştır. Yakın zamana kadar devlet tekelinde olan sivil hava taşımacılığı özel sektöre de açılmış, akabinde vergi indirimleri ve diğer teşvik uygulamaları ile yolcu sayısında hızlı bir artış kaydedilmiştir. Bugün için Türkiye’de 13’ü havalimanı, 30’u havaalanı olmak üzere 43 iç hat uçuş noktası bulunmaktadır.⁸⁷ Bu havaalanlarının ikisi TRA2 Bölgesinde bulunmaktadır. Bunlar Kars ve Ağrı havaalanlarıdır.

Kars havaalanı 1988 yılında açılmış olup, yıllık 1 milyon yolcu kapasitesine sahiptir.⁸⁸ Şehir merkezine 4 km mesafede olan havaalanından Ankara, İstanbul ve İzmir’e düzenli seferler yapılmaktadır. Havaalanında özellikle yaz döneminde yoğunluk yaşanmakta olup, bu dönemde tarifersiz yurtdışı seferler (Almanya) de yapılmaktadır. Kars havaalanına yıllık 2 milyon yolcu kapasiteli yeni iç ve dış hatlar terminal binası inşa edilmektedir. Yeni terminal binasının 2011 yılında açılması beklenmektedir.⁸⁹

Ağrı havaalanı 1997 yılında faaliyete geçmiş olup, yıllık 120.000 yolcu kapasitesine sahiptir. Havaalanı sadece iç hat uçuşlarında kullanılmakta olup, İstanbul ve Ankara’ya düzenli seferler yapılmaktadır. Şehir merkezine 8 km mesafede olan Ağrı havaalanında yeni terminal binası ve pistin uzatılması çalışmaları gerçekleştirildiğinden, alan kapalı durumdadır. Havaalanının 2011 yılında tekrar faaliyete geçmesi beklenmektedir.⁹⁰

Iğdır havaalanı inşaatı, bölgede hava ulaşım olanaklarının artması açısından önemli bir gelişmedir. Yılda 500.000 yolcu kapasitesine sahip havaalanı, şehir merkezine 18 km uzaklıkta inşa edilmekte olup 2011 yılında bitirilmesi öngörülmektedir.⁹¹

2.4.2.3. Demiryolu

TRA2 Bölgesinde demiryolu uzunluğu 172 km olup, bu hattın 108 kilometrelik kesimi,

⁸⁷ Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü internet sitesi, havaalanları,

⁸⁸ Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, Havaalanları ve TCDD İstatistik Yıllığı 2005-2009

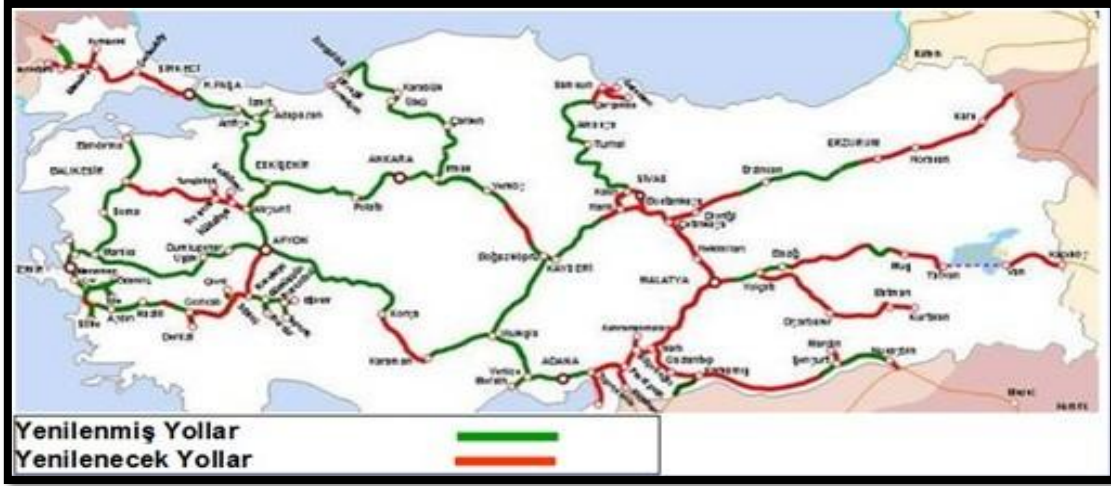
⁸⁹ Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı internet sayfası, kamu yatırımları, veri ve analizler, il yatırımları, Kars

⁹⁰ Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı internet sayfası, kamu yatırımları, veri ve analizler, il yatırımları, Ağrı

⁹¹ Demiryollar, Limanlar ve Hava Meydanları İnşaatı Genel Müdürlüğü internet sitesi, yatırım programları, 2010

217 kilometre uzunluğundaki Erzurum-Kars hattı bünyesinde yer almaktadır. Kalan 64 km.lik kesim ise Kars-Doğukapı sınır kapısı (Ermenistan) arasındaki mesafedir.⁹² 172 km uzunluğundaki hat, tek hat olup, elektriksiz ve sinyalizasyonsuzdur. Geometrik standardı düşük olup, altyapısı oldukça eskidir. Bölgedeki diğer illerde demiryolu bulunmamaktadır (Harita 2.7).

Harita 2.7: TCDD Tarafından Yenilenen ve Yenilenecek Hatlar (2009)

Kaynak: Ulaştırma Bakanlığı, proje ve faaliyetler, demiryolu sektörü, projeler

Demiryolu yolcu taşımacılığı açısından Haydarpaşa-Kars arasında sefer yapan Doğu Ekspresi, bölgedeki tek demiryolu ulaşım vasıtasıdır. Bu hattın uzunluğu 1.928 km olup, seyahat süresi yaklaşık 34 saattir.⁹³

TRA2 Bölgesi için Demiryollar, Limanlar ve Hava Meydanları İnşaatı Genel Müdürlüğünce yürütülen **Kars-Tiflis Demiryolu Projesi** oldukça önemli bir yatırımdır. Bu projenin 2013 yılında tamamlanması planlanmaktadır.

Demiryollarındaki bir diğer önemli proje, yapımı devam eden Ankara-Sivas hızlı tren hattının Sivas'tan sonra Erzurum üzerinden Kars'a uzatılmasıdır. Bu hattın etüt ve proje çalışmaları tamamlanmış olup, yapım işleri ihale aşamasındadır. Bu projenin tamamlanması ile Ankara-Kars arasındaki demiryolu ulaşım süresi 27 saatten 8 saate düşecektir.⁹⁴

⁹² TCDD İstatistik Yıllığı 2005-2009, s.131

⁹³ TCDD internet sitesi, anahat trenleri, <http://www.tcdd.gov.tr/home/detail/?id=495>

⁹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları, <http://hizlitren.tcdd.gov.tr/home/detail/?id=11>

Bölgeyi yakından ilgilendiren diğer önemli projeler, Kars-Iğdır-Dilucu-Nahçıvan ve Ardahan-Çıldır demiryolu hatlarının yapımıdır. Bu projelerin etüt çalışmaları tamamlanmıştır.⁹⁵

Sonuç olarak; Bölgenin önemli ulaşım akslarında (Harita 2.5) ağır taşıt trafiğinin geniş yer tuttuğu görülmektedir. Bu durum, kara ulaşımının büyük çoğunluğunun ticari amaçlı faaliyetler çerçevesinde gerçekleştirildiği sonucunu doğurmaktadır. Bu ticari taşımacılık sınır kapıları, komşu ülkeler (özellikle İran ve Nahçıvan) ve İstanbul, Ankara, Erzurum gibi büyük şehirlerde sonlanmaktadır.⁹⁶

Bölgedeki ulaşımın bir diğer niteliği kamu personeli ile üniversite öğrencilerinin oluşturduğu hareketlilikten kaynaklanan ulaşım faaliyetidir. Bu hareketlilik özellikle yaz ve diğer tatil dönemlerinde artmaktadır. Kamu personeli ve üniversite öğrencilerinin yanı sıra Van ve Çoruh vadisini de içeren bölgesel turlara çıkan turizmciler de bu hareketliliğe katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle bölge akslarında ticari ulaşımdan sonra öne çıkan ulaşımın niteliği turizm amaçlı yapılan ulaşımdır.⁹⁷

Bölgede yeterli sağlık olanaklarının bulunmaması, yeterli olanaklara sahip olan Erzurum menzilli sağlık ulaşımına neden olmaktadır.⁹⁸ Ayrıca Erzurum menzilli ulaşım sadece sağlık değil eğitim ve alışveriş (perakende ve toptan) gibi farklı amaçlarla da gerçekleştirilmektedir.⁹⁹

Uluslar arası ulaşım projeleri değerlendirildiğinde, Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesi ile Kars-Bakü arasında yolcu ve yük taşımacılığı imkânına kavuşulacak; Bölgenin ve Türkiye'nin Kafkaslar ile Orta Asya'ya ulaşılabilirliği sağlanacaktır. Hat sadece Kars-Tiflis değil, aynı zamanda yapımı devam eden Marmaray vasıtasıyla Pekin-Londra hattının da kesintisiz kurulmasını sağlayarak Avrupa-Çin arasında yük taşımacılığının yeni "demir ipek yolunu" oluşturacaktır.¹⁰⁰ Hattı Çin dışında Kazakistan, Azerbaycan ve Gürcistan yük taşımacılığında kullanmayı taahhüt etmiştir. Hattın önemini bilen Azerbaycan, Gürcistan tarafının yapımı ve mevcut hattın iyileştirilmesi için finansman

⁹⁵http://www.kugm.gov.tr/BLSM_WIYS/DLH/tr/DOKUMAN_SOL_MENU/Demiryollari/Demiryolu_Etud/20100421_130958_10288_1_64.html

⁹⁶ Ticaret ve Sanayi Odaları ve Gümrük Müdürlükleri ile yapılan görüşmeler

⁹⁷ Kamu kurum ve kuruluşları, üniversite rektörlükleri ve seyahat acentesi temsilcileri ile yapılan görüşmeler

⁹⁸ İl Sağlık Müdürlükleri ile yapılan görüşmeler

⁹⁹ İl Millî Eğitim Müdürlükleri ile yapılan görüşmeler

¹⁰⁰ TCDD internet sitesi, anahat trenleri, <http://www.tcdd.gov.tr/home/detail/?id=495>

desteği sağlamaktadır.¹⁰¹

Sarp (Hopa) sınır kapısından yapılan taşımacılığın ro-la kombine taşımacılık sistemi vasıtasıyla Kars-Tiflis hattına yöneleceği beklenmektedir. Etüt çalışmaları devam eden Kars-Iğdır-Nahçıvan hattı İstanbul-Tahran-İslamabad hattının tamamlayıcısı olacaktır. Hızlı tren hatlarının tamamlanması ise İstanbul-Bakü hızlı tren işletmeciliğini mümkün kılacaktır. İstanbul-Kars-Tiflis-Bakü-Pekin ve İslamabad-Tahran-Tebriz-Dilucu-Iğdır-Kars demiryolları birlikte düşünüldüğünde demiryollarında kavşak noktası olan TRA2 Bölgesinin önemli bir lojistik merkezi olacağı beklenmektedir.

2.4.3. ALTYAPI

TRA2 Bölgesinde özellikle kırsal altyapı ve belediye faaliyetleri konusunda büyük altyapı eksiklikleri dikkati çekmektedir.

Tablo 2.86 incelendiğinde bölgede özellikle atıksu arıtma tesisi konusunda büyük eksikliklerin olduğu görülmektedir. Sadece Iğdır ve Kars'ta atıksu arıtma tesisleri kısmen faaliyette bulunmaktadır. Bu durum atıksuların arıtılmadan akarsulara karışmasına neden olduğundan çevre, tarım-hayvancılık ve sürdürülebilir kalkınma açısından tehdit oluşturmaktadır. Bölgede şehir içme suyu şebekesinde büyük ölçüde yer altı suları kullanılmaktadır. Kars ve Ağrı illeri için şebeke suyu ihtiyacı isale hatlarının tamamlanması ile yeni yapılan barajlardan sağlanacaktır. İçme suyu altyapısının eski olması ve asbest oranının yüksek değerlerde olması Bölge için önem arz eden diğer bir sorundur. Bölgede katı atık hizmeti verilen belediye nüfusunun toplam nüfusa oranı (yüzde 51), Türkiye ortalamasının (yüzde 82) oldukça altındadır. TRA2 Bölgesinde katı atık depolama tesisleri Iğdır ve Kars'ta bulunmakla birlikte idari ve mali nedenlerden dolayı faal durumda değildir. Ağrı ve Ardahan'da ise katı atık depolama tesisleri proje aşamasındadır.¹⁰²

¹⁰¹ Milliyet Gazetesi, Dünya Haberleri, 31 Temmuz 2008

¹⁰² TRA2 Bölge Belediyeleri ile yapılan görüşmeler

Tablo 2.86: Belediyelere Ait Altyapı Göstergeleri

Bölge Adı	Belediyeler tarafından arıtılan atıksu miktarı (1000 metreküp/yıl)	Belediyelerde kişi başı günlük atıksu miktarı (litre/kişi-gün)	Belediyelerdeki toplam atıksu arıtma tesisi sayısı	Kanalizasyon şebekesi ile hizmet verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı (%)	Atık hizmeti verilen belediye nüfusunun belediye nüfusuna oranı (%)	Atık hizmeti verilen belediye nüfusunun toplam nüfusa oranı (%)	Kişi başı ortalama belediye atık miktarı (kg/kişi-gün)	Çöp depolama sahalarında bertaraf edilen belediye atık miktarı (1000 ton)
Ağrı		126		78	96	53	0,87	88
Kars	63	118	1	86	100	45	1,25	62
Iğdır	1.839	105	1	60	99	62	1,01	42
Ardahan		238		67	98	36	0,92	14
TRA2	1.902	128	2	76	98	51	0,99	205
Türkiye	2.251.581	173	236	88	99	82	1,15	23.798
Bölge Adı	Belediyeler tarafından arıtılan içme ve kullanma suyu miktarı (1000 m3/yıl)	Belediyelerde içme ve kullanma suyu şebekesi için çekilen yüzey suyu miktarı (1000 m3/yıl)	Belediyelerde içme ve kullanma suyu şebekesi için çekilen yeraltı suyu miktarı (1000 m3/yıl)	Belediyelerde kişi başı temin edilen günlük su miktarı (litre/kişi-gün)	Su temini için belediyelerin toplam yatırım harcamaları (TL)	İçme ve kullanma suyu arıtma tesisi ile hizmet verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı (%)	İçme ve kullanma suyu şebekesi ile hizmet verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı (%)	Atıksu arıtma tesisi ile hizmet verilen belediye nüfusunun belediye nüfusu içindeki payı (%)
Ağrı	4.920	4.939	17.429	211	326.301	18	100	
Kars	948	2.365	10.186	245	599.023	4	100	2
Iğdır			6536	162	363.202		97	40
Ardahan			4821	322			99	
TRA2	5.868	7.304	38.972	218	1.288.526	10	99	8
Türkiye	2.131.061	2.220.421	2.336.295	215	1.327.023.227	50	99	56

Kaynak: TÜİK, Çevre İstatistikleri

TRA2 Bölgesinde yürütülen kırsal altyapı çalışmaları Köy Altyapısını Destekleme Projesi (KÖYDES) kapsamında yapılmaktadır. KÖYDES projelerinin odaklandığı konular olan içme suyu ve köy yolu yapısına ilişkin bilgiler Tablo 2.87 ve 2.88’de gösterilmiştir.

Tablo 2.87: 2009 Yılı Sonu İtibariyle Köy Yolları Envanteri

İl	Yol Yapısı (Km)					Toplam (Km)
	Ham	Tesviye	Stabilize	Asfalt	Beton	
Kars	291	390	1589	187	-	2458
Ağrı	-	-	2973	263	-	3236
İğdır	-	5	479	421	14	919
Ardahan	4	134	758	165	1	1061

Kaynak: İçişleri Bakanlığı, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Projeler, KÖYDES, Köy Yolları Envanteri

Tablo 2.88: 2009 Yılı Sonu İtibariyle Köy İçme Suyu Envanteri

İl	Susuz	Yetersiz		Sulu		Toplam
		Şebekeli	Çeşmeli	Şebekeli	Çeşmeli	
Kars	10	0	19	399	25	453
Ağrı	15	22	43	678	169	927
İğdır	9	23	4	164	7	207
Ardahan	0	25	1	246	0	272

Kaynak: İçişleri Bakanlığı, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Projeler, KÖYDES, İçme Suyu Envanteri

TRA2 Bölgesi genelinde yapılan altyapı çalışmaları yetersiz olup, özellikle belediyelerin sorumluluğundaki faaliyetler idari ve mali yetersizlikler nedeniyle yerine getirilememektedir. Bu durum aynı zamanda sosyal hoşnutsuzluğun da kaynağını oluşturmakta ve bölge dışına göçü tetiklemektedir.

2.5. ÜST ÖLÇEKLİ PLAN, PROGRAM VE STRATEJİ BELGELERİ

TRA2 Bölge Planı mevcut durum çalışmaları sonucunda ortaya çıkan analizlerin Dünya ve Türkiye'deki gelişmeler dikkate alınarak hazırlanan ulusal ölçekli plan, program ve strateji belgelerine uyumu dikkate alınmıştır. Bu süreçte değerlendirmeye alınan plan ve programlar; 9. Ulusal Kalkınma Planı, Doğu Anadolu Projesi Ana Planı (DAP), Türkiye Sanayi Politikası, Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (UKKS), KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı ve Türkiye Turizm Stratejisi olup; ilgili değerlendirmeler aşağıda özet olarak sunulmuştur.

Dokuzuncu Ulusal Kalkınma Planı (2007-2013), Planın ana özelliği, her alanı detaylı düzenlemeye dayanan bir planlama anlayışından ziyade, belirlenen kalkınma vizyonu çerçevesinde makro dengeleri gözeterek, öngörülebilirliği artıran, piyasaların daha etkin işleyişine imkân verecek kurumsal ve yapısal düzenlemeleri öne çıkaran, sorunları önceliklendiren, temel amaç ve önceliklere yoğunlaşan bir stratejik yaklaşımı benimsemiş olmasıdır.

Dokuzuncu Ulusal Kalkınma Planı gelişme eksenlerinin vurguladığı ve TRA2 Bölge Planının referans alması gereken hususlar şu şekilde sıralanabilir:

- Başta KOBİ'ler olmak üzere işletmelerde kurumsal yönetişimin ve kapasitenin geliştirilmesi,
- Ürün ve girdi piyasalarının etkinliğinin artırılması amacıyla; iş gücü eğitim seviyesinin yükseltilmesine, Ar-Ge faaliyetlerinin geliştirilmesine ve girdi maliyetlerinin düşürülmesine önem verilmesi,
- Bölgenin Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri ile bağlantısını sağlayan arterlerin güçlendirilmesi,
- Örgütlü ve rekabet gücü yüksek bir tarımsal yapının oluşturulması,
- Kırsal kalkınma politikalarıyla tarımsal yapıdaki dönüşümün ortaya çıkardığı göç ve istihdam baskısının azaltılması,

- İmalat sanayinde; firmaların yüksek girişimcilik gücüne sahip, özgün tasarım ve marka yaratabilen, teknoloji üreten, yenilikçi ve kurumsallaşmış bir yapıya dönüşmesi,
- Turizm sektörünün hizmet kalitesini artırmayı amaçlayan, pazarlama kanallarını çeşitlendiren, alternatif turizm çeşitliliğini kullanan ve kültürel varlıkları koruyan bir yaklaşımla ele alınması,
- Başta yerel yönetimler olmak üzere, bölgesel gelişmede rolü olan kurumların ve aktörlerin; uzmanlaşma düzeyi, proje hazırlama, uygulama, izleme, değerlendirme ve koordinasyon kapasitelerinin artırılması, beşeri kaynakların geliştirilmesi,

Doğu Anadolu Projesi Ana Planı (DAP), 16 ili kapsamakta olup, 2000-2023 dönemi için geliştirilmiştir.

Plana göre alt bölge merkezi adı altında 3 merkez seçilmiştir. Bunlar Ağrı, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Muş, Ardahan, Bayburt ve Iğdır illerinin merkezi olarak Erzurum; Bingöl, Elazığ, Malatya ve Tunceli illerinin merkezi olarak Elazığ-Malatya; Bitlis, Hakkâri ve Van illerinin merkezi olarak Van alt bölge merkezleridir. Bu iller nüfus kriteri başta olmak üzere topografya, iklim ve illerin birbirleriyle olan fonksiyonel ilişkilerine göre belirlenmiştir. TRA2 Bölge Planı mevcut durum analizinde ortaya çıkan Erzurum menzilli ulaşım amaçları bu fonksiyonel ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Planın ana mekânsal hedefi “alt bölge merkezlerini birer sanayi ve hizmet merkezi olarak geliştirmek ve doğu-batı göçünün önünde bir filtre oluşturmak” olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda alt hedefler ise “alt bölgesel merkezlerde fiziki ve sosyal altyapıyı geliştirmek”, “alt bölgesel merkezlerde çevre kalitesini yükseltmek” ve “alt bölge merkezlerini ekonomik gelişmeyi hızlandırıcı bir olgu olarak değerlendirmek” olarak saptanmıştır.

TRA2 Bölgesi DAP kapsamında yer alan 4 Düzey 2 istatistikî bölge biriminden birisini oluşturmaktadır. TRA2 Bölge Planı mevcut durum analizinde vurgulanan tarım ve hayvancılık sektörünün güçlendirilmesi, turizm potansiyelinin değerlendirilmesi ile ulaşım ve altyapının geliştirilmesi, DAP’ın amaç ve hedefleri içerisinde de yer almaktadır.

İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması çalışmasının yapıldığı tarih olan 2003 yılından bu yana Doğu Anadolu Bölgesinin gelişmişlik göstergelerinin bazılarında önemli gelişmeler kaydedilmiş olmasına karşın, TRA2 Bölgesi için aynı saptamayı yapmak mümkün görünmemektedir. DAP Bölgesi 2009 yılında birçok gösterge açısından ülke ortalamalarına yaklaşıırken, TRA2 Bölgesi 2009 yılında DAP Bölgesi'nin 2000 yılı standartlarını ancak yakalayabilmiştir. Bazı göstergeler açısından ise hala DAP Bölgesi'nin 2000 yılı standartlarının gerisindedir.

DAP bölgesinde en az gelişme kaydeden bölge, Erzurum alt bölgesine bağlı olarak gelişme göstermesi beklenen TRA2 Bölgesidir. Bu durum Bölgede ana ulaşım güzergâhı üzerinde yer alan ve nüfusu hızla artan Ağrı ve sınır ili olmasının avantajını iyi kullanan Iğdır gibi yüksek potansiyelli illerin yeterince değerlendirilememesine yol açmaktadır. Özellikle Iğdır'ın il olduktan ve Dilucu sınır kapısı açıldıktan sonra kaydettiği gelişme dikkat çekici olup, bu konuda daha önce bağlı olduğu Kars'ı illerin sosyo-ekonomik sıralamasında yakalaması kayda değer bir gelişmedir. Üç ülkeyle sınır olan Iğdır'ın *sui generis (kendine özgü)* potansiyellerini harekete geçirmesi durumunda gerek tarıma dayalı sanayide gerekse de diğer sanayi ve ticaret faaliyetlerinde hızlı bir gelişme yakalaması beklenebilir. Yine Kars özelinde tıp fakültesi, Tiflis demiryolu gibi önemli yatırımların yapılması ilin gelişimine olumlu katkılar sunmakta ve Kars'ın (veya Türkiye-İran ortak ticaret ve sanayi bölgesi ve Kars-Iğdır-Tahran demiryolu ile Iğdır'ın) dördüncü bir alt bölgesel merkez olma potansiyelini güçlendirmektedir.

Benzer şekilde Ağrı şehir merkezi 100 bin nüfusuna dayanmıştır. Bununla birlikte Doğubayazıt, Patnos gibi ilçeler büyük göç alarak bölgede önemli yerleşim yerleri haline gelmişler ve ilk filtreyi oluşturmuşlardır. Burada büyük kamu yatırımlarının yapılması (bölünmüş yol, havalimanı, tıp fakülteleri ve araştırma hastaneleri, rafineri [Kars-Tiflis-Bakü, Kars-Iğdır-Dilucu-Tahran demiryolu ve BTC boru hattı ile taşınacak İran, Kazak ve Azeri petrolünün işlenmesi olasılığı], demiryolu inşaatları, lojistik merkezler gibi) göçün DAP'a göre ilk filtre olarak addedilen diğer kentlere yönelmesini ve buralardaki yığılmanın yeni problemlere neden olmasını engelleyecektir. Burada oluşacak bir nüfus yoğunlaşması Bölgeyi Türkiye'nin Kafkaslara ve Orta Asya'ya açılan ticaret kapısı haline getirecektir. Hâlihazırda bölge insanı Türkiye'nin komşularıyla tarihsel-kültürel bir sürekliliğe sahip olduğundan zorlama olmaksızın doğal pazar alanlarını oluşturacaktır.

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, 2001 – 2023 dönemini kapsayan Uzun Vadeli Gelişme Stratejisine referans vererek Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinde ekonomik ve toplumsal yeniden yapılanması ve bilgi toplumuna dönüşerek, 2010'larda bölgesel güç olarak etkinliğini daha da artırması, 2020'lerde ise küresel düzeyde etkili bir dünya devleti olması temel amacını vurgulamaktadır.

Kırsal kalkınma amacı güden ve TRA2 Bölgesi için uygun stratejik amaç ve öncelikler sunan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi sadece tarım ve hayvancılık sektörü açısından değil kültür ve turizm sektörü için sulak alanların korunması bakımından da ele alınmıştır.

KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı, Avrupa Birliği Mevzuatına uyum çalışmaları kapsamında geliştirilmiştir.

KOBİ Stratejisi ve Eylem Planının amacı; Avrupa Küçük İşletmeler Şartı'nda belirtilen ilkelerle uyumun sağlanması için KOBİ stratejisinin geliştirilmesi, KOBİ'lerin rekabet gücünün artırılması, KOBİ'lerin gelişmesi için öngörülen eylemlerin belirlenmesidir.

Bölge işletmelerinin hemen hepsi KOBİ statüsündedir. Bu doğrultuda KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı incelenmiş ve TRA2 Bölgesi için KOBİ'lerin rekabet gücünün ve kapasitelerinin artırılması mevcut durum analizinde üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur.

Türkiye Turizm Stratejisi, 2007 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Uzun Vadeli Strateji'ye bağlı olarak hazırlanan ve Cumhuriyet'in 100. yılına (2023) kadar gerçekleştirilmesini hedeflediği kültür ve turizm faaliyetlerini ve yapılması gereken projeleri kapsayan bir plandır. Bu kapsamda 7 adet turizm koridoru belirlenmiş ve turizm çeşitleri konusunda master planları yapılmasına değinilmiştir.

"Kış Turizm Master Planı" kapsamında Erzincan, Erzurum, Ağrı, Kars ve Ardahan illerindeki mevcut ve potansiyel kış turizm merkezleri kış koridorunu oluşturmaktadır. Koridor boyunca yer alan doğal, kültürel ve tarihi çekim merkezleri vasıtasıyla Bölgenin kış turizmine hizmet verebilecek turizm çeşitliliğinin sağlanması öngörülmektedir. Bu kapsamda,

- Kars şehir merkezi ve Sarıkamış'ta mevcut kent dokusu konaklama üniteleri şeklinde değerlendirilerek, kış, kültür, termal ve şehir turizmi konaklama birimleri ile bölgede mevcut konaklama kapasitesinin niteliği ve kapasitesi geliştirilmesi,
- Turizm Gelişim Koridorlarının kendi başına varış noktası oluşturacak şekilde geliştirilebilmesi, yapılacak yatırım ve uygulanacak projelerin bütünlük sağlayabilmesi için kamu kuruluşları, yerel yönetimler ve özel sektör temsilcilerinden oluşan "Altyapı Birlikleri"nin kurulması için yasal ve idari düzeyde çalışmaların yapılması öngörülmektedir.

"Kış Koridoru" konusunda belirlenen amaç ve hedefler, Turizm Stratejisinde yer alan diğer bir koridor olan Van merkezli "Urartu Koridoru" ve Çoruh Vadisi turizm alanı ile tamamlayıcılığın sağlanması TRA2 Bölgesinde geceleme sayısını arttıracaktır. Turizm konusunun incelenmesinde bu hususlar da dikkate alınmıştır.

Bölgeye Sınır Diğer Düzey 2 Bölge Planları; TRA2 Bölgesi için üst ölçekli plan ve programlar dışında bölgeye komşu olması nedeniyle ele alınan Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP), 20 yıl içerisinde uygulanması öngörülen 10 program ve 52 projeden oluşmaktadır. Bu programlardan biri olan Mekânsal Yapının Güçlendirilmesi Programı, DOKAP-DAP-GAP arasında ulaşımın iyileştirilmesini öngörmektedir. DOKAP, "Türkiye'nin doğusundaki yol ağı sistemini; karayollarına, demiryollarına, liman ve boru hatlarına ağırlık vermek yoluyla uluslararası ve bölgeler arası ulaşım ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde planlamayı"¹⁰³ öncelikleri arasında belirtmektedir. TRA2 Bölgesi için de bölgesel ve uluslararası ulaşım bağlantılarının geliştirilmesi öncelikler arasında yer almaktadır. Karadeniz limanlarına TRA2 bölgesinden ulaşımı kolaylaştırmak için karayolu ve demiryolu bağlantılarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlantıların geliştirilmesi iki bölge arasındaki etkileşimi olumlu yönde etkileyebilecek ve bölgesel gelişmeye katkıda bulunabilecektir.

TRA1 (Bayburt, Erzincan, Erzurum) Bölge Planı incelendiğinde bölgenin koşullarının ve sorunlarının TRA2 Bölgesi ile oldukça benzeştiği dikkati çekmektedir. TRA1 Bölge Planında vurgulanan turizm, tarım ve hayvancılık konuları TRA2 Bölgesi içinde önem arz etmektedir. Kış turizmi konusunda iki bölge de önemli tesislere ve doğal alanlara sahiptir. Kars - Erzurum Turizm Koridoru Projesi bu olguyu destekler niteliktedir.

¹⁰³ JICA-DPT, Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı Yönetici Özeti, Nippon Koei CO., LTD., 2000, Recs. International Inc., s. 12.

Dolayısıyla kış turizmi konusunda iki bölge arasında stratejik bir ortaklık yolunda önemli fırsatlar gündemdedir. Turizm koridoru oluşturma ve dışa açılma konusunda Kars – Tiflis Demiryolu Projesi ve mevcut ulaşım hatlarının geliştirilmesi TRA1 ve TRA2 Bölgeleri için önem arz etmektedir. İki bölge tarım ve hayvancılık konusunda da sorunları paylaşmakta ve bu sorunlara ortak çözüm yolları bulma konusunda işbirliği alanı doğmaktadır.

TRB2 Bölgesi (Bitlis, Hakkâri, Muş, Van) de TRA2 Bölgesi ile önemli benzerliklere ve ortak sorunlara sahiptir. İki bölgede de tarım ve özellikle hayvancılık bölgenin en önemli geçim kaynağıdır. TRB2 Bölgesi Bölge Planında tarım sektörüne geniş yer verilmiştir. TRB2 Bölgesinin tarıma dayalı sanayi sektörü, madencilikle beraber önceliklendirilen sanayi sektörlerinden birisidir. TRA2 Bölgesinin de benzer bir yapıya sahip olduğu göz önüne alınırsa iki bölge arasında stratejik işbirliği alanları mevcuttur. Ulusal stratejilere paralel olarak TRB2 Bölge Planında turizm destinasyonlarının birlikte düşünülmesi ve gezi süresinin uzatılması stratejisinin önemsendiği belirtilmiş ve bölgesel işbirliğine atıfta bulunulmuştur. Bu öngörüler TRA2 Bölgesi tarafından paylaşıldığı için turizm sektörü iki bölge arasında potansiyel bir işbirliği alanı olarak ön plana çıkmaktadır.

2.6. GZFT ANALİZİ

BEŞERİ VE SOSYAL SERMAYE

GÜÇLÜ YÖNLER	ZAYIF YÖNLER
<ul style="list-style-type: none"> • Çalışabilir nüfus oranının yüksek olması, • Her ilde bir üniversitenin var olması • Meslek yüksek okullarının mevcut olması, • Bölgede ilköğretim okullaşma oranının yüksek olması, • Koruyucu sağlık hizmetlerinin geçmişe göre gelişmiş olması, kısmen aile hekimliği sistemine geçilmiş olması, 	<ul style="list-style-type: none"> • Bölgede yaşam kalitesinin düşük olması • Kamu ve özel kesimde nitelikli insan gücünün bölgede yaşamayı tercih etmemesi, • Yoğunluklu olarak deneyimsiz personelin bölgede görevlendirilmesi, • Mevsimsel işgücü ihtiyacı dolayısıyla kayıt dışı işgücünün yoğun olması • İşgücü becerilerinin üretim ihtiyacını karşılayacak şekilde geliştirilememesi, • Nitelikli işgücünün yetersiz olması, • Girişimcilik ve ortak iş yapma kültürünün eksikliği, • Sermaye yetersizliği, • İstihdamda kadın oranının ve kadın girişimcilerin az olması, • Tarım dışı işsizlik oranının yüksek olması, • İhtiyaç duyulan fakülte ve bölümlerin bulunmaması veya yetersizliği (Mühendislik Fakültesi, Ziraat Fakültesi, Gıda Mühendisliği vb.) • Mesleki eğitim kurslarının yetersizliği, • Kırsal alanda ilköğretim sonrası okullaşma oranının düşük olması, özellikle kız çocuklarının yerleşim yerleri dışında okumalarını sağlayacak olanakların olmaması, • Yaylacılık, iklim şartları ve tarım işçiliği nedeniyle eğitimde kayıp gün sayısının fazla olması, • Bölgede özel eğitim girişimlerinin yetersiz olması, • Eğitimde fiziki altyapının yetersiz olması

	<ul style="list-style-type: none"> • Birleştirilmiş sınıfların yaygın olması • Çocuklar, gençler ve kadınlar için sosyal ve kültürel gelişme olanaklarının eksikliği, • Engellilere yönelik eğitim hizmetlerinin yetersizliği, karma eğitimin engelliler için yarattığı olumsuzluklar, • Engellilere yönelik istihdam olanaklarının yetersiz olması, istihdamda pozitif ayrımcılık sağlanmaması • Kentlerin fiziki altyapısının, sosyal donatılarının ve yaşam alanlarının engelliler için uygun olmaması, • Sağlık kurumlarının fiziki altyapılarının (bina, makine, ekipman) ve kapasitelerinin yetersiz olması, • Sağlık personeli ve uzman hekim yetersizliği • Araştırma hastanelerinin olmaması, (Ağrı) • Acil servis hizmetlerinin yetersizliği, ağır ve acil hastaların bölge dışına gitmek zorunda kalması, • Özel hastanelerin yetersiz olması, • Spor hekimliği hizmetlerinin yetersiz olması.
--	--

FIRSATLAR
<ul style="list-style-type: none"> • Genç nüfus oranının yüksek olması, • Eğitim ve Sağlık yatırımlarının artış göstermesi, • Bölgede anadolu ve fen liselerinin kurulması. • Kars'ta Tıp Fakültesi ve Üniversite Hastanesi'nin inşaat aşamasında olması, • Sağlık meslek yüksek okullarının bulunması.

TEHDİTLER
<ul style="list-style-type: none"> • Yoğun göç, özellikle nitelikli insan gücünün göç etmesi, • Nahçıvan'dan bölgeye gelen ucuz işgücü,

TARIM VE HAYVANCILIK**GÜÇLÜ YÖNLER**

- Bölgenin hayvancılığa uygun olması ve hayvancılık geleneğinin bulunması,
- Bölge koşullarında yetişebilen özgün “Zavot” ve “Osmanlı Keçisi” gibi ırk hayvanlarının bulunması,
- Yerel ırklarda karkas kalitesinin yüksek olması,
- Bölgede üretilen sütte kuru madde oranının yüksek olması,
- Kafkas ırkı arı ve arıcılık geleneği bulunması
- Mera ve çayır alanlarının çokluğu,
- Zengin endemik bitki çeşitliliği,
- Iğdır İli ve Ardahan’ın Posof İlçesinin mikro klima özelliğine sahip olması,
- Meyve ve sebze üretim potansiyelinin varlığı (Iğdır, Kağızman),

ZAYIF YÖNLER

- İklim koşullarının olumsuz etkileri,
- Tarım ve hayvancılığın geleneksel yöntemlerle yapılması,
- Tarıma yönelik hizmetlerin yetersizliği,
- Bilinçsiz sulama nedeni ile tarım topraklarında tuzlanma problemi (Iğdır),
- Bilinçsiz suni gübre ve sertifikasız tohum kullanımının yaygın olması, denetimin olmaması,
- Tarımsal faaliyetlerin çeşitlendirilememesi,
- Yem bitkilerinin çeşitlendirilmemiş olması,
- Tarımsal makine ve ekipman yetersizliği,
- Tarımsal örgütlenmelerin yetersizliği,
- Yetersiz tanıtım, büyük pazarlara uzaklık ve tarımsal ürünlerin pazarlanamaması,
- Miras yoluyla arazilerin bölünmesi ve arazilerin küçük ve parçalı olması nedeniyle işletme ölçeklerinin küçük olması ve bu nedenle mekanizasyon yapılamaması,
- Meraların bilinçsiz kullanılması,
- Barınakların fiziki yetersizliğinden kaynaklanan hayvan bakım ve besleme şartlarının iyi olmaması, bu durumun hayvan verimini düşürmesi,
- Küçükbaş ve büyükbaş hayvan ırkı ıslahı çalışmalarının yetersizliği,
- Hayvan park ve pazarlarının olmaması,
- Soğuk gıda zinciri oluşturmada teknolojik yetersizlikler ve altyapı eksiklikleri,

--

<ul style="list-style-type: none"> • Girdi maliyetlerinin yüksek olması, • Sigortasız tarım ve hayvancılık yapılması, • Teşvik ve kredilerin tabandaki küçük işletmelere ulaşamaması, üretici merkezli olmaması.

FIRSATLAR
<ul style="list-style-type: none"> • Organik tarıma uygun tarım arazilerinin ve organik hayvancılığın gelişme potansiyelinin bulunması, • Organik ürünlere olan talep artışı, • Bölgenin hayvansal ürünler konusunda ülke çapında bilinirliğinin bulunması, • Süt ve süt ürünlerine olan talep artışı, • Türkiye’de et üretimi açığının bulunması, • Kafkas Arı Irkı Gen Merkezi bulunması (Ardahan), • Teşvik sistemlerinin ve ulusal ve uluslararası finans-hibe programlarının mevcudiyeti, • Ülke genelinde üretimi yaygın olmayan kaz üretim potansiyelinin bölgede yoğun olarak bulunması, • Bölgesel ürünlerin markalaşabilme potansiyeli (kaşar, bal, kaz eti), • Kaba yem potansiyelinin yüksek olması, • Süs bitkisi yetiştiriciliği potansiyeli, • Su ürünleri potansiyeli (bölgeye özel kırmızı benekli alabalık),

TEHDİTLER
<ul style="list-style-type: none"> • Bölgede yaşanan erozyon, taşkın ve sel felaketleri, • Sınır bölgesi olmasından kaynaklı olarak dışarıdan hayvan hastalıklarının bölgeye kolaylıkla yayılabilmesi, • Et ithalatının yapılması, • Küçükbaş hayvan çeşitlerinin ve sayısının azalması, • Genç nüfusun tarımsal üretime ilgisizliği, • Kanalizasyon sularının tarım alanlarına nüfuz etmesi, • AB “Tarım ve Kırsal Kalkınma” müzakere başlığının açılması ile işletmelerin gerekli şartları sağlayamama ve kapanma ihtimalleri, • Tarım alanlarında yapılaşmaya izin verilmesi,

SANAYİ, TİCARET, MADENLER VE ENERJİ

GÜÇLÜ YÖNLER
<ul style="list-style-type: none"> • Bölgede şeker fabrikalarının varlığı, • Sanayi tesisleri için uygun arazilerin bulunması,

ZAYIF YÖNLER
<ul style="list-style-type: none"> • Sanayi altyapısının yetersizliği (elektrik, doğalgaz, atık yönetimi, OSB ve besi OSB altyapısı), • Üretimdeki mevsimsel dalgalanmadan

<ul style="list-style-type: none"> • Tarımsal sanayi için hammadde potansiyelinin bulunması (süt ve süt ürünleri, et ve et ürünleri, meyve ve sebze...) • Canlı hayvan ticaretinin yoğunluğu, • Perlit, ponza taşı, kaya tuzu gibi maden rezervlerinin bulunması, • Hidroelektrik santral yapımına uygun bir coğrafyaya sahip olması, • Jeotermal kaynakların varlığı, • Bölgenin, enerji koridorlarının kavşak noktasında yer alması,
--

<p>dolayı hammadde sürekliliğinin sağlanamamasının tarımsal sanayinin gelişmesini engellemesi,</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bölge içi ve dışından bölgeye yeterli yatırımın yapılmaması, • Sermaye ve kredi imkânlarının yetersiz olması, • Tarımsal ürünlere yönelik sanayi tesislerinin yetersiz olması (katma değer yaratılamaması), • Gıda ürünleri üretiminde hijyen ve standartlaşma sorununun bulunması, • Bölgesel pazarın küçük olması, büyük pazarlara uzaklık ve pazarlama sorunlarının yaşanması, • Markalaşma ve pazarlama stratejileri eksikliği, • Ar-Ge faaliyetlerinin olmaması, • AB desteklerinden ve diğer teşviklerden faydalanma kapasitesinin düşüklüğü • Bölgenin iklimi nedeniyle ısı ve elektrik enerjisine daha fazla ihtiyaç duyulması, • Enerji arzındaki istikrarsızlık (kesintiler).

FIRSATLAR
<ul style="list-style-type: none"> • Sınır bölgesi olması nedeniyle sınır ticaretinin gelişme potansiyelinin bulunması, • Ağaç ürünleri endüstrisi potansiyelinin varlığı, • Ulusal ve uluslararası fon ve teşviklerin bulunması, • Sınırdaki serbest ticaret merkezleri kurulması çalışmalarının devam etmesi, • Organik tarım ürünlerinin ihracat değerinin yüksek olması, • Kaynak suyunun şişelenerek pazarlanabilme potansiyeli, • Bölgedeki yenilenebilir enerji kaynakları

TEHDİTLER
<ul style="list-style-type: none"> • Yatırım teşviklerinde bölgenin, daha avantajlı bölgelerle aynı kategoride değerlendirilmesi,

ile ilgilenen firmaların varlığı,

- Doğalgazın elektrik üretiminde kullanılması için bölgede santral yapımının planlanması,
- Bölgenin biyogaz üretim potansiyeline sahip olması (hayvancılığa bağlı olarak),

KÜLTÜR VE TURİZM

GÜÇLÜ YÖNLER

- Bölgede zengin kültür ve turizm varlıklarının bulunması,
- Doğa, yayla, av, spor, kış, eko, inanç, kültür, kent, agro, hemşeri gibi turizm çeşitliliğinin olması,
- Gerek ulusal gerekse de uluslararası üne sahip Ağrı Dağı'nın bölgede yer alması,
- Kar çeşidi olarak dünyada Alp Dağları dışında sadece Sarıkamış'ta bulunan ve buz tutmayan kristal karın varlığı,
- Sulak alanların fazlalığı, bunlardan Kuyucuk Gölü'nün Uluslararası Ramsar sözleşmesi kapsamında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da korunan tek sulak alan olması,
- Türkiye'nin en yüksek rakımlı gölünün (Balık Gölü) bölgede bulunması

ZAYIF YÖNLER

- Bölge değerleri ile ilgili farkındalığın yetersiz olması,
- Ulaşım ve turizm altyapısının (konaklama, hijyenik tesisler, hizmet...) yetersizliği,
- Turizm rehberliği hizmetlerinin yetersizliği,
- Turizmin sezonluk algılanması,
- Turizm ürünlerinde çeşitlilik noksanlığı, (hediyelik eşya ve diğer ürünler)
- Sektöre olan güvensizlik ve sektördeki kırılabilirlik nedeniyle turizmin ekonomik bir üretim sektörü olarak algılanmaması,
- Festival ve tanıtım faaliyetlerinin teknik, idari ve malî nedenlerle yeterince yapılamaması.

FIRSATLAR

- Sarıkamış Tarihi Milli Parkı'nın değerlendirilebilme potansiyeli (Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı gibi gibi)
- Tuzluca tuz mağaralarının ve Diyadin kaplıcalarının sağlık turizmi için kullanılabilirliği,
- İshakpaşa Sarayı'nın uluslararası kongre merkezi olabilme ve organizasyonlara açılabilme potansiyeli,
- 2011 Dünya Üniversiteler Kış

TEHDİTLER

- Yeni kentleşme anlayışının bölgenin tarihi mimari yapılarına zarar vermesi.
- Tarihi eserlere özen gösterilmemesi, gerekli yenilemenin yapılmaması veya yanlış yapılması,
- Kaçak kazıların ve defineciliğin tarihi yapıları tahrip etmesi.

Oyunları'nın Erzurum'da yapılması nedeniyle Sarıkamış ve bölgenin tanıtımı için bu organizasyonun uygun ortamı sunması,

- Alternatif turizme olan ilginin son yıllarda artması,
- Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından turizm kümelenme politikasının ve Erzurum-Kars kış turizmi koridorunun bölge genelinde uygulanması
- Kars şehrinin Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın "Marka Kent" projesi içerisinde yer alması (Kars dahil 14 kenti içermektedir),
- Bölgenin komşu coğrafyalarla yeni turizm koridorları veya işbirliği oluşturma potansiyeli.

ÇEVRE, ULAŞTIRMA VE ALTYAPI

GÜÇLÜ YÖNLER

- Çevrenin bakırlığı ve ekolojik dengenin büyük ölçüde korunmuş olması
- Doğalgazın bölgeye ulaşması ve kısmen kullanılmaya başlanması.
- Bölgede güçlü bir TIR filosunun bulunması,
- Havaalanı, demiryolu ve karayolu ulaşım ağının mevcudiyeti,
- Sınır bölgesi olunması nedeni ile uluslararası ulaşım ağları üzerinde bulunulması,

ZAYIF YÖNLER

- Bölge genelinde altyapı eksikliklerinin bulunması (kanalizasyon sistemi, atık su arıtma tesisi, içme suyu altyapısı, elektrik altyapısının yetersiz olması)
- Şehir merkezlerinde doğalgaz dağıtım altyapısının tamamlanmaması,
- Çevre temizliği hizmetlerinin yetersiz olması,
- Toplumun çevreye karşı yeterince duyarlı olmaması,
- Kentlerde belediye sınırları içerisinde hayvancılık faaliyetlerinin yürütülüyor olması,
- Kalitesiz kömür kullanımının yoğun hava kirliliğine neden olması,
- Ulaştırma altyapısının kalitesizliği ve yetersizliği,
- Demiryolu ulaşımının geliştirilmemiş olması

FIRSATLAR	TEHDİTLER
<ul style="list-style-type: none"> • Yeni ulusal veya uluslararası demiryolu, havayolu ve karayolu projelerinin gerçekleştiriliyor olması, • İran-Hopa Limanı karayolu ulaşımının bölgeden geçmesi, • Karayollarının bölünmüş yol haline getirilmesi çalışmalarının devam ediyor olması.	<ul style="list-style-type: none"> • Doğal afet riski (taşkın, sel, heyelan, çığ ve deprem), • Plansız kentleşme ve tarım arazilerinin yapılaşmaya açılması, • Deprem bölgesi olmasına rağmen, yapılarda güçlendirme çalışmalarının eksikliği ve yapılaşma planlarına aykırı hareket edilmesi, • Kum ocaklarının meralara ve akarsulara zarar vermesi, kontrolsüz işletme faaliyetlerinin yürütülmesi,

BÖLÜM 3: VİZYON, AMAÇ VE HEDEFLER

VİZYON

Doğal zenginliğiyle tanınmış, turizm ve tarımsal ürünleriyle markalaşmış, sınırları aşan kültürel mirasın imkânlarından yararlanmış, rekabet gücü yüksek işletmeleriyle ülkenin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan ticaret ve lojistik merkezi bir Serhat Bölgesi.

AMAÇLAR

- Yaşam kalitesini artırmak,
- Tarım ve hayvancılıkta üretimin verimliliğini ve katma değerini artırmak,
- Turizm potansiyelini harekete geçirerek bölgeyi markalaştırmak,
- İşletmelerin rekabet edebilirlik kapasitelerini arttırmak.

AMAÇ 1: Yaşam kalitesini artırmak,**HEDEF1.1:** Kentsel ve kırsal yerleşimlerin cazibesinin arttırılması.**Stratejiler**

- Belediye ve köylerin yol, kanalizasyon, içme suyu, elektrik ve telefon altyapıları tamamlanacak, bu hizmetlerin kalitesi artırılacak ve yaygınlaştırılacaktır.
- Doğalgaz altyapı çalışmaları tamamlanacak ve yaygınlaştırılacaktır.
- Planlı kentleşme teşvik edilecektir.
- Sosyal hayatın canlanmasına hizmet eden eğlence, dinlence (rekreasyon), spor, sanat, kültür mekânlarının sayısı, etkinliği ve kalitesi artırılacaktır.
- Kırsal ve kentsel yerleşim birimlerinin altyapı, üstyapı, çevre düzeni hizmetlerinde kalite, estetik ve verimlilik artırılacaktır.
- Bölge halkının kendi sorunlarına sahip çıkmaları ve çözümün parçası olmalarını sağlayacak sivil toplum girişimlerinin ve organizasyonlarının kurulması ve güçlendirilmesi teşvik edilecektir.

HEDEF 1.2: Eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, erişilebilirliğinin ve kalitesinin arttırılması.**Stratejiler**

- Bölgede yetişkin okuryazarlığı ve her düzeyde okullaşma oranı artırılacaktır.
- Eğitim ve sağlık kurumlarının altyapı, teknik donanım ve insan kaynakları ihtiyaçları giderilecektir.
- Özel eğitim ve sağlık kurumlarının bölgede yaygınlaşması sağlanacaktır.
- Kamu personelinin bölgede uzun süre kalması için gerekli ortam sağlanacaktır.

HEDEF 1.3: Bölgede sürdürülebilir kalkınmanın ve sağlıklı bir yaşamın sağlanması için gerekli çevre koşullarının oluşturulması ve korunması.

Stratejiler

- Akarsu, toprak, mera ve içme suları gibi kaynakların koruma ve kullanma dengesi çerçevesinde sürdürülebilirlikleri sağlanacaktır.
- Baraj, gölet, nehir, sulak alanlar gibi su yüzeylerinin, ağaçlık alanlar ve vadiler gibi rekreatif amaçla kullanılabilir alanların çevre düzenlemeleri yapılacak, çevre kirliliğinden korunması sağlanacaktır.
- Evsel ısınmada temiz enerji kullanımını yaygınlaştırılacaktır.
- Doğal afetlerle mücadele konusunda toplumsal farkındalık/bilinçlendirme yapılacaktır.
- Bölgede düzenli katı ve sıvı atık toplama, depolama, arıtma ve geri dönüşüm sistemleri kurulacaktır.
- İllerde afet yönetim sistemleri işler hale getirilecek, ekipman ve insan kaynakları altyapıları geliştirilecektir.
- Kentsel ve kırsal alanda afet önleme altyapıları geliştirilecektir.

HEDEF 1.4: Dezavantajlı grupların (engelliler, kadınlar, yoksullar, sosyal dışlanmaya maruz kalmış bireyler) toplumsal hayata dâhil edilmesi.

Stratejiler

- Toplumun dezavantajlı (kadınlar, engelliler, vs.) ve yoksul kesimlerinin bölgenin toplam gelirinden aldığı payın artırılması amacıyla ekonomik kaynakların çeşitlendirilecektir.
- Bölgenin dezavantajlı gruplarının ve kadınların eğitim düzeyleri geliştirilecek, istihdam edilebilirlikleri artırılabilecek ve sosyal statüleri iyileştirilecektir.
- Dezavantajlı gruplara sağlanan desteklerin erişilebilirliği ve etkinliği artırılabilecektir.
- Kadın girişimciliği desteklenecektir.
- Engellilere yönelik istihdam olanakları artırılabilecek, engellilerin mesleki yetenekleri geliştirilecektir.

AMAÇ 2: Tarım ve hayvancılıkta üretimin verimliliğini ve katma değerini artırmak.

HEDEF 2.1: Hayvancılık altyapısının geliştirilmesi,**Stratejiler**

- Hayvan barınaklarının fiziksel donatı, sağlık ve hijyen koşulları iyileştirilecektir.
- Yem bitkisi üretiminin ve silaj yapımı için gerekli donanım sağlanacak, Yem bitkisi üretimi konusunda üreticilerin bilgi ve beceri kazanması teşvik edilecektir.
- Hayvan sağlık hizmetlerinin kalitesi artırılacak ve yaygınlaştırılacaktır.
- Bölgenin iklim şartlarına uyum sağlayabilecek, yüksek verimli hayvan ırkları yaygınlaştırılacaktır.
- Meralar üzerindeki aşırı baskıyı önleyecek mera yönetim sistemleri geliştirilecek ve uygulanması sağlanacaktır.
- Üreticiler meraların kullanımı konusunda bilinçlendirilecektir.
- Çayır ve meralar rehabilite edilecek, bitki yoğunluğu ve çeşitliliği artırılacaktır.

HEDEF 2.2: Tarımsal altyapı ve üretiminin geliştirilmesi, yenilikçi ve alternatif tarımsal üretimin yaygınlaştırılması,**Stratejiler**

- Üreticiler sulama konusunda bilinçlendirilecek, modern sulama tekniklerinin kullanımı teşvik edilecek ve mevcut sulama altyapısı verimi artırılacaktır.
- Organik tarım yaygınlaştırılacaktır.
- Toprak ve su kalitesinin artırılması amacıyla gerekli altyapı iyileştirmeleri yapılacaktır.
- Su ve ağaç ürünlerinin üretimi desteklenecektir.
- Bölgenin sahip olduğu yabani ve endemik bitki çeşitliliğinin korunarak ticari faaliyete dönüştürülmesi konusunda Ar-Ge çalışmaları desteklenecektir.

HEDEF 2.3: Eğitim, yayım ve bilgilendirme faaliyetleri ile üreticilerin bilgi ve becerilerinin artırılması.

Stratejiler:

- Tarımsal üretimi ve verimi artıracak yayım faaliyetleri desteklenecektir.
- Tarım, hayvancılık ve kırsal üretim konusunda üniversiteler ile işbirliği geliştirilecek, üreticilerin uygulamalı eğitimi sağlanacaktır.

HEDEF 2.4: Bölgede uygun tarımsal ürünlerin (kaz, kaşar, bal... vb) markalaştırılması,

Stratejiler

- Bölge ürünleri ulusal ve uluslararası sergi, fuar ve festivaller aracılığıyla tanıtılacaktır.
- TSE, ISO gibi standartlara uygun üretim yapılabilmesi için üretim kalitesi iyileştirilecektir.
- Kalifiye teknik eleman yetiştirilmesi için sertifikalı kurslar düzenlenecek, girişimciler desteklenecektir.
- Markalaşma potansiyeli olan ürünlerle ilgili üniversite işbirlikleri ve Ar-Ge çalışmaları desteklenecektir.

HEDEF 2.5: Tarımsal örgütlenmenin güçlendirilmesi.

Stratejiler

- Bölgede süt üretimi yapan küçük işletmelerin 50 baş üzeri kapasiteli modern işletmelere dönüşmeleri sağlanacaktır.
- Ortak çalışma kültürü (Kamu, özel sektör ve STK işbirliği) geliştirilecektir.
- Dernek, birlik ve kooperatiflerin altyapıları iyileştirilecek ve kapasiteleri geliştirilecektir.

AMAÇ 3: : Turizm potansiyelini harekete geçirerek bölgeyi markalaştırmak.

HEDEF 3.1: Bölgenin turizm çeşitliliği potansiyelinin değerlendirilmesi, farkındalığının artırılması ve tanınırlığının sağlanması.

Stratejiler

- Bölgenin turizm potansiyelinin tanıtılmasına yönelik iletişim stratejisi geliştirilecektir.
- Bölgenin kış, doğa, av, agro, eko, yayla, kültür, kent, inanç, sağlık ve kaplıca ve tarih turizmi çeşitliliği ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtılacaktır.
- Turizm alanında ulusal ve uluslararası işbirlikleri kurulacaktır.
- Turizm konusunda bölgeye has değerler markalaştırılacaktır.
- Turizm konusunda yerel farkındalık ve toplumsal bilinç arttırılacaktır.

HEDEF 3.2: Turizm altyapısının geliştirilmesi.**Stratejiler**

- Bölge genelinde konaklama tesislerinin sayısı ve yatak kapasitesi arttırılacaktır.
- Turistik tesislerde hizmet kalitesi (hijyenik koşullar, nitelikli personel... vb) geliştirilecektir.
- Turistik alanlara (ören yerleri, kale, müzeler... vb) ulaşım imkânları arttırılacak, gerekli bakım, ışıklandırma, çevre düzeni ve temizlik altyapısı geliştirilecektir.
- Turizm varlıklarının bakım, onarım ve restorasyonları yapılarak ekonomiye kazandırılacaktır.
- Korunan alanlarda (kuş gözlem, sulak alanlar... vb) ziyaretçilerin ihtiyaçlarını karşılayacak çevreyle uyumlu altyapılar geliştirilecektir.
- Turizm sektörünün ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücü yetiştirilecektir.
- Bölgede turizmin geliştirilmesi ile ilgili ulusal ve uluslar arası finans kaynaklarından yararlanma kapasitesi geliştirilecektir.

HEDEF 3.3: Turizm gelirlerinin arttırılması.**Stratejiler**

- Bölgenin içinde bulunduğu turizm koridorları bağlantısında bulunan diğer il ve bölgelerle ortak programlar düzenlenerek geceleme sayısı arttırılacaktır.
- Turizme yönelik hizmet sektörü (yeme, içme, hediyelik eşya, dinlenme... vb.) ve el sanatları geliştirilecektir.

- Başta el sanatları olmak üzere, pansiyonculuk ve yöresel gıda üretimi gibi katma değere dönüşebilme potansiyeli olan alanlarda girişimciler desteklenecektir.
- Bölgede öne çıkan kış turizmi nedeniyle mevsimsel algılanan turizm aktivitelerinin yıl boyunca sürekliliği sağlanacaktır.
- Ulusal ve uluslararası organizasyonların ve turizm yatırımlarının bölgeye çekilmesini sağlayacak tanıtım, lobicilik, sosyal ve sanatsal faaliyetler vb. aktivite ve girişimler desteklenecektir.
- Bölge, hinterlandının ve ülkenin önemli kış turizm merkezlerinden birisi haline getirilecektir.

AMAÇ 4: İşletmelerin rekabet edebilirlik kapasitelerini arttırmak.

HEDEF 4.1: Sanayi altyapısının iyileştirilmesi.

Stratejiler

- Bölgedeki OSB ve KSS inşaatları ve altyapıları tamamlanacaktır.
- Sanayide doğalgaz kullanımı yaygınlaştırılacaktır.
- İşletmelerin modern üretim metotlarının uygulanmasına yönelik eğitim, donanım ve diğer altyapı ihtiyaçları karşılanacaktır.
- Girişimcilik, yenilikçilik ve teknolojik altyapı geliştirilecektir.
- İşletmelerin pazarlama kapasiteleri artırılacaktır.
- Nitelikli eleman ihtiyacının karşılanacak, üniversite ve sanayi işbirliği teşvik edilecektir.
- İşletmelerde proje geliştirme kapasitesi artırılacak, işletmelerin teşvik, destek, hibe ve kredilerden yararlanmaları sağlanacaktır.
- Hammadde-üretim-pazarlama zinciri kurulacaktır.
- İşletmelerin ulusal düzeydeki teşvik sistemlerinden yararlanmaları sağlanacaktır.
- Bölge üniversiteleri-KOSGEB işbirliği sağlanacak ve bölgede "Girişimcilik Eğitim Merkezleri" açılacaktır.

HEDEF 4.2: Dış ticaret ve lojistik sektörünün geliştirilmesi.**Stratejiler**

- Sınır kapılarının fiziksel imkânları ve ulaşım altyapısı geliştirilecektir.
- Kafkaslara ve Orta Asya'ya ihraç edilme potansiyeli olan ürünlerin üretilmesi teşvik edilecektir.
- Sınır komşularıyla sınır ötesi işbirliği ve ortak serbest bölgeler kurulacaktır.
- Ankara-Sivas-Kars hızlı tren, Kars-Tiflis-Bakü ve Kars-Iğdır-Dilucu-Tahran-İslamabad demiryolunun kavşak noktası olacak olan bölgede gümrük hizmetlerini de içeren lojistik merkezi kurulacaktır.
- Bölgenin Kafkaslar ve Orta Asya Cumhuriyetlerine yakınlığı nedeniyle mevcut havaalanlarından komşu ülkelere düzenli uçak seferleri yapılması sağlanacaktır.
- Bölgede güçlü olan TIR filosu, demiryolu projelerinin tamamlanması ile gelişecek kombine taşımacılık sistemlerine (ro-la) uyumlaştırılacaktır.
- E-Ticaret yaygınlaştırılacaktır.

HEDEF 4.3: Bölge aktörleri ve işletmelerinin etkin, doğru ve hızlı karar verme kapasitelerinin artırılması**Stratejiler**

- Bilgi sistemleri için gerekli fiziki donanım, yazılım ve teknik destekler sağlanarak bölge geneli için coğrafi bilgi sistemi (CBS-GIS) altyapısı oluşturulacaktır.
- Bölgeyle ilgili coğrafi veri ve istatistiklere dayalı güncellenebilir bilgi sistemi kurulacaktır.
- Bölgede veri ve bilgi sistemleri için gerekli bilgi akışını ve paylaşımını gerçekleştirmek üzere kurumlar arası koordinasyon sağlanacaktır.
- Bölgede tarım-hayvancılık ve bağlı sanayilerinde verimlilik ve yenilikçiliğin geliştirilmesine, özellikle bölgenin markalaşma potansiyeli olan ürünlerine yönelik Ar-Ge laboratuvarları kurulacak, var olan analiz laboratuvarlarının kapasitesi geliştirilecektir.
- Tarım, turizm ve sanayi sektörlerine yönelik potansiyellerin açığa çıkarılması ve farkındalık yaratılması amacıyla yapılacak Ar-Ge faaliyetleri desteklenecektir.
- Bölge üniversitelerinin araştırma ve uygulama merkezlerinin sayısı artırılacak,

gelişme potansiyeli bulunan sektörlerle yönelik merkezlerin kurulması ve işler hale getirilmesi sağlanacaktır.

- Üniversite ve sanayi arasında Ar-Ge işbirlikleri geliştirilecektir.
- Üniversiteler başta olmak üzere, ilgili tüm kurum ve kuruluşların bölgenin Ar-Ge kapasitesinin geliştirilmesine yönelik ulusal ve uluslararası işbirlikleri geliştirmeleri sağlanacak, ulusal ve uluslararası fon kaynaklarından yararlanma kapasiteleri güçlendirilecektir.
- Bölgenin gelişme potansiyeli olan sektörleri ile ilgili periyodik araştırmalar yaptırılacak, raporlanarak yayınlanacaktır.
- Bölgedeki yatırım olanakları ile ilgili fizibilite çalışmaları yaptırılarak yayınlanacaktır.
- Bölgenin ekonomik yapısı ve jeostratejik konumu ile sınır ötesi sektörel işbirliklerine yönelik analiz ve strateji çalışmaları desteklenecektir.
- Bölgenin sosyal ve kültürel yapısını geliştirmeye yönelik çalışmalar desteklenecektir.
- Önemli ve özellikli sorun alanları ile ilgili spesifik bilimsel çalışmalar yaptırılacaktır.
- Bölgenin gelişmesine katkıda bulunacak yerel, ulusal ve uluslar arası bilimsel faaliyetler ve organizasyonlar desteklenecektir.
- Bölgenin gelişmesine katkı sağlayacak alanlarda yerel ve ulusal kamu, özel sektör ve STK'lardan oluşan komiteler, çalışma grupları ve/veya platformlar oluşturularak kurumsal işbirlikleri geliştirilecektir.
- Sınır ötesi işbirlikleri kurulacak, var olan işbirlikleri daha aktif hale getirilecektir.

BÖLÜM 4: MEKÂNSAL GELİŞME DEĞERLENDİRMESİ

TRA2 Bölgesi mekânsal gelişme değerlendirmesi, bölgenin mevcut durumu ile amaç, hedef ve stratejileri arasında mekânsal bir ilişki kurmaktadır. Yapılan mevcut durum analizlerinin mekânsal boyutu bölgenin gelişme eksenlerinin yönünü de tespit edecektir. Bu durum planlama ve kaynak tahsisi için doğru öngörülerde bulunulabilmesini sağlayacaktır. Bölgenin mekânsal gelişme değerlendirmesi yerleşim merkezlerinin kademelenmesi, gelişim yönü, bölge içi ve dışı diğer merkezlerle olan sektörel ilişkilerin yoğunluğu ve gelecek öngörülerini kapsamaktadır.

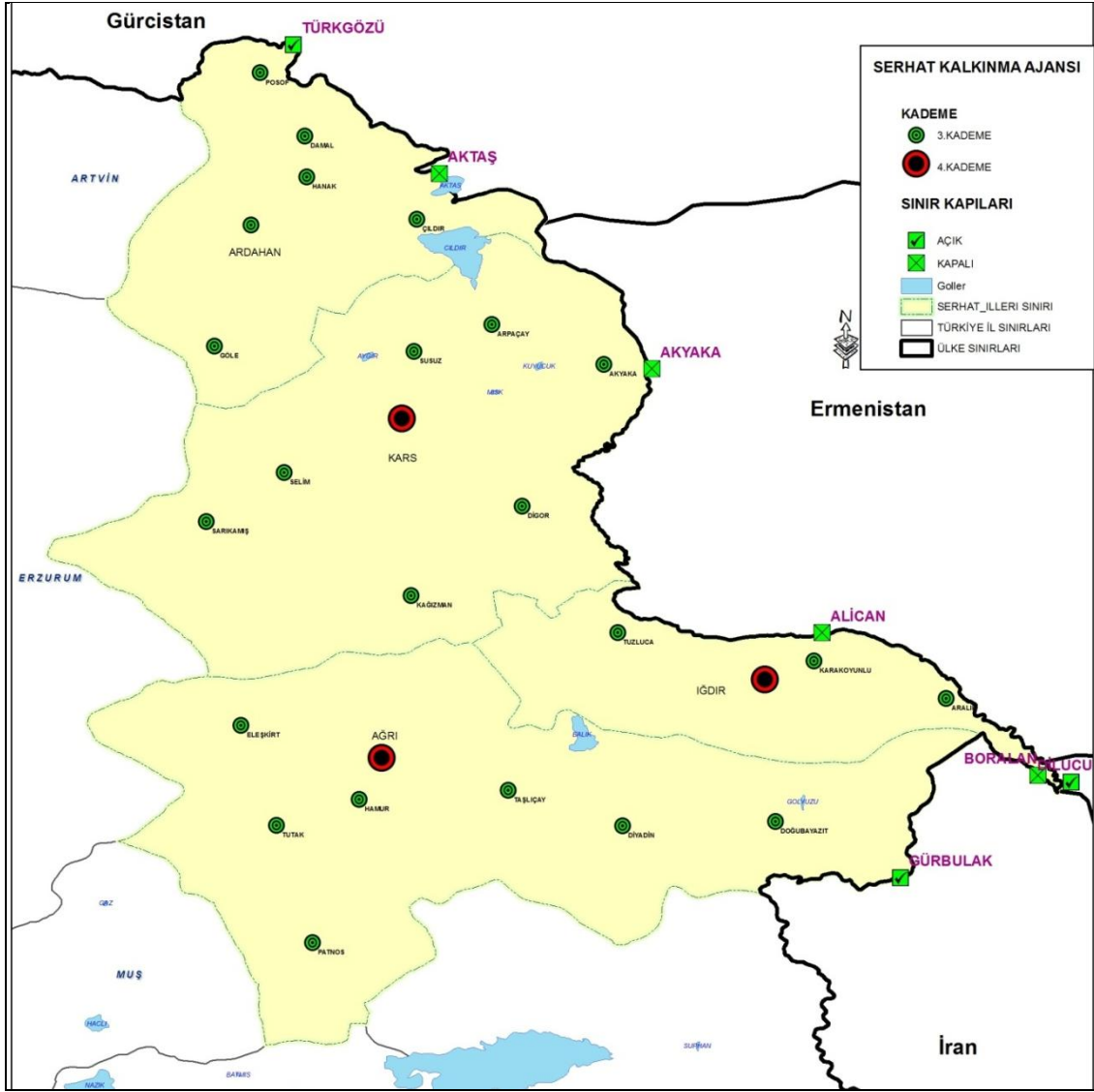
Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 1982 yılında yapılan “Türkiye’de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi: Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi” isimli çalışmada Türkiye’deki köyler, beldeler-bucaklar, ilçeler ve il merkezleri 7 kademeye ayrılmaktadır. Buna göre genel hatlarıyla köyler birinci, beldeler-bucaklar ikinci, ilçe merkezleri üçüncü, il merkezleri dördüncü, bölge merkezleri beşinci, büyük merkezler altıncı ve İstanbul yedinci kademe olarak kademelendirilmiştir.

Bu sınıflandırmanın TRA2 Bölgesindeki yansıması, çalışmanın yayımlandığı yıl olan 1982’de Kars’a bağlı birer ilçe olan Ardahan ve Iğdır ile muhtelif dönemlerde ilçe yapılan bazı yerleşim merkezlerini daha alt kademedен göstermesi şeklinde olmuştur.

DAP Ana Planı’na göre Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erzurum, Malatya ve Elazığ beşinci kademe merkezler olarak yer almaktadır. Ardahan, Hakkâri, Tunceli, Bayburt gibi iller hariç diğer iller genel olarak dördüncü kademe merkezler olarak değerlendirilmiştir. İlçeler içerisinde Tatvan, dördüncü kademe merkez olarak farklı bir özellik göstermektedir.

Bölge yerleşim merkezlerinin kademelenmesi çalışmasında yirmi bin rakamı üçüncü ve üstü kademeler için nirengi noktası olarak kabul edilmekle birlikte ilçe merkezi olan yerleşmeler bu rakamın altında kalmasına rağmen üçüncü kademe merkezler olarak belirlenmiştir. Ardahan il merkezi yirmi binin altında nüfusu ve sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasındaki yeri dikkate alınarak üçüncü kademe yerleşim merkezi olarak değerlendirilmiştir. (Şekil 4.1)

Şekil 4.1: TRA2 Bölgesindeki İl ve İlçe Kademelenmeleri

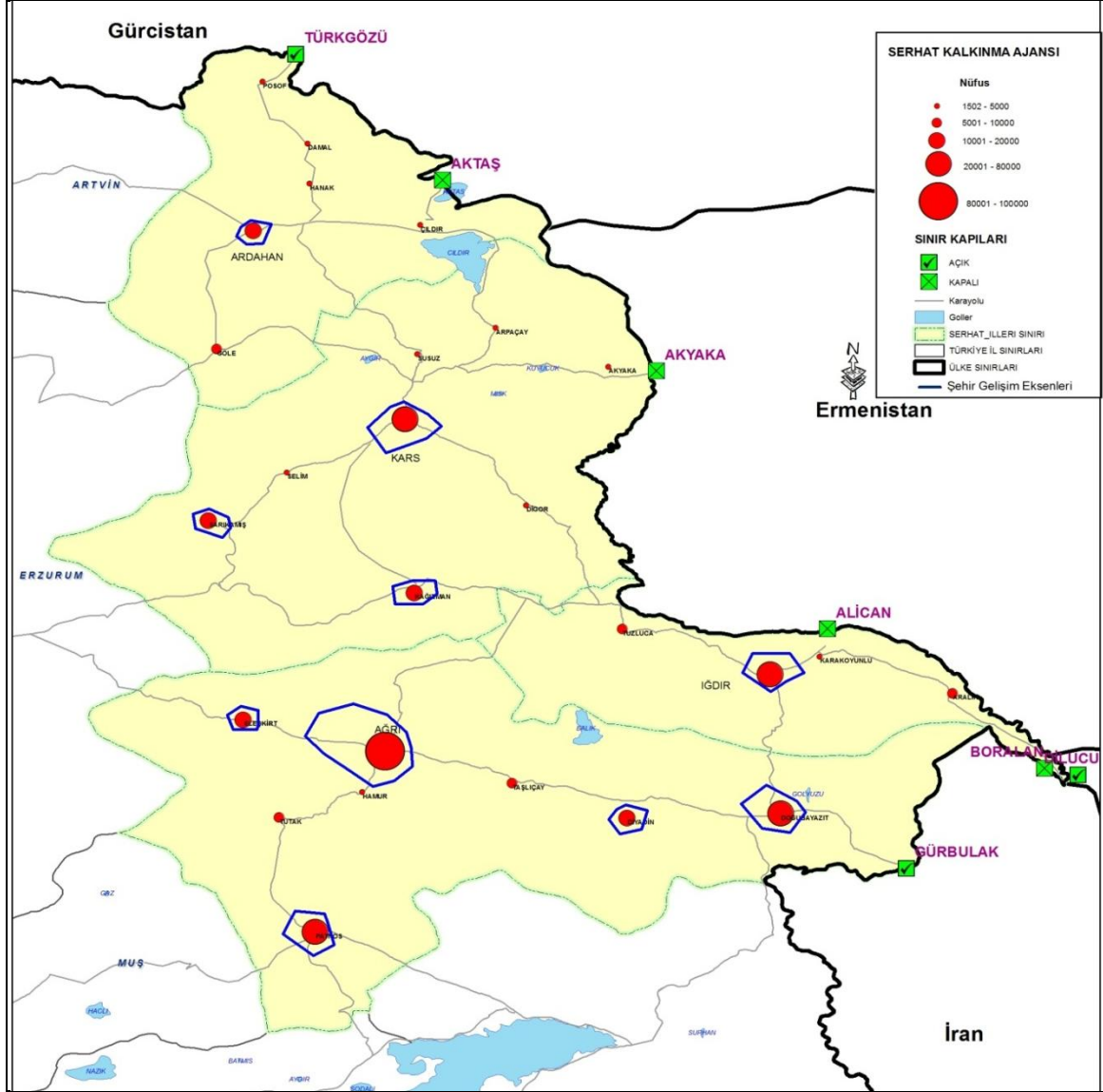

Kaynak: Serhat Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 4.1 incelendiğinde Ardahan dışında tüm il merkezlerinin dördüncü kademe merkez olduğu görülmektedir. Dördüncü kademe merkezi olmaya en yakın ilçeler Patnos ve Doğubeyazıt'tır. Bölgede beşinci kademe merkez bulunmamasıyla birlikte en yakın beşinci kademe merkezi Erzurum'dur.

Bölgedeki önemli yerleşim merkezlerinin gelişim yönü, şekil 4.2'de gösterilmektedir.

Şekil 4.2: TRA2 Bölgesindeki İl ve Önemli İlçelerin Gelişme Eksenleri

Kaynak: Serhat Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 4.2 incelendiğinde bölgenin en büyük kentnin merkez nüfusu yüz bine dayanan Ağrı olduğu görülmektedir. Bölgenin ikinci sırada gelen önemli yerleşim merkezlerinin Kars, Iğdır, Patnos ve Doğubeyazıt olduğu değerlendirilmektedir. Bu kentleri Ardahan, Sarıkamış, Kağızman, Eleşkirt ve Diyadin takip etmektedir. Göle, Tuzluca, Aralık, Tutak ve Taşlıçay ilçeleri diğer önemli yerleşim alanlarıdır. Bölgede yer alan il ve ilçelerin nüfusuna ilişkin bilgiler Tablo 4.1'de düzenlenmiştir.

Tablo 4.1: Bölge İlleri Nüfus Bilgileri

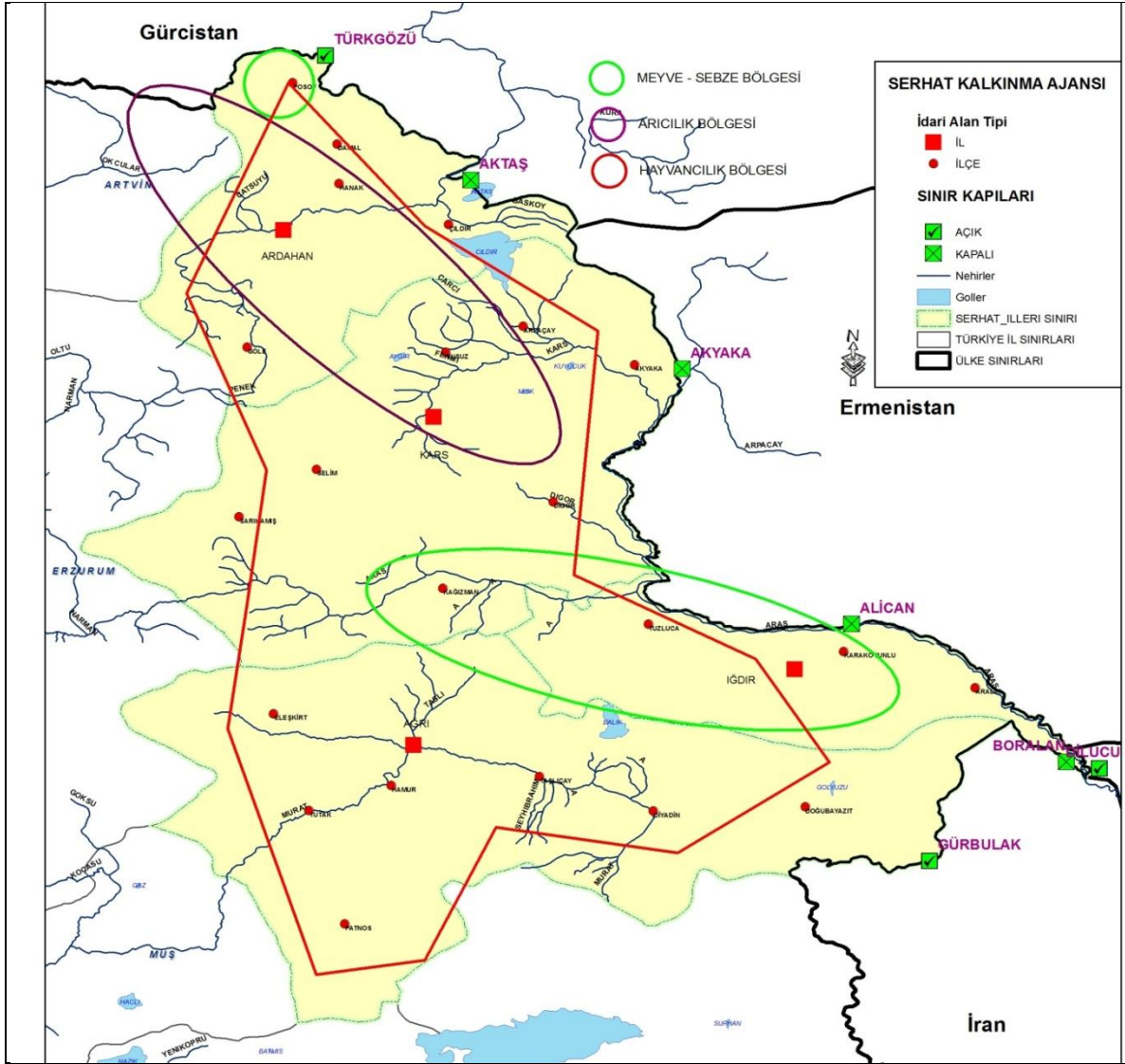
AĞRI		KARS		ARDAHAN		İĞDIR	
Merkez	138.507	Merkez	111.511	Merkez	40.455	Merkez	122.780
Patnos	121.265	Sarıkamış	49.413	Göle	30.912	Tuzluca	25.042
Doğubayazıt	111.640	Kağızman	48.790	Çıldır	10.833	Aralık	21.674
Diyadin	45.952	Digor	26.609	Hanak	10.346	Karakoyunlu	13.990
Eleşkirt	39.281	Selim	24.873	Posof	8.646		
Tutak	34.914	Arpaçay	20.442	Damal	6.977		
Taşlıçay	23.185	Susuz	12.767				
Hamur	22.921	Akyaka	12.131				
Toplam	537.665		306.536		108.169		183.486

Kaynak: TÜİK, ADNKS, Nüfus Sayım Sonuçları, 2009

Bölgede öne çıkan yerleşim merkezlerinin ortak özelliği ana ulaşım koridorları üzerinde bulunmalarıdır. Aras Nehri vadisini izleyen ve doğu-batı doğrultusunda uzanan Kağızman-Tuzluca-İğdır-Aralık koridoru, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve İran-Türkiye bağlantısını gerçekleştiren Eleşkirt-Ağrı-Taşlıçay-Diyadin-Doğubeyazıt koridoru, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Ardahan-Kars-Sarıkamış-Horasan koridoru ve yine kuzey güney doğrultusunda uzanan Ağrı-Patnos-Tatvan veya Van koridoru yerleşim merkezlerinin ulaşım koridorlarıyla bağlantısını ortaya koymaktadır. Şehirlerin gelişme yönlerine bakıldığında genel olarak doğu-batı doğrultusunda bir gelişmenin olduğu görülmektedir. Ağrı, üniversite ve Eleşkirt Ovası'na doğru batı istikametinde bir gelişme gerçekleştirmektedir. İğdır, Doğubeyazıt, Kağızman, Eleşkirt ve Diyadin şehirleri ulaşım koridoruna paralel şekilde doğu-batı istikametinde bir gelişme kaydetmektedir. Kars ve Ardahan şehirleri üniversite kampüslerinin bulunduğu güneybatı istikametinde bir yayılma gerçekleştirmektedir. Sarıkamış ise ana karayolunun geçtiği güneydoğu istikametinde bir gelişme göstermektedir. Patnos ise son yıllarda aldığı göçle nüfusu hızla artan bir şehir olarak kuzeybatı, batı ve güneybatı istikametinde bir gelişme kaydetmektedir.

TRA2 Bölgesindeki yerleşim merkezleri arasında gerçekleşen sektörel ilişkilerin durumu, Bölgenin özelliklerini daha net görme imkânı sunmaktadır. Bu kapsamda öncelikle istihdamın çoğunluğunu oluşturan tarım ve hayvancılık sektörünün durumu değerlendirilmiştir. (Şekil 4.3)

Şekil 4.3: TRA2 Bölgesindeki Tarım ve Hayvancılık Faaliyetlerinin Gelişme Eksenleri

Kaynak: Serhat Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanmıştır.

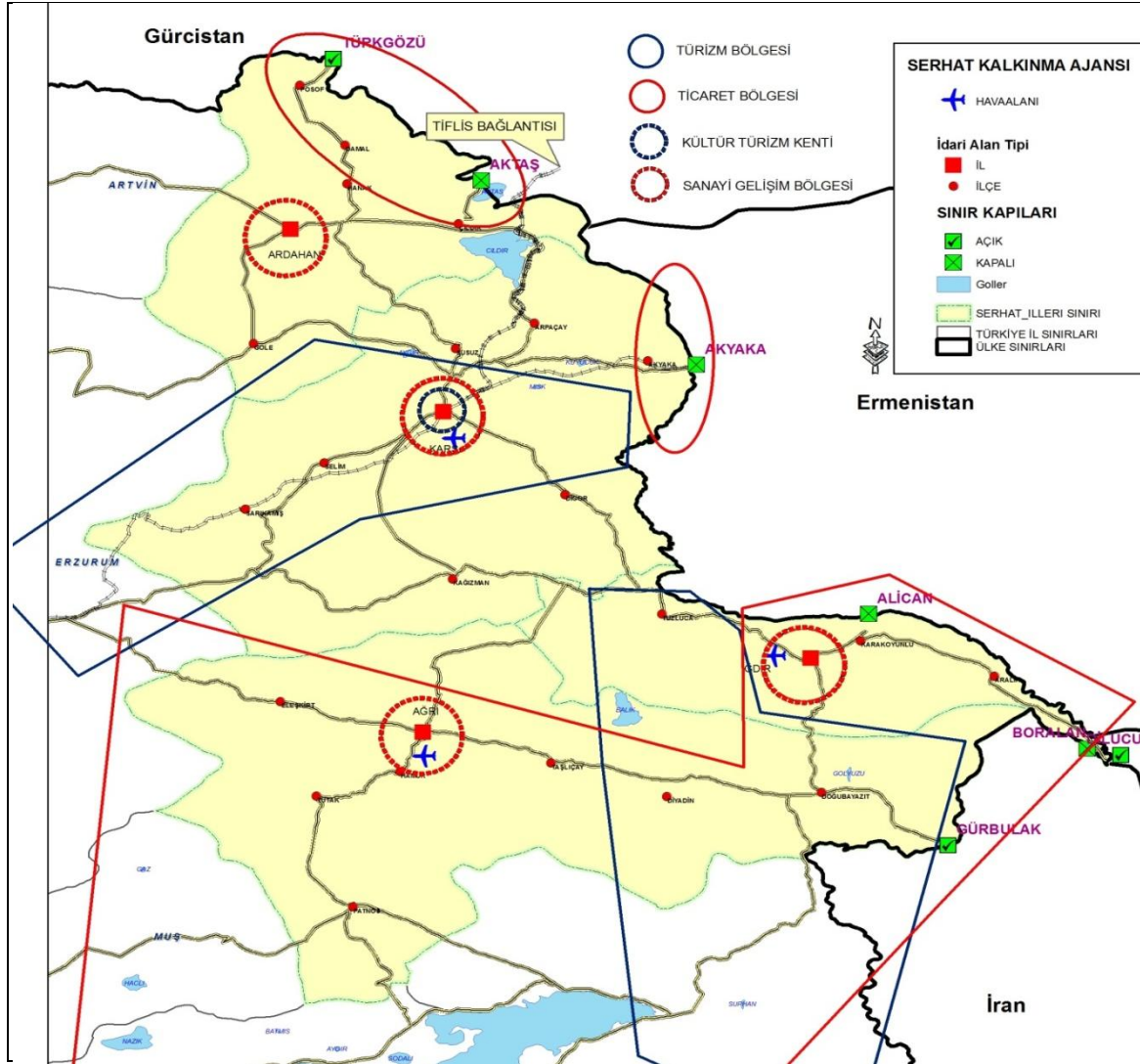
Şekil 4.3 incelendiğinde tarım ve hayvancılık konusunda farklı gelişme eksenlerinin olduğu görülmektedir. TRA2 Bölgesinin genelinde hayvancılık faaliyetinin bölgeyi kapsadığı görülmektedir. Bölgede yaygın olarak büyükbaş hayvancılığı ve kanatlı hayvancılık (özellikle kaz) yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Iğdır'ı da içine alan ve Aras Nehri'ni takip eden Dilucu çöküntü ovasında meyve ve sebze yetiştiriciliğinin iklimin etkisiyle daha yoğun yapıldığı görülmektedir. Bu koridorda Kağızman, Tuzluca, Iğdır ve Karakoyunlu yerleşim merkezleri bulunmaktadır. Mikro klima özelliği gösteren ve dolayısıyla meyve ve sebze yetiştiriciliğine elverişli olan bir diğer yerleşim merkezi ise Posof ilçesidir.

Tarım ve hayvancılık konusunda bölgede öne çıkan bir diğer eksen arıcılık faaliyetidir. Kars-Ardahan-Artvin koridorunda arıcılık oldukça yaygın olup, bu koridor Kafkas Arı ırkının doğal yetişme alanıdır.

TRA2 Bölgesinin sanayi, ticaret, ulaşım ve turizm alanlarına ilişkin gelişme eksenleri Şekil 4.4'te gösterilmektedir.

Şekil 4.4: TRA2 Bölgesindeki Turizm, Sanayi ve Ticaret Faaliyetlerinin Gelişme Eksenleri

Kaynak: Serhat Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 4.4 incelendiğinde Kültür ve Turizm Bakanlığınca 14 “Marka Kent”ten birisi ilan edilen Kars’ın kültür turizm kenti olarak önemli bir turizm bölgesi olduğu görülmektedir. Kars’taki Anı Ören Yeri ve Sarıkamış bölgesini içine alarak Erzurum’a sarkan koridor önemli turizm faaliyetlerinin yürütülebileceği bir koridordur. Bu koridor Erzurum-Kars odaklı kış turizmi koridorunu da desteklemektedir. Turizm açısından önemli olan bir diğer eksen Ağrı Dağı, İshakpaşa Sarayı, Diyadin Kaplıcaları, Meteor

Çukuru, Nuh'un Gemisi, Ahmedî Hani türbesi gibi önemli turizm unsurlarını içinde barındıran ve Van merkezli Urartu koridorunu destekleyen eksendir.

Bölgedeki il merkezleri imalat ve tarıma dayalı sanayi alanlarında potansiyel oluşturmaktadır. Iğdır, imalat ve tarıma dayalı sanayi konusunda önemli imkânları barındırmakla birlikte Ardahan, Kars ve Ağrı tarıma dayalı sanayi potansiyelinin bulunduğu merkezlerdir.

Bölgede ticari faaliyetlerin yoğunlaşabileceği alanlar sınır bölgeleri ile ana ulaşım güzergâhı üzerinde yer alan merkezlerdir. Şekil 4.4 incelendiğinde Türkgözü ve açılması halinde Aktaş sınır kapıları bölgesinde ticari faaliyetlerin yoğunlaşacağı öngörülebilir. Diğer taraftan Iğdır ili üç ülke ile sınır olmasının avantajını tam olarak kullanamasa da ticari faaliyetler konusunda bölgenin en aktif yerlerinden birisidir. Doğubeyazıt-Ağrı-Erzurum eksenini ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu alandır. Bölgenin ticari faaliyetleri incelendiğinde özellikle Patnos ve Doğubeyazıt'ın Van ve Tatvan bölgesiyle ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Kars'ta havaalanı, demiryolu ve karayolu imkânlarının bulunması ulaşılabilirlik avantajlarını beraberinde getirmektedir.

BÖLÜM 5: FİNANSMAN

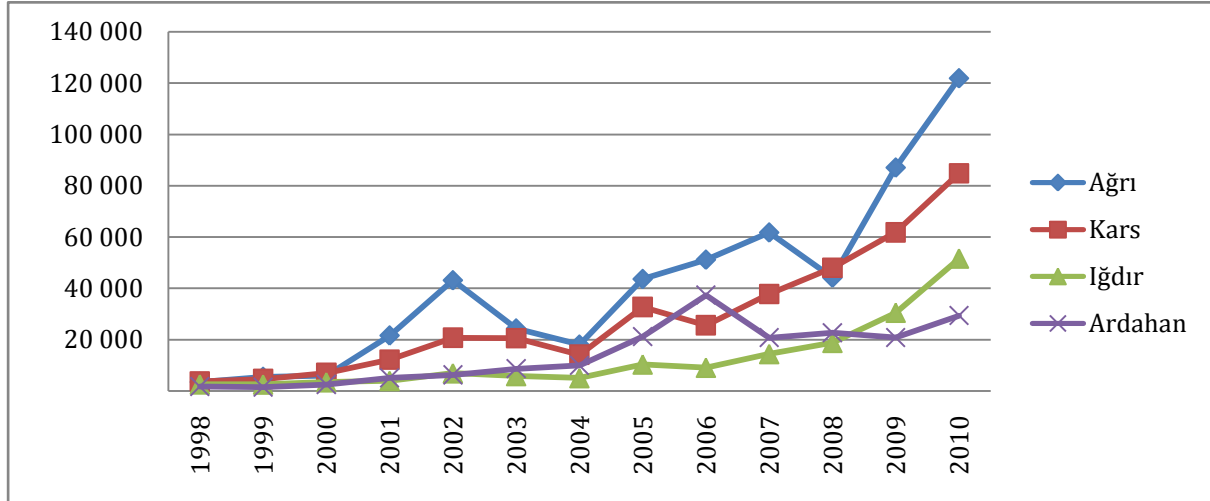
Bölgenin kalkınması için gerekli faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sürekli, güvenilir ve yeterli mali kaynakların sağlanması ile mümkün olabilir. Bu açıdan finansman stratejisinin belirlenmesi, Planın amacına ulaşması konusunda önemli bir yol haritası sunmaktadır. Finansman stratejisi, mevcut ulusal veya uluslararası kaynaklarla bölge planı amaçlarına hizmet edecek faaliyetlerin mali boyutu arasında ilişki kurmaktadır. Bölge planının uygulama dönemi olan 2010-2013 döneminde TRA2 Bölgesinde kullanılacak başlıca finans kaynakları Kamu Yatırımları, KÖYDES, BELDES, SODES, Sanayi ve Ticaret Bakanlığının Destekleri, KOSGEB Destekleri, Tarım ve Köyşleri Bakanlığı Destekleri, Yatırım Teşvik Belgeleri, Kalkınma Ajansı Destek Programları, Uluslararası Doğrudan Yatırımlar ve AB Programlarıdır.

5.1. KAMU YATIRIMLARI

Kamu yatırımları yıllar boyunca Türkiye ekonomisinin büyümesinin ana lokomotifi olmuştur. Ancak son yıllarda devletin üretim faaliyetlerinden çekilmesi ve özelleştirmeler sonucu kamu yatırımları daha çok eğitim, sağlık, ulaştırma ve haberleşme gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. 2004 yılında TRA2 Bölgesindeki toplam kamu yatırımı 47 milyon TL iken, 2010 yılında kamu yatırımlarının toplamı 287 milyon TL'ye ulaşmıştır (Grafik 5.1).

Bölgede 1998 yılında toplam kamu yatırımların yaklaşık yüzde 40'ı tarım sektörüne yapılırken 2010 yılında bu oran yüzde 20'nin altına inmiştir. Bölgedeki kamu yatırımlarının yıllar itibarıyla değişiminde de eğitim ve sağlık alanlarında bir artış gözlemlenmektedir (2010 yılında toplam kamu yatırımlarının yüzde 33'ü eğitim ve yüzde 12'si sağlık alanlarında yapılması planlanmıştır). Bölgenin bu alanlarındaki eksikleri göz önüne alındığında önümüzdeki dönemde de kamu yatırımlarının eğitim ve sağlık alanlarında yoğunlaşması beklenmektedir. Bu durumda Bölge Planının uygulanması esnasında eğitim, sağlık, ulaştırma ve haberleşme alanlarındaki eksikliklerin giderilebilmesi için kamu yatırımlarının önemli oranda katkısı olacaktır.

Grafik 5.1: TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımları (bin TL)

Kaynak: DPT, Kamu Yatırımları(www.dpt.gov.tr, Erişim: 01.07.2010)

5.2. KÖYLERİN ALTYAPISININ DESTEKLENMESİ (KÖYDES) PROJESİ

Köylerin Altyapısının Desteklenmesi (KÖYDES) Projesi; suyu olmayan veya suyu yetersiz köy ve bağlılarının sağlıklı ve yeterli içme suyuna kavuşturulması ile köy yollarının kalite ve standartlarının yükseltilmesi için uygulanmakta olan bir projedir. KÖYDES projesinin başlangıcı olan 2005 yılından bugüne kadar TRA2 Bölgesine yaklaşık 305 milyon TL'lik ödenek ayrılmıştır (Tablo 5.1). TRA2 Bölgesi genelinde, köylerin altyapı ihtiyaçlarının giderilmesinde KÖYDES projeleri, önemli rol oynamaktadır. Bölge Planının uygulama döneminde kırsal kesimdeki altyapı ihtiyaçlarının giderilebilmesi için KÖYDES projelerinden yararlanılabilir.

Tablo 5.1: TRA2 Bölgesi KÖYDES Ödenekleri (TL)

İl	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2005-2010
Ağrı	5.366.687	37.690.212	40.844.000	11.823.000	14.912.000	15.000.000	125.635.899
Kars	3.105.330	23.875.733	24.529.000	5.508.000	6.947.000	7.141.700	71.106.763
Iğdır	1.818.800	17.943.439	16.586.000	5.309.000	5.309.000	5.391.670	52.357.909
Ardahan	1.809.200	18.720.724	17.271.000	4.971.000	6.270.000	6.565.149	55.607.073
TRA2	12.100.017	98.230.108	99.230.000	27.611.000	33.438.000	34.098.519	304.707.644

Kaynak: TC İçişleri Bakanlığı, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, www.mahalli-idareler.gov.tr (Erişim: 18.08.2010)

5.3. BELEDİYELERİN ALTYAPISININ DESTEKLENMESİ (BELDES) PROJESİ

Belediyelerin Altyapısının Desteklenmesi (BELDES) Projesi 2007 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu'nun öngördüğü esaslara istinaden uygulamaya konulmakta ve nüfusu 10.000 altındaki belediyelerin içme suyu ve yol ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlamaktadır. 2007-2008 uygulanan BELDES Projesi kapsamında TRA2 bölgesindeki toplam 110.395 nüfuslu 27 belediyeye 3.358.882 TL destek sağlanmıştır (Tablo 5.2). Hâlihazırda BELDES Projesi uygulanmamaktadır, ancak benzer şartlar altında başlatılacak benzer bir projeden bölge mahalli idarelerinin yararlanmaları muhtemeldir.

Tablo 5.2: TRA2 Bölgesi BELDES Ödenekleri (TL)

İl	Belediye Sayısı	Nüfus	Ödenek
Ağrı	7	28.981	876.494
Kars	7	23.698	793.277
Iğdır	6	35.547	919.916
Ardahan	7	22.169	769.195
TRA2	27	110.395	3.358.882

Kaynak: TC İçişleri Bakanlığı, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, www.mahalli-idareler.gov.tr (Erişim: 18.08.2010)

5.4. SOSYAL DESTEK PROGRAMI (SODES)

2008-2009 yıllarında GAP Bölgesindeki 9 ilde uygulanmış olan SODES projelerinde toplam 133.864.300 TL tutarında 1.176 proje desteklenmiştir. Projeler kapsamında her ilde 2008 yılında yaklaşık 5 milyon TL, 2009 yılında yaklaşık 10 milyon TL'lik yatırım yapılmıştır. 2010 yılında DAP illerini de içerecek şekilde genişletilen program için 155 milyon TL'lik ödenek ayrılmıştır. Toplam 25 ilin SODES projelerinden yararlanacağı düşünüldüğünde her ilde ortalama 6,2 milyon TL'lik projenin desteklenmesi beklenmektedir. SODES destekleri projelerin değerlendirilmesiyle dağıtıldığı için çok sayıda iyi proje ile bölgeye daha yüksek yatırım çekmek mümkün olabilir.

5.5. SANAYİ VE TİCARET BAKANLIĞI DESTEKLERİ

Sanayi ve Ticaret Bakanlığının OSB ve KSS'ler için sağlamış olduğu destek programlarından TRA2 Bölgesi hâlihazırda yararlanmaktadır. Ancak bölgedeki OSB inşaatlarının tamamlanıp, buralarda işletmelerin faaliyete geçebilmesi için bölgenin

desteklerden daha fazla yararlanması gerekmektedir. Bölge planı uygulama döneminde bölgedeki esnaf ve sanatkârlar, Halkbank kredilerinden yararlanabileceklerdir. San-Tez ve Tekno-girişim sermayesi destekleri bölgede özellikle genç girişimcilerin yararlanabileceği kaynaklardır. Teknopark ve Ar-Ge Merkezlerinin bölgede olmaması sebebiyle verilen bu desteklerden orta ve uzun vadede yararlanılması beklenmektedir.

5.6. KOSGEB DESTEKLERİ

2009 yılına kadar sadece imalat sanayindeki KOBİ'lere destek veren KOSGEB, 2009'dan itibaren hizmet sektöründe faaliyet gösteren KOBİ'lere de destek vermeye başlamıştır¹. TRA2 Bölgesinde imalat sanayisindeki işletmelerin az olması nedeniyle 2009 yılına kadar bölge, KOSGEB desteklerinden yeterince yararlanamamıştır. KOSGEB'in hizmet sektörüne vereceği destekler sayesinde bölgenin yakın gelecekte daha fazla KOSGEB desteği çekmesi beklenmektedir. TRA2 Bölgesinde 2005 yılında toplam 51 işletme KOSGEB veri tabanına kayıtlı iken, 2010 yılı temmuz ayında bu sayı 1.471'e ulaşmıştır. 2010 yılı ilk 7 ayında 757 adet finansman destek kredisiyle toplam 20.552.190 TL'lik finansman sağlanmıştır. Aynı dönemde bölgede 12 KOBİ toplamda 63.127 TL'lik hibe desteği almıştır.

Tablo 5.3: TRA2 İlleri KOSGEB KOBİ Destekleri

İl	KOSGEB'e Kayıtlı KOBİ Sayısı	Hibe Desteği Sayısı	Hibe Desteği Sayısı / KOBİ Sayısı Oranı (%)	Hibe Desteği Miktarı (TL)	Finansman Destek Kredisi Sayısı	Finansman Destek Kredisi Sayısı / KOBİ Sayısı (%)	Kredi Hacmi (TL)
Ağrı	693	3		14.194	352		9.146.415
Kars	392	1		10.000	178		4.561.025
İğdır	207	8		38.933	137		4.193.750
Ardahan	179	-		-	90		2.651.000
TRA2	1.471	12	0,8	63.127	757	52	20.552.190
Türkiye	329.899	57.525	17	258.874.977	165.151	50	8.224.030.509

Kaynak: KOSGEB Erzurum Merkez Müdürlüğü, 2010

Hibeler ve uygun faizli krediler şeklinde verilen KOSGEB destekleri, TRA2 Bölgesindeki işletmeler için çok cazip finansman olanakları sağlamaktadır. Bölgedeki KOBİ'ler KOSGEB'in devam eden KOBİ Proje Destek Programı, İşbirliği-Güçbirliği Destek Programı, Ar-Ge, İnovasyon ve Endüstriyel Uygulama Destek Programı, Girişimcilik

¹ www.kosgeb.gov.tr (Erişim:18.08.2010)

Destek Programı, Genel Destek Programı, Tematik Proje Destek Programından ve Acil Kredi Faiz Desteğinden yararlanabilirler.

5.7. TARIM VE KÖYİŞLERİ BAKANLIĞI DESTEKLERİ

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü'nün sağlamış olduğu başlıca destekler; alan bazlı, fark ödemesi, hayvancılık, kırsal kalkınma, tarım sigortası, telafi edici ödemeler, diğer tarımsal amaçlı destekler ve faiz indirimli tarımsal krediler olarak sıralanabilir. Sağlanan destekler coğrafi konuma, arazi büyüklüğüne, ürün çeşidine ve miktarına, hayvan türlerine ve miktarlarına bağlı olarak farklılıklar göstermektedir.

AB Katılım Öncesi Yardım Fonları ile desteklenecek Tarım ve Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından yürütülmektedir. Programın uygulanması ile kırsal alanda faaliyet gösteren üreticilerin, özel sektörün ve potansiyel yatırımcıların desteklenmesi amaçlanmaktadır. Toplam destek bütçesi öncelik eksenli, tedbirler ve bütçe kalemlerine göre 41.272 – 21.618.667 Avro arasında değişmektedir. Verilecek hibe yardımların birçoğundan 2010 itibarıyla TRA2 illerinden sadece Kars yararlanabilmektedir.

5.8. YATIRIM TEŞVİKLERİ BELGELERİ

Hazine Müsteşarlığı tarafından verilen Yatırım Teşvik Belgesini alan işletmeler; vergi indirimi, KDV istisnası, sigorta primi muafiyeti ve faiz desteği gibi desteklerden yararlanmaktadırlar. Son beş yılda TRA2 Bölgesinde toplam 112 adet teşvik belgesiyle 448 milyon TL'lik sabit yatırım yapılmış olup; toplam 2.934 kişiye istihdam sağlanması öngörülmüştür. Bölgedeki işletmeler her yıl yaklaşık 90 milyon TL'lik yatırım teşviği almaktadır (Tablo 5.4).

Tablo 5.4: Yatırım Teşvik Belgeleri (Genel Teşvik)

		2005	2006	2007	2008	2009	2005-2009
Belge Sayısı (adet)	TRA2	28	23	17	17	27	112
	Türkiye	4.304	3.090	2.366	2.449	2.492	14.701
Sabit Yatırım (milyon TL)	TRA2	55	59	113	132	89	448
	Türkiye	21.987	22.605	26.249	28.377	19.878	119.096
İstihdam (kişi)	TRA2	920	352	550	405	707	2.934
	Türkiye	179.272	120.908	132.905	98.373	80.135	611.593

Kaynak: TC Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, www.hazine.gov.tr (Erişim: 18.08.2010)

Türkiye genelinde 2005-2009 yılları arasında KOBİ'lere toplam 3.254 adet teşvik belgesi verilmiş olup, toplam 2,6 milyar TL'lik yatırım yapılmıştır. Bu yatırımlar sonucunda toplam 52.221 kişiye istihdam sağlanması öngörülmüştür. Aynı dönemde TRA2 Bölgesinde KOBİ'lere toplam 14 teşvik belgesi verilmiş olup bu teşvik belgeleriyle 5,9 milyon TL'lik yatırım yapılmıştır (Tablo 5.6). Bu yatırımlar sonucunda 92 kişiye istihdam sağlanması öngörülmüştür. Bölgede belge başına ortalama 424.000 TL'lik yatırım yapılmakta olup, bu rakam Türkiye ortalamasının (793.000 TL) çok altındadır. Bölgede yatırımcıların finansman ihtiyacının karşılanabilmesi için Hazine Müsteşarlığının vermiş olduğu Yatırım Teşvik Belgeleri ve KOBİ Teşvik Belgeleri etkin bir şekilde kullanılabilir.

Tablo 5.5: KOBİ Teşvik Belgeleri

		2005	2006	2007	2008	2009	2005-2009
Belge Sayısı (adet)	TRA2	4	2	2	1	5	14
	Türkiye	218	145	942	1.363	586	3.254
Sabit Yatırım (milyon TL)	TRA2	0,8	0,2	1,4	0,5	3,1	5,9
	Türkiye	67,0	57,6	875,4	1.112,5	468,3	2.580,8
İstihdam (kişi)	TRA2	13	2	15	11	51	92
	Türkiye	2.315	1.486	17.686	22.616	8.118	52.221
sabit yatırım /belge	TRA2	0,196	0,107	0,675	0,531	0,611	0,424
	Türkiye	0,307	0,397	0,929	0,816	0,799	0,793

Kaynak: TC Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, www.hazine.gov.tr (Erişim: 18.08.2010)

5.9. KALKINMA AJANSI DESTEK PROGRAMLARI

Kalkınma Ajanslarının sağlayacakları mali destekler; bölgenin kalkınma sürecinin hızlandırılması ve bölge için kritik öneme sahip faaliyetlerin hayata geçirilmesi amacıyla, yıllık çalışma programında ve başvuru rehberinde açıkça belirtilmek kaydıyla, bölge

aktörlerine sağlanan desteklerdir. Mali destekler; doğrudan finansman desteği (küçük ölçekli altyapı, KOBİ ve diğer projeler), faiz desteği ve faizsiz kredi desteği olmak üzere üçe ayrılır. TRA2 Bölgesinde bulunan Serhat Kalkınma Ajansı'nın 2010 yılı bütçesi 18.900.000 TL'dir. Bu bütçenin 12.000.000 TL'sinin ajansın destek faaliyetlerinde kullanılması planlanmaktadır. Ajans faaliyetlerine bağlı olarak bu rakamların önümüzdeki dönemde artması beklenmektedir.

5.10. ULUSLARARASI DOĞRUDAN YATIRIMLAR

2005-2009 döneminde Türkiye'ye toplam 80 milyar ABD Doları doğrudan yatırım girişi gerçekleşmiştir.² 30.06.2010 tarihi itibarıyla ülke genelinde toplam 24.649 yabancı sermayeli firma var iken TRA2 Bölgesindeki dört ilde toplam 11 adet yabancı sermayeli firma mevcuttur. (Tablo 5.8). Bölgedeki yatırım ortamının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar neticesinde bölgenin daha fazla uluslararası doğrudan yatırım çekmesi beklenebilir.

Tablo 5.6: TRA2 Bölgesindeki Yabancı Sermayeli Firmalar

Firma Adı	İl	Ülke	Sektör
Abcon Oto .Elk. Teks. İnş. Hiz. İşlt. Tar. Ve Hay. Tur. Taş. Sıh. Tes. Tic. Ltd. Şti.	Iğdır	İsveç	Toptan Ve Perakende Ticaret
Atanco Deri Ür. Tic. Ltd. Şti.	Ağrı	Hollanda	Tekstil Ürünleri İmalatı
Erko İnşaat San. Ve Tic. Turizm Ltd. Şti.	Ağrı	Azerbaycan	İnşaat
Gencehan Cihangir Pet. Ür. Gıd. Tur. Oto. Hay. Mad. Orman Mam. Ve Sn. T.L.Ş.	Iğdır	İran	Toptan Ve Perakende Ticaret
İpekyolu İth. İhr. Nak. San. Tic. Ltd. Şti.	Kars	Azerbaycan	Toptan Ve Perakende Ticaret
Kars Çimento San. Ve Tic. A.Ş.	Kars	İtalya	Metalik Olmayan Diğer Mineral Ürünlerin İmalatı
Mavi Aras Plastik Gıda İnş. İth. İhr. San. Tic. Ltd. Şti.	Ağrı	İran	Plastik Ve Kauçuk Ürünleri İmalatı
Öz Göğce Otelcilik Tur. Mad. Nakl. Tem.Gıd. San.Ve Tic. A.Ş.	Iğdır	Almanya	Oteller Ve Lokantalar
Sarp Turizm İnş. Pet. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Ardahan	Gürcistan	Oteller Ve Lokantalar
Solmaz Medikal Konf. Gıda Taş. Ak. Yak. Hayv. İth. Ve İhr. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Iğdır	İran	Toptan Ve Perakende Ticaret
Unit Bioteknoloji Tarım Hayvancılık Ve San. A.Ş.	Iğdır	Lüksemburg	Tarım, Avcılık Ve İlgili Hizmet Faaliyetleri

Kaynak: TC Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, www.hazine.gov.tr (Erişim: 18.08.2010)

² www.hazine.gov.tr/istatistikler (Erişim: 18.08.2010)

5.11. AB PROGRAMLARI

Avrupa Birliği 2007-2013 dönemi için aday ve potansiyel aday ülkelere sağlanacak tüm katılım öncesi mali yardımları tek bir program çerçevesinde toplamıştır: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA - Instrument for Pre-Accession Assistance). IPA Programı kapsamında, aday ve potansiyel aday ülkelere, 2007-2013 döneminde, 11.468 milyar Euro mali yardım sağlanacaktır.

Avrupa Birliği'nin hibe programları kapsamında Merkezi Finans ve İhale Birimi tarafından finanse edilen projelerin illere göre dağılımı Tablo 5.11'te yer almaktadır. TRA2 Bölgesinde; Ağrı-Konya-Kayseri-Malatya Bölgesel Kalkınma Programı (AKKM), Kültürel Haklara Destek Programı, Katılım Öncesi Süreçte Sivil Toplum Kuruluşlarının Güçlendirilmesi, Hayat Boyu Öğrenmenin Desteklenmesi ve Sivil Topluma Bütüncül Yaklaşım ve Katılımcı Yerel Projeler hibe programları aracılığıyla 70 projeye yaklaşık 17,7 milyon Avro hibe desteği verilmiştir. Bu rakam Türkiye'ye verilmiş olan yaklaşık 300 milyon Avro'luk desteğin yüzde 6,04'ünü oluşturmaktadır.

Tablo 5.7: Hibe Programları Kapsamında Finanse Edilen Projelerin İllere Göre Dağılımı

İl	Sözleşme Adedi	Yüzdesi	Hibe Tutarı(€)	Yüzdesi
Ağrı	20	0,84	4.526.360,86	1,55
Kars	21	0,89	4.451.705,33	1,52
İğdır	12	0,51	5.166.412,74	1,77
Ardahan	17	0,72	3.524.438,89	1,20
TRA2	70	2,96	17.668.917,82	6,04
TÜRKİYE	2.368	100	292.687.824,69	100

Kaynak: Merkezi Finans ve İhale Birimi, www.mfib.gov.tr, (Erişim: 31.08.2010)

Avrupa Birliği programları kapsamında başvurusu devam eden hibe programları:

1. Türkiye ile AB Arasında Sivil Toplum Diyalogunun Güçlendirilmesi-II: Mikro Hibe Desteği Teklif Çağrısı.
2. AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) Şartlı Proje Teklif Çağrısı;
3. Gençlik Programı Eylem 4.6-Ortaklık Proje Teklif Çağrısı;

4. CIP Programı Eco-Innovation Proje Teklif Çağrısı; Rekabet Edebilirlik ve Yenilik Çerçeve Programı (CIP – Competitiveness and Innovation Programme)'nın üç alt bileşeni bulunmaktadır.
  - a. Sanayi Ticaret Bakanlığı tarafından yürütülen Girişimcilik ve Yenilik Programı (EIP – Entrepreneurship and Innovation Programme)
  - b. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Bilgi Topumu Dairesi tarafından yürütülen Bilgi ve İletişim Teknolojileri Politikaları Destek Programı (ICT Policy Support Programme)
  - c. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından yürütülen Avrupa Akıllı Enerji ve Teknoloji Programı (IEE – Intelligent Energy Europe Programme)

Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye sağladığı hibeler; işletmelerin, sivil toplum kuruluşlarının ve mahalli idarelerin finansman ihtiyaçlarını giderebilecekleri önemli fırsatlar olarak değerlendirilebilir. TRA2 Bölgesinde de halihazırda bu hibelerden yararlanılmaktadır. Bölgenin proje oluşturma kapasitesinin artırılması ile bu desteklerden daha fazla yararlanması sağlanabilir.

5.12. MDG ACHIEVEMENT FUND (BİNYIL KALKINMA HEDEFLERİ) DESTEKLERİ

Birleşmiş Milletlerin Kalkınma Programı (UNDP) ve İspanya Hükümeti arasında 2006 yılında imzalanan bir anlaşma ile Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Binyıl Hedeflerine ulaşılabilmesi için MDG Achievement Fund (MDG-F) kurulmuştur. Türkiye'de 4 adet proje destekleyen MDG-F'nin projelerinden biri de Doğu Anadolu'da Kültür Turizmi için İttifaklar-Kars'dır. Kültürel ve doğal zenginliklerinden yararlanarak Kars ilinde turizm sektörünü harekete geçirmeyi amaçlayan Doğu Anadolu'da Kültür Turizmi İçin İttifaklar Birleşmiş Milletler Ortak Programı kapsamında turizmin gelişimi için yerel kalkınma girişimlerini destekleyecek hibe programı 5 Temmuz 2010 tarihinde proje teklif çağrısına çıkmıştır. Program kapsamında desteklenecek projelerin bütçesi 20.000 - 50.000 ABD Doları aralığında olmalıdır. Proje bütçesinin tamamı destek kapsamında olup proje süresi 3 – 6 ay'dır.

Ayrıca Dünya Bankası'nın ihracatçılar için sağladığı krediler mevcuttur ve 300 milyon dolara kadar kredi kullanılabilmektedir. Birleşmiş Milletlerin sağladığı farklı destekler de vardır.

BÖLÜM 6: PERFORMANS GÖSTERGELERİ

AMAÇ 1: Yaşam kalitesini artırmak,			
Gösterge	Mevcut Durum	Kaynak	2013 Hedefi
Bitümlü Sıcak Karışım Kaplamalı Yol Uzunluğu (km)	83	KGM (2009)	180
Bölünmüş Devlet Yolu Uzunluğu (km)	503	KGM (2009)	700
Beton Traversli Demiryolu (km)	0	TCDD (2009)	80
Demiryolu Uzunluğu (km)	172	TCDD (2009)	248
Demiryolunu Kullanan Yolcu Sayısı (kişi/yıl)	282.041	TCDD (2009)	350.000
Demiryollarında Elleçlenen Yük Miktarı (ton/yıl)	77.306	TCDD (2009)	85.000
Havaalanlarındaki Yolcu Trafığı (kişi/yıl)	125.270	DHİMİ (2009)	500.000
Havaalanlarındaki Yük Ve Kargo Taşımacılığı Durumu (ton/yıl)	898	DHİMİ (2009)	1.900
Havaalanlarından Yapılan Yurt İçi Uçak Sefer Sayısı (adet/yıl)	921	DHİMİ (2009)	3.000
Havaalanlarından Yapılan Uçuş Noktaları Sayısı (adet)	4	Sivil Havacılık Genel Müd. (2009)	6
Bölgedeki Motorlu Kara Taşıt Sayısı (adet)	51.783	TÜİK (2009)	52.700
Karayollarında Km Başına Taşınan Yük Miktarı (ton/km)	2.167.804	KGM (2009)	2.850.000
Karayollarında Km Başına Düşen Yolcu Miktarı (kişi/km)	1.748.283	KGM (2009)	1.850.000
Karayollarında Km Başına Geçiş Yapan Taşıt Sayısı (adet/km)	650.803	KGM (2009)	690.000
Atık Su Arıtma Tesisi Sayısı (adet)	2	TÜİK (2008)	4
Atık Su Arıtma Tesisi Kapasitesi (m ³ /yıl)	1.902	TÜİK (2008)	2.300
Katı Atık Bertaraf Tesisi Sayısı (adet)	2	İl Belediyeleri (2010)	3
Bertaraf Edilen Katı Atık Miktarı (ton/yıl)	205.000	TÜİK (2008)	310.000
Arıtılan İçme Suyu Miktarı (bin m ³ /yıl)	5.868	TÜİK (2008)	6.300
Belediyelerin İçme Suyu Şebekesinde Kullandığı Yüzeysel Suyu Miktarı (bin m ³ /yıl)	7.304	TÜİK (2008)	26.000
Belediyelerin İçme Suyu Şebekesinde Kullandığı Yeraltı Suyu Miktarı (bin m ³ /yıl)	38.972	TÜİK (2008)	21.000
Stabilize Yola Sahip Köy Yolu Uzunluğu (km)	6.835	Mahalli İdareler Genel Müd. (2009)	7.655
Doğalgaz Dağıtımını Yapılan İl Sayısı (adet)	2	EPDK (2009)	4
Dikilen Fidan Sayısı (adet/yıl)	2.915.318	Çevre ve Orman Bakanlığı (2010)	3.500.000
Net Göç Hızı (binde)	-20,20	TÜİK (2009)	-15,00
Şehirleşme Oranı (yüzde)	46,18	TÜİK (2009)	48,00
İlköğretim Okullaşma Oranı (yüzde)	95,28	TÜİK (2009)	97,00
Ortaöğretim Okullaşma Oranı (yüzde)	39,52	TÜİK (2009)	42,00
İlköğretimde Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (kişi)	28	TÜİK (2008-2009)	26

Genel Ortaöğretimde Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (kişi)	30	TÜİK (2008-2009)	27
Okuma Yazma Bilmeyen Nüfus Oranı (yüzde)	20,01	TÜİK (2009)	18,00
Yüksekokul veya Fakülte Mezunu Oranı (yüzde)	4,10	TÜİK (2009)	5,00
Okuma Yazma Bilmeyen Kadın Nüfus Oranı (yüzde)	32,51	TÜİK (2009)	29,00
Yüksekokul veya Fakülte Mezunu Kadın Oranı (yüzde)	2,95	TÜİK (2009)	4,00
Profesör Başına Düşen Öğrenci Sayısı (kişi)	543	TÜİK (2008)	400
İşgücüne Katılma Oranı (yüzde)	51,10	TÜİK (2009)	52,00
İstihdam Oranı (yüzde)	46,30	TÜİK (2009)	47,00
Kadınların İşgücüne Katılma Oranı (yüzde)	29,20	TÜİK (2009)	30,00
Kadınların İstihdam İçindeki Oranı (yüzde)	31,91	TÜİK (2009)	33,00
Yeşil Kartlı Nüfus Oranı (yüzde)	52,60	İl Sağlık Müd. (2010)	51,00
Sosyal Güvenlik Kapsamında Olan Nüfusun Toplam İl Nüfusuna Oranı (yeşil kartlılar hariç) (yüzde)	44,88	SGK (2008)	46,00
Onbin Kişiye Düşen Uzman Hekim Sayısı (adet)	3,04	İl Sağlık Müd. (2009)	4,50
Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatak Sayısı (adet)	13,35	İl Valilikleri (2009)	19,00
Kişi Başına Düşen Gayrisafi Katma Değer (ABD Doları)	2.684	TÜİK (2006)	4.500
Kamu personelinin bölgede ortalama kalma süresi (yıl)	-	Valilik	3

AMAÇ 2: Tarım ve hayvancılıkta üretimin verimliliğini ve katma değerini artırmak.

Gösterge	Mevcut Durum	Kaynak	2013 Hedefi
Sulanan Tarım Arazilerinin Sulanabilir Tarım Arazilerine Oranı (yüzde)	29,1	Tarım Bakanlığı (2007)	35
Kayıtlı Et Üretimi Yapan İşletme Sayısı (adet)	7	Tarım İl Müd. (2010)	10
Kayıtlı Süt Üretimi Yapan İşletme Sayısı (adet)	126	Tarım İl Müd. (2010)	150
Örtü Altı Sebze-Meyve Üretimi (ton)	9	TÜİK (2008)	25
2 Yaş ve Üzeri Büyük Baş Hayvan Sayısı (adet)	362.684	TÜİK (2008)	400.000
Kaz Sayısı (adet)	512.380	TÜİK (2007)	600.000
Kovan Başına Bal Üretimi (kg)	18	TÜİK (2007)	20
Küçük Baş Hayvan Sayısı (adet)	1.772.484	TÜİK (2009)	1.900.000
Su Ürünleri Üretimi (ton)	153	TÜİK (2007)	170
Organik Tarım Faaliyetlerinde Bulunan Çiftçi Sayısı (Kişi)	9.384	TÜİK (2008)	10.000
Kişi Başına Bitkisel Üretim Değeri (TL)	400	TÜİK (2008)	450
Kişi Başına Canlı Hayvan Değeri (TL)	1.340	TÜİK (2008)	1.500
Kişi Başına Hayvansal Ürünler Değeri (TL)	493	TÜİK (2008)	600
Buğday Üretimi Verimi (kg/hektar)	1.392	TÜİK (2008)	1.450
Arpa Üretimi Verimi (kg/hektar)	1.488	TÜİK (2008)	1.550
Şeker Pancarı Üretimi Verimi (kg/hektar)	32.076	TÜİK (2008)	33.000

Traktör Sayısı (adet)	17.561	TÜİK (2009)	18.500
Biçerdöver Sayısı (adet)	1	TÜİK (2008)	3

AMAÇ 3: Turizm potansiyelini harekete geçirerek Bölgeyi markalaştırmak.

Gösterge	Mevcut Durum	Kaynak	2013 Hedefi
Turizm İşletmeli Otel Sayısı (adet)	23	Kültür ve Turizm İl Müd. (2010)	28
Turizm İşletmeli Otellerdeki Oda Sayısı (adet)	1.302	Kültür ve Turizm İl Müd. (2010)	1.450
Turizm İşletmeli Otellerdeki Yatak Sayısı (adet)	2.623	Kültür ve Turizm İl Müd. (2010)	3.100
Otel Konaklama Sayısı (adet)	268.368	TÜİK (2008)	310.000
Otel Konaklama Sayısının Diğer Konaklama Türlerine Oranı (yüzde)	19	TÜİK (2008)	24
Gürbulak Sınır Kapısından Giriş Yapan Yabancı Sayısı(adet)	567.184	TÜİK (2009)	900.000
Dilucu Sınır Kapısından Giriş Yapan Yabancı Sayısı(adet)	188.036	TÜİK (2009)	315.000
Türkgözü Sınır Kapısından Giriş Yapan Yabancı Sayısı(adet)	11.883	TÜİK (2009)	15.000

AMAÇ 4: İşletmelerin rekabet edebilirlik kapasitelerini arttırmak.

Gösterge	Mevcut Durum	Kaynak	2013 Hedefi
Toplam İşletme Sayısı (adet)	17.543	TÜİK (2002)	20.000
İmalat Sanayi / Toplam İşletme Sayısı (yüzde)	6	TÜİK (2002)	10
İmalat Sanayindeki Çalışan Sayısı (Kişi)	3.877	TÜİK (2002)	10.000
Sanayi Sektöründe Yoğunlaşma (Katsayı)	0	TÜİK (2009)	1
10 ve Üzerinde İstihdamlı İşyeri Sayısı (adet)	257	İŞKUR (2009)	350
Bir yılda kurulan İşyeri, Kooperatif, Şirket Sayısı (onbin kişi başına) (adet)	4	TÜİK (2009)	6
İmalat Sanayinde Kurulan İşyeri, Kooperatif, Şirket Sayısı (adet/yıl)	41	TÜİK (2009)	50
İhtisas Kredisi Kullanımı (milyon ABD Doları)	135	TBB (2009)	200
KOSGEB'e Kayıtlı KOBİ Sayısı (adet)	1.471	KOSGEB (31.07.2010)	2.000
Marka, Patent, Faydalı Model, Endüstriyel Tasarım Toplam Sayısı (adet)	227	Türk Patent Enstitüsü (2009)	300
OSB'lerde Tahsis Edilen Parsel Sayısı (adet)	118	Sanayi Bakanlığı (2010)	250
KSS'lerdeki Kullanıma Hazır İşyeri Sayısı (adet)	1.463	Sanayi Bakanlığı (2010)	1.900
Toplam İhracat Miktarı (milyon ABD Doları)	126	TÜİK (2009)	250
İhracatçı Firma Sayısı (adet)	137	TÜİK (2009)	170

Toplam İthalat Miktarı (milyon ABD Doları)	49	TÜİK (2009)	55
KOSGEB Desteklerinden Yararlanan Proje Sayısı (adet)	757	KOSGEB (31.07.2010)	1.000
Yeni Verilen Yatırım Teşvik Belgesi Sayısı (adet)	27	Hazine Müsteşarlığı (2009)	50
Yeni Verilen KOBİ Teşvik Belgesi Sayısı (adet)	5	Hazine Müsteşarlığı (2009)	20
TRA2 Bölgesindeki Toplam Mevduat (Milyon ABD Doları)	717	TÜİK (2009)	1.100
İstihdamda Tarım Sektörünün Payı (yüzde)	64	TÜİK (2009)	59
İstihdamda Sanayi Sektörünün Payı (yüzde)	6	TÜİK (2009)	8
Sanayi Sektörünün Katma Değer İçindeki Payı (yüzde)	14	TÜİK (2006)	17
Tarım Sektörünün Katma Değer İçindeki Payı (yüzde)	27,90	TÜİK (2006)	30,00
Bölgedeki maden işletmeleri sayısı (Adet)	13	KOSGEB	14
Yıllık hidro elektrik üretim kapasitesi (MW)	693,4	TÜİK/TEİAŞ	712
Yıllık termal elektrik üretim kapasitesi (MW)	16,6	TÜİK/TEİAŞ	30

BÖLÜM 7: PLAN UYGULAMA SÜRECİ, İZLEME DEĞERLENDİRME VE KOORDİNASYON

TRA2 Bölge Planı; TRA2 Bölgesinde, 2010 – 2013 yılları arasında gerçekleştirilecek tüm kalkınma faaliyetleri ve uygulanacak programlara temel oluşturacak bir strateji belgesidir. Bu nedenle; Bölge Planı amaç ve hedeflerine ulaşılabilmesi, uygulama sürecinde, bölgedeki kurum ve kuruluşların; Planın önceliklerini özümsemesine, Bölge aktörlerinin katılımı ile hazırlanan Planın uygulanması sürecinde de sürekli bir işbirliği ve koordinasyonun sağlanmasına bağlıdır.

Ajans Plan öncelikleri doğrultusunda geliştireceği programlarla destek çağrılarını çıkararak uygun projeleri destekleyecektir. Bu projelerin uygulama sürecinde sadece projelerin durumunu raporlayarak denetim yapmayacak, uygulama ile ilgili süreçlerdeki sorunları giderici ve yol gösterici olacaktır. Ancak Ajans, yalnızca destek sağladığı projeleri değil sorumlu olduğu TRA2 Bölgesindeki proje ve gelişmelerin hepsini, bu projeleri yürüten kurum ve kuruluşlarla koordinasyon içerisinde takip edecek; kamu kuruluşları, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının uygulama, izleme ve değerlendirme sürecine dâhil edilmesini sağlayacaktır.

Amaç ve hedeflere ulaşma derecesini ölçebilmek için 6. Bölümde açıklanan performans göstergeleri belirlenmiştir. Bu performans göstergelerinin yardımıyla Planın etkinliğinin izlenmesi ve uygulama sürecindeki sorunlara yönelik tedbirlerin alınması, ayrıca gerekli işbirliği ve koordinasyonun sağlanması görevi Ajansa aittir. Böylece Ajans Plan uygulamalarını bölgenin tüm aktörleri nezdinde takip edebilecek, Plan uygulamalarına yön verebilecek ve gerekli revizyonlarla Plana dinamizm katabilecektir.

Bölge Planının başarıyla uygulanabilmesi için yerel kaynakların harekete geçirilebilmesi ve sürekliliğin sağlanabilmesi sağlam bir finans yapısını gerektirmektedir. Bölge hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için 5. Bölümde detayları açıklanan Kamu Yatırımları, KÖYDES, BELDES, SODES, Sanayi ve Ticaret Bakanlığının Destekleri, KOSGEB Destekleri, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Destekleri, Yatırım Teşvik Belgeleri, Kalkınma Ajansı Destek Programları, Uluslararası Doğrudan Yatırımlar ve AB Programları gibi olanaklar başlıca finans kaynaklarıdır. Bu Finans kaynaklarının etkin kullanılabilmesi sağlanacak koordinasyon ile mümkün olacaktır. Ajans, sağlayacağı desteklerle doğrudan destek sunacağı gibi paydaşların diğer finans kaynaklarına ulaşabilmeleri için köprü vazifesi de görecektir.

Bölge Planı uygulama sürecinde uygulayıcı ve finans sağlayıcı olarak etkin rol oynaması beklenen kurum ve kuruluşlar tablo 7.1’de sunulmuştur.

Tablo 7.1: Plan Uygulama Sürecinde Etkili Kurum ve Kuruluşlar

AMAÇ-HEDEFLER	UYGULAMA	FİNANS
AMAÇ 1: Yaşam kalitesini artırmak,		
HEDEF 1.1: Kentsel ve kırsal yerleşimlerin cazibesinin artırılması.	Belediyeler, İl Özel İdareleri	TKDK, KOYDES, İl Özel İdareler, SODES, AB, Dünya Bankası, BM, Bankalar, Özel Sektör, Serhat Kalkınma Ajansı
HEDEF 1.2: Eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, erişilebilirliğinin ve kalitesinin artırılması.	Milli Eğitim Müdürlükleri, Üniversiteler, STK'lar, Sağlık Bakanlığı, İl Sağlık Müdürlükleri	
HEDEF 1.3: Bölgede sürdürülebilir kalkınmanın ve sağlıklı bir yaşamın sağlanması için gerekli çevre koşullarının oluşturulması ve korunması.	Tüm Paydaşlar	
HEDEF 1.4: Dezavantajlı grupların (engelliler, kadınlar, yoksullar, sosyal dışlanmaya maruz kalmış bireyler) toplumsal hayata dâhil edilmesi.	İŞKUR, KOSGEB, Belediyeler, Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü, STK'lar, Özel Sektör Kuruluşları, Milli Eğitim Müdürlükleri, Üniversiteler	
AMAÇ 2: Tarım ve hayvancılıkta üretimin verimliliğini ve katma değerini artırmak.		
HEDEF 2.1: Hayvancılık altyapısının geliştirilmesi,	Tarım İl Müdürlükleri, DSİ Bölge Müdürlüğü, Üniversiteler, STK'lar, Meslek Odaları, Kooperatif ve Birlikler,	SODES, KÖYDES, TKDK, DAP, AB, Dünya Bankası, BM, Bankalar, Özel Sektör,
HEDEF 2.2: Tarımsal altyapı ve üretiminin geliştirilmesi, yenilikçi ve alternatif tarımsal üretimin yaygınlaştırılması,	İl Özel İdareleri, Tarım İl Müdürlükleri, Üniversiteler, Araştırma Merkezleri ve Enstitüler, STK'lar, Özel Sektör, Kuruluşları, Meslek Odaları, Kooperatif ve Birlikler	
HEDEF 2.3: Eğitim, yayım ve bilgilendirme faaliyetleri ile üreticilerin bilgi ve becerilerinin artırılması.	KOSGEB, Sanayi ve Ticaret İl Müdürlükleri, Üniversiteler, Araştırma Merkezleri ve Enstitüler, STK'lar, Özel Sektör Kuruluşları, Meslek Odaları, Kooperatif ve Birlikler	
HEDEF 2.4: Bölgede uygun tarımsal ürünlerin (kaz, kaşar, bal... vb) markalaştırılması,	STK'lar, Özel Sektör Kuruluşları	
HEDEF 2.5: Tarımsal örgütlenmenin güçlendirilmesi.	Tarım İl Müdürlükleri, DSİ Bölge Müdürlüğü, Kooperatif ve Birlikler	
AMAÇ 3: Turizm potansiyelini harekete geçirerek Bölgeyi markalaştırmak.		
HEDEF 3.1: Bölgenin turizm çeşitliliği potansiyelinin değerlendirilmesi, farkındalığının artırılması ve tanınırlığının sağlanması.	Valilikler, Kültür ve Turizm İl Müdürlükleri, Üniversiteler, STK'lar.	Dünya Bankası, BM, Bankalar, Özel Sektör, Serhat Kalkınma Ajansı

HEDEF 3.2: Turizm altyapısının iyileştirilmesi.	Kültür ve Turizm İl Müdürlükleri, Üniversiteler, Milli Eğitim Müdürlükleri, Özel Sektör Kuruluşları, STK'lar, Meslek Odaları, Kalkınma Ajansı	
HEDEF 3.3: Turizm gelirlerinin artırılması.	Kültür ve Turizm İl Müdürlükleri, Üniversiteler, Özel Sektör Kuruluşları, STK'lar, Meslek Odaları, Kalkınma Ajansı	
AMAÇ 4: İşletmelerin rekabet edebilirlik kapasitelerini arttırmak.		
HEDEF 4.1: Sanayi altyapısının iyileştirilmesi.	OSB'ler, KSS'Ler, KOSGEB, TSO'lar, Sanayi ve Ticaret İl Müdürlükleri, İller Bankası	
HEDEF 4.2: Dış ticaret ve lojistik sektörünün geliştirilmesi,	KOSGEB, TSO'lar, Özel Sektör Kuruluşları,	KOSGEB, TÜBİTAK, DAP, AB, Dünya Bankası, BM, Bankalar, Özel Sektör.
HEDEF 4.3: Bölge aktörleri ve işletmelerinin etkin, doğru ve hızlı karar verme kapasitelerinin artırılması.	Valilikler, OSB'ler, KSS'Ler, KOSGEB, TSO'lar, Sanayi ve Ticaret İl Müdürlükleri, Özel Sektör Kuruluşları, Üniversiteler, STK'lar, Meslek Odaları, Kooperatif ve Birlikler	

Ajans tarafından yürütülecek izleme değerlendirme faaliyetleri raporları düzenli olarak yönetim ve kalkınma kurullarına sunulacaktır. Yönetim ve Kalkınma Kurullarının katkılarıyla bu raporlar Devlet Planlama Teşkilatı'na (DPT) sunulacak olup DPT'nin görüşleri alındıktan sonra ajans web sitesinde yayımlanarak kamuoyuna duyurulacaktır.

TRA2 Bölge Planı çerçevesinde geliştirilen programların uygulama süreci sona erdikten sonra, etki analizleri yapılacaktır. Planının amaçlarına ulaşma seviyesinin belirlenmesinde, üst ölçekli ulusal ve bölgesel Plan ve programlarda belirlenen ekonomik ve sosyal gelişme eksenlerine Bölge Planının yaptığı katkılar hesaba katılarak değerlendirme yapılacaktır.

KAYNAKÇA

- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, İllerin Afetselliği, www.afetacil.gov.tr, 15 Temmuz, 2010
- Ağrı Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü raporları, 2010
- Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Akademik Birimler, www.aicuni.edu.tr, 10 Temmuz 2010
- Ağrı İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, 2008 Çevre Değerlendirme Raporu, www.agri.cevreorman.gov.tr, 05 Temmuz 2010
- Ağrı İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İl Çevre Durum Raporu, Ağrı Valiliği Yayınları, Ağrı, 2008
- Ağrı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Genel Göstergeler, www.agrikulturturizm.gov.tr, 15 Haziran 2010
- Ağrı İl Milli Eğitim Müdürlüğü, YİBO Sayıları, Ağrı, 2010
- Ağrı İl Özel İdaresi, 2009 Faaliyet Raporu, www.agriozelidare.gov.tr, 15 Haziran 2010
- Ağrı İl Özel İdaresi, KÖYDES Projeleri, www.agriozelidare.gov.tr, 20 Temmuz 2010
- Ağrı İl Sağlık Müdürlüğü, Sağlık İstatistikleri, Müdürlük Çalışmaları, Ağrı, 2010
- Ağrı İl Tarım Müdürlüğü, Çiftçi Kayıt Sistemi Verileri, Müdürlük Raporları, Ağrı, 2010
- Ağrı Kredi ve Yurtlar Kurumu, Yurt ve Pansiyon Sayıları <http://yurtkuragri.com>, 15 Ağustos 2010
- Ardahan Arı Yetiştiricileri Birliği, 2010 Yılı Faaliyet Raporu, Ardahan 2010
- Ardahan Arıcılık ve Üretim İstasyonu Müdürlüğü, Arıcılık Raporları, www.ardahanaricilik.gov.tr, 12 Temmuz 2010
- Ardahan Belediyesi, 2009 Faaliyet Raporu, www.ardahan.bel.tr, 10 Haziran 2010
- Ardahan Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü raporları, 2010
- Ardahan İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Ardahan İl Çevre Durum Raporu, Valilik Yayınları, Ardahan, 2008
- Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konaklama Tesisleri, www.ardahankulturturizm.gov.tr, 14 Haziran 2010
- Ardahan İl Milli Eğitim Müdürlüğü, 2009 Ekim Brifingi, Ardahan, 2009
- Ardahan İl Özel İdaresi, 2009 Faaliyet Raporu, www.ardahanozelidare.gov.tr, 02 Temmuz 2010
- Ardahan İl Sağlık Müdürlüğü, Sağlık Müdürlüğü Haziran Çalışmaları, Ardahan, 2010
- Ardahan İl Tarım Müdürlüğü, Çiftçi Kayıt Sistemi Verileri, Müdürlük Raporları, Ardahan, 2010
- Ardahan Üniversitesi, Akademik Birimler, www.ardahan.edu.tr, 02 Temmuz 2010
- Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Tam Üyelik Müzakereleri Sürecinde Mevcut Durum, www.abgs.gov.tr, 06 Haziran 2010
- Avrupa Kalkınma Ajansları Birliği (EURADA), www.eurada.org, 12 Eylül 2010
- Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, Kars İli Yatırım İmkânları, Ajans Raporu, Ankara, 2009
- Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), Turizm İstatistikleri, The First Ten Countries in Tourism Around The World, General Trends Of World Tourism, www.unwto.org, Haziran-Temmuz 2010
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), B.M. Genel Kurul Kararları, www.un.org, 05 Temmuz 2010
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma, www.undp.org.tr, 05 Haziran 2010

- BURT, J.E., G.M.Barber, D.L. Rigby, Elementary Statistics For Geographers, Third Edition, The Guilford Press, New York, 2009
- ÇAKMAK Erol, Yerel Ekonomi ve Kalkınma Ajansları, Birinci Baskı, İmaj Yayınları, Ankara, 2006
- Cafe Tur, Kars Turu, www.cafeyurtici.com, 1 Haziran 2010
- Çevre ve Orman Bakanlığı, Ağaçlandırma Seferberliği Verileri, www.agaclandirmaseferberligi.gov.tr, 10 Temmuz 2010
- Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Envanteri Değerlendirme Raporu (2007-2008), Ankara, 2010
- DAVUTOĞLU Ahmet, Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu, Birinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2001
- Demiryollar, Limanlar ve Hava Meydanları İnşaatı Genel Müdürlüğü, Yatırım Programları, www.dlh.gov.tr, 15 Haziran 2010
- Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü, Genel Bilgi, Lojistik Merkezler, İstatistik Yıllığı 2005-2009, www.tcdd.gov.tr, Haziran-Temmuz 2010
- Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü, Hızlı Tren, <http://hizlitren.tcdd.gov.tr>, 16 Haziran 2010
- Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü, Anahat Trenleri, <http://www.tcdd.gov.tr/home/detail/?id=495>, 16 Haziran 2010
- Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, İstatistikler, Havaalanları ve Yatırımlar, www.dhmi.gov.tr, 10 Temmuz 2010
- Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Elektronik Bilgi İşlem Müdürlüğü Verileri, 2010.
- Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Kars İl Müdürlüğü ile yapılan görüşmeler, Haziran 2010
- Devlet Planlama Teşkilatı, Dokuzuncu Kalkınma Planı, www.dpt.gov.tr, 01 Haziran 2010
- Devlet Planlama Teşkilatı, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, DPT Yayınları, Ankara, 2003
- Devlet Planlama Teşkilatı, Kamu Yatırımları, Veri ve Analizler, İl Bazında Yatırımlar, www.dpt.gov.tr, 01 Haziran 2010
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Toprak ve Su Kaynakları, Çevre Taşkın Koruma, www.dsi.gov.tr, 15 Haziran 2010
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 24. Bölge Müdürlüğü (Kars) ile yapılan görüşmeler, Haziran 2010
- Dış Ticaret Müsteşarlığı, İllere Göre İhracat İstatistikleri, 2009, www.dtm.gov.tr, 08 Haziran 2010
- Diyadin Kaymakamlığı ile yapılan görüşmeler, Ağrı, Haziran 2010
- Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Milli Parklar, www.milliparklar.gov.tr, 12 Temmuz 2010
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) resmi internet sitesi, Strategies For Sustainable Development-Practical Guidance For Development Cooperation, www.oecd.org, (2001a:13)
- Gelir İdaresi Başkanlığı, Vergi İstatistikleri, Bütçe Gelirleri, 2009
- Guidance For Development Cooperation (2001A:13), www.oecd.org, 06 Temmuz 2010
- Elektrik İşleri Etüt İdaresi, Kurumsal İstatistikler Repa-Gepa Çalışmaları, www.eie.gov.tr, 05 Temmuz 2010
- Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Vakıf Listeleri, Erzurum, 2010
- Hürriyet Gazetesi, 2023 Otoyol Projeleri, www.hurriyet.com.tr/gundem/12534656.asp, 23 Eylül 2009

- Iğdır Belediyesi, 2009 Faaliyet Raporu, www.igdir.bel.tr, 10 Haziran 2010
- Iğdır Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü raporları, 2010
- Iğdır İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Iğdır İl Çevre Durum Raporu, Valilik Yayınları, Iğdır, 2008
- Iğdır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Genel Göstergeler, www.igdirkulturturizm.gov.tr, 05 Haziran 2010
- Iğdır İl Özel İdaresi, Kuruluş Brifing Dosyası, Iğdır, 2010
- Iğdır İl Sağlık Müdürlüğü, İl Sağlık Haziran İstatistikleri, Iğdır, 2010
- Iğdır İl Tarım Müdürlüğü, Çiftçi Kayıt Sistemi Verileri, Müdürlük Raporları, Iğdır, 2010
- Iğdır Üniversitesi, Akademik Yapı, www.igdir.edu.tr, 05 Temmuz 2010
- Iğdır Valiliği, Ocak Ayı İl Brifingi, Valilik Raporu, Iğdır, 2010
- İçişleri Bakanlığı, Dernekler Dairesi Başkanlığı, Dernek İstatistikleri, 2010, www.dernekler.gov.tr, Temmuz 2010
- Japan International Cooperation Agency (JICA)- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *"Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı Yönetici Özeti"*, Nippon Koei Co., Ltd. Recs International Inc., 2000
- Kafkas Üniversitesi, Akademik Birimler, www.kafkas.edu.tr, 05 Temmuz 2010
- Kalkınma Bankası, Ağrı İli Uygun Kalkınma Alanları Araştırması, Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 2000
- Kalkınma Bankası, Ardahan İli Uygun Kalkınma Alanları Araştırması, Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 2004
- Kalkınma Bankası, Iğdır İli Uygun Kalkınma Alanları Araştırması, Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 2005
- Kalkınma Bankası, Kars İli Uygun Kalkınma Alanları Araştırması, Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 2004
- Kalkınma Bankası, Kars Stratejik Gelişme Raporu, Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 2008
- Karayolları Genel Müdürlüğü 12. Bölge Müdürlüğü İl Şube Şeflikleri ile yapılan görüşmeler, Temmuz 2010
- Karayolları Genel Müdürlüğü, İl Yatırımları, İstatistikler, Trafik ve Ulaşım Bilgileri 2009, www.kgm.gov.tr, 05 Haziran 2010
- Kars Belediyesi, 2009 Faaliyet Raporu, www.kars.bel.tr, 10 Haziran 2010
- Kars Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü raporları, 2010
- Kars İl Çevre ve Orman Müdürlüğü ile yapılan görüşmeler, Temmuz 2010
- Kars İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Kars İl Çevre Durum Raporu, Kars Valiliği Yayınları, Kars 2009
- Kars İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Stratejik Plan 2010-2014, Müdürlük Raporu, Kars, 2010
- Kars İl Özel İdaresi, 2009 Faaliyet Raporu, www.karsozelidare.gov.tr, 02 Temmuz 2010
- Kars İl Özel İdaresi, KÖYDES Projeleri, Faaliyet Raporları, www.karsozelidare.gov.tr, Haziran 2010
- Kars İl Sağlık Müdürlüğü, 2009 Brifing Dosyası, İl Müdürlüğü Çalışmaları, Kars, 2009
- Kars İl Tarım Müdürlüğü, Çiftçi Kayıt Sistemi Verileri, Müdürlük Raporları, Kars, 2010
- Kars Otelciler ve Lokantacılar Derneği ile yapılan görüşmeler, 2010
- Kar-Sar-Tur A.Ş. ile yapılan görüşmeler, Haziran 2010
- Kars Valiliği, Kasım Ayı İl Brifingi, Valilik Raporu, Kars, 2010

- Kuzeydoğa Derneği, Sulak Alanlar, www.kuzeydoga.org, 10 Temmuz 2010
- Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB), Erzurum Merkez Müdürlüğü, İstatistikî Veriler, Erzurum, 2010
- Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB), TRA2 Ağrı Alt Bölgesi Raporu, KOSGEB Yayınları, Ankara, 2005
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Turizm Raporları, Araştırmalar, Tescilli Yapılar, www.kultur.gov.tr, 1 Temmuz 2010
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Turizm Stratejisi 2023, Bakanlık Yayınları, Ankara, 2000
- Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Ağrı-Ardahan-Iğdır-Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları, www.mta.gov.tr, 10 Haziran 2010
- Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Köydes, Beldes, www.mahalli-idareler.gov.tr, 18 Ağustos 2010
- Milliyet Gazetesi, Dünya Haberleri, 31 Temmuz 2008
- Molokans and Jumpers Around the World, www.molokane.org, 5 Haziran 2010
- NTV, ekonomi haberleri, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25068431/>, 12 Haziran 2010
- Ramsar Sulak Alanların Korunma Sözleşmesi, Countries, www.ramsar.org, 10 Temmuz 2010
- Rekabet Kurumu, Gürbulak Sınır Kapısı, www.rekabet.gov.tr, 10 Ağustos 2010
- SAGONA, A., "The Heritage of Eastern Turkey: From Earliest Settlements to Islam" Melbourne, 2006,
- Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Kars Yatırım Ortamı ve Yapılabilecek Yatırımlar Araştırması, Bakanlık Yayınları, Ankara, 2005
- Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, KSS Bilgi Sitesi, www.sanayi.gov.tr, 01 Temmuz 2010
- Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, OSB Bilgi Sitesi, www.osbuk.org.tr, 01 Temmuz 2010
- Sosyal Güvenlik Kurumu, İstatistikî Veriler, www.sgk.gov.tr, 10 Haziran 2010
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Destekler, www.tarim.gov.tr, 05 Ağustos 2010
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, TRA Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı, Bakanlık Yayınları, Ankara, 2007
- Türkgözü Gümrük ve Muhafaza Müdürlüğü, ile yapılan görüşmeler, Haziran 2010
- Türk Patent Enstitüsü, İstatistikler, www.turkpatent.gov.tr, 16 Ağustos 2010
- Türkiye Bankalar Birliği (TBB), İstatistikî Raporlar, www.tbb.org.tr, 10 Temmuz 2010
- Türkiye İstatistik Kurumu, Bölgesel Göstergeler-TRA2, TÜİK Yayınları, Ankara, 2010
- Türkiye İstatistik Kurumu, Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı 2002, TÜİK Yayınları, Ankara, 2006
- Türkiye İstatistik Kurumu, Hanehalkı İşgücü Araştırması 2010 Mayıs Dönemi Sonuçları, Haber Bülteni Sayı:146, Ağustos 2010
- Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Verileri (Demografik, Dış Ticaret, Eğitim, Enerji, Hayvancılık, İşgücü, Karşılaştırmalı Bölgesel, Kültür, Nüfus ve Göç, Sağlık, Tarım, Turizm vb.), www.tuik.gov.tr, Mayıs-Eylül 2010
- TÜİK, Bölgesel Göstergeler, Nüfus ve Göç, Göç İstatistikleri. 2009
- Türkiye İstatistik Kurumu, Kars Bölge Müdürlüğü Yazısı, 20 Temmuz 2010
- Türkiye İstatistik Kurumu, Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler Anketi, 2001
- Türkiye İstatistik Kurumu, TÜİK Yapı-Üretim-Fiyat-Değer-2007, TÜİK Yayınları, Ankara, 2007

Türkiye İstatistik Kurumu, Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri 2006, Ankara, 2010

Türkiye İş Kurumu, 2009 Yılı İşgücü Piyasası Araştırması Sonuç Raporları, www.iskur.gov.tr, 12 Ağustos 2010

Türkiye Mühendisler ve Mimarlar Odalar Birliği, Mimarlar Odası Kars Şubesi ile yapılan görüşmeler, Haziran 2010

Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Birliği, www.tarimkredi.org.tr, 10 Haziran 2010

Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Tarım ve Hayvancılık Raporları, www.tzob.org.tr, 05 Temmuz 2010

Ulaştırma Bakanlığı, Proje ve Faaliyetler, Demiryolu Sektörü, Projeler, www.ubak.gov.tr, 02 Temmuz 2010

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Restore Edilen Vakıf ve Kültür Varlıkları, www.vgm.gov.tr, 15 Haziran 2010

TRA2 Bölgesi İlleri Dernekler İl Müdürlükleri ile yapılan görüşmeler, Haziran 2010

EKLER

EK 1: TANIMLAR

Beşeri Sermaye: Bir toplumun sahip olduğu insan kaynaklarını ifade eder.

Binyıl Kalkınma Hedefleri: 2000 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunca kabul edilen ve 2015 yılına kadar yoksulluğun ve açlığın sonlandırılması; evrensel eğitimin sağlanması; kadın-erkek eşitliğinin sağlanması; çocuk sağlığı; anne sağlığı; AIDS ile mücadele; çevresel sürdürülebilirlik ve küresel işbirliği olmak üzere toplam 8 hedefi içeren bir politikadır.

ÇED Raporu (Çevre Etki Değerlendirme Raporu): Belirli bir proje veya gelişmenin, çevre üzerindeki önemli etkilerinin tespit edildiği ve değerlendirildiği bir süreçtir.

Drenaj: Aşırı sulama ile tuzlaşan ve taban suyu sorunu oluşan arazilerin iyileştirilmesi amacıyla, havadar bir kök bölgesi ve tarımsal faaliyetler için yeterli derecede kuru bir üst toprak sağlamak için kaynağı ne olursa olsun fazla suyun araziden uzaklaştırılmasına denir.

Fauna: TRA2 Bölgesinde mevcut olan hayvanların tümüdür.

Flora: TRA2 Bölgesinde mevcut olan bitkilerin tümüdür.

Gayri Safi Katma Değer: Bölgeler bazında vergiler dâhil edilmeden ölçülen, üretilen katma değerdir.

Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla: Bir ülke sınırları içerisinde belli bir zaman içinde, üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin o para birimi cinsinden değeridir.

Gelir Dağılımı: Bir ekonomide ortaya çıkan gelirin, vatandaşlara nasıl paylaştırıldığını gösteren ekonomik göstergedir. Ülkeler düzeyinde, gelirin sosyal sınıflar arasındaki dağılımıdır.

Genç Bağımlılık Oranı: 0-14 yaş grubundaki kişi sayısının 15-64 yaş grubundaki kişi sayısına oranıdır.

Gizli İşsizlik: İşgücünün istihdam edilmesine karşılık üretime önemli bir katkıda bulunmamasıdır.

Hane Halkı: Aralarında akrabalık bağı olsun olmasın aynı konutta ya da aynı konutun bir bölümünde yaşayan, aynı kazandan yiyen, kazanç ve masraflarını ayırmayan, hane halkının hizmet ve yönetimine katılan bir ya da daha çok kişiden oluşan topluluktur.

IPA: Avrupa Birliği aday ülkelerinin tam üyeliğe hazırlanmasını amaçlayan katılım öncesi mali yardım aracıdır.

İstihdam: Mevcut işgücünün ekonomik faaliyetler içerisinde kullanılmasıdır.

İstihdam Oranı: İstihdam edilen işgücünün toplam işgücüne oranıdır.

İşgücü: İstihdam edilenler ile işsizlerin oluşturduğu toplam nüfustur.

İş Gücüne Katılma Oranı: İşgücünün kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içindeki oranıdır.

İşsizlik Oranı: İşsiz nüfusun işgücü içindeki oranıdır.

Kaba Yem: Buğday silajı, mısır silajı, çayır kuru otu, yonca, saman, fiğ gibi yüksek miktarda selüloz ihtiva eden hayvan yemlerinin genel adıdır.

Karkas: Hayvan kesildikten sonra et, kemik ve dokudan oluşan hayvan gövdesidir.

KOBİ: Türkiye’de 250 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı ya da mali bilançosu 25 milyon TL’yi aşmayan ve mikro işletme, küçük işletme ve orta büyüklükteki işletme olarak sınıflandırılan işletmeler KOBİ olarak adlandırılmaktadır.

Köy Nüfusu: Belde ve köylerdeki nüfustur.

Katma Değer: Belirli bir üretim sürecinde belli bir mal için üretim faktörlerine yapılan ödemelerin toplamı, firmanın çıktısının değeri ile diğer firmalardan satın aldığı ara mallarının değeri arasındaki farktır.

Kümelenme: Belli bir alanda faaliyet gösteren ve birbirleriyle bağlantı içinde olan şirketler, uzmanlaşmış tedarikçiler, hizmet sağlayıcılar ve ilgili kurumların oluşturduğu coğrafi yoğunlaşmalardır.

Lojistik: Ürün, servis ve insan gibi kaynakların, ihtiyaç duyulan yerde ve istenen zamanda temin edilmesidir.

Markalaşma: Bir ürünün tanınma, isim yapma ve sunulduğu pazar tarafından kabul edilme sürecidir.

Mikro Klima: Yer şekillerinin bulunduğu alandan farklı olması ya da soğuğu kesecek şekilde uzanması sonucunda oluşan küçük çaplı iklim bölgelerine verilen addır.

Millî Park: Bilimsel ve estetik bakımdan, millî ve milletlerarası ender bulunan tabii ve kültürel kaynak değerleri ile koruma, dinlenme ve turizm alanlarına sahip tabiat parçalarıdır.

Net Göç: Belirli bir alanın aldığı göç ile verdiği göç arasındaki farktır. Belirli bir alanın aldığı göç verdiğiğinden fazla ise net göç pozitif, aldığı göç verdiğiğinden az ise net göç negatiftir.

Net Göç Hızı: Bir yerleşim biriminin aldığı göç ile verdiği göç arasındaki farkın nüfusuna oranıdır.

Nüfus Artış Hızı: Yıllık olarak her 1000 nüfus için artan nüfus olarak ifade edilir.

Nüfus Yoğunluğu: Bir kilometrekareye düşen nüfustur.

Okullaşma Oranı: Okullaşma oranı, bir öğretim düzeyindeki (okulöncesi, ilköğretim, vb.) eğitim hizmetinin ilgili yaş grubunu oluşturan nüfustaki ve toplumdaki erişilirliliğini gösterir.

Paydaş: Bir plan/program/projeden olumlu ya da olumsuz yönde etkilenebilecek ya da plan/program/projeyi olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilecek kişi, grup, kurum veya kuruluştur.

Rezerv: Cevher kütesinin ton veya metreküp olarak miktarıdır. Bazı hallerde toplam kütle içindeki faydalı mineral, bileşim veya metal miktarı için de rezerv deyimini kullanılır.

Sit Alanı: 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile tanımlanan korunması gerekli alanlardır.

Sosyal Güvenlik: Herhangi bir sosyal risk yüzünden geliri veya kazancı azalmış kişilerin, başkalarının yardımına gerek kalmaksızın, yaşama ve geçinme ihtiyaçlarını karşılayan bir sistemler bütünüdür.

Sürdürülebilir Kalkınma: Gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yetenek ve olanaklarını kısıtlamaksızın, bugünkü ihtiyaçların karşılanmasıdır.

Şehir Nüfusu: İl ve ilçe merkezlerinin belediye sınırları içindeki nüfustur.

Şehirleşme Oranı: Şehirleşme oranı toplam nüfus içinde şehirde yaşayanların oranıdır.

Sosyal Dışlanma: Sosyal dışlanma, insan gruplarının ya da bireylerin buldukları sosyal statüsü, ekonomik geliri, eğitim durumu, geçmişi ve yaşam standartları dolayısıyla toplumsal ilişkilerden ve kurumlardan kopuk kalması ve içinde yaşadığı toplumdan soyutlanmasıdır. Sosyal dışlanma aynı zamanda kişilerin bir dezavantajlı gruba mensup olmasından, engelli, azınlık, yaşlı veya genç olmasından ya da içinde yaşadığı toplumun normlarından farklı bir hayat sürmesinden dolayı da yaşayabileceği bir durumdur.

Tarım Dışı İşsizlik Oranı: İşsiz nüfusun tarım istihdamı dışındaki işgücüne oranıdır.

Teknopark (Teknokent): 4691 sayılı Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu ile tanımlanan bölgelerdir.

Tenör: Cevherin içerisindeki faydalı mineral bileşim veya metal oranını belirtir. Ağırlık olarak % gr/ton veya gr/m³ şeklinde ifade edilir.

TRA2 Bölgesi: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırmasına göre Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini kapsayan Düzey 2 bölgesine verilen addır.

Yaş Bağımlılık Oranı: 0-14 ve 65 ve daha yukarı yaş gruplarındaki kişi sayısının 15-64 yaş grubundaki kişi sayısına oranıdır.

Yaşlı Bağımlılık Oranı: 65 ve daha yukarı yaş grubundaki kişi sayısının 15-64 yaş grubundaki kişi sayısına oranıdır.

Yeşil Kart: Aile içindeki gelirin; kişi başına düşen aylık tutarı, brüt asgari ücretin 1/3'ünden az olan vatandaşlar yeşil kart kapsamındadır. (3816 sayılı kanun, ödeme gücü olmayan vatandaşların tedavi giderlerinin Devlet tarafından karşılanması)

2022 Sayılı Yasa: 65 yaşını doldurmuş muhtaç, güçsüz ve kimsesiz Türk vatandaşlarına aylık bağlanması hakkında kanun.

2. Düzey İstatistikî Bölge Birimleri: 3.Düzey kapsamındaki komşu illerin gruplandırılması sonucu tanımlanmış olup 26 bölgeden oluşmaktadır.

EK 2: İNCELENEN DOKÜMAN VE BELGELER

Ulusal Ölçekli Plan, Program ve Strateji Belgeleri:

1. DPT Müsteşarlığının Çalışma ve Yayınları: Dokuzuncu Ulusal Kalkınma Planı, ve ilgili Özel İhtisas Komisyonu Raporları, (2006), Ön Ulusal Kalkınma Planı 2004-2006, (2003); Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2007-2013, (2006); KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı 2007-2009, (2007); Türkiye Sanayi Politikası, (2003); Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007 – 2013, 2010 Yılı Yatırım Programı, (2009).
2. Diğer Kurumların Çalışma ve Yayınları: Strateji Planı (2010-2014), Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, (2010); Türkiye Turizm Stratejisi 2023, Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2007); Tarım Stratejisi (2006-2010), Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (2006); Türkiye’de Kümelenme Politikasının Geliştirilmesi Projesi, Dış Ticaret Müsteşarlığı;

Bölgesel ve İl Ölçekli Plan, Program ve Proje Belgeleri:

1. DPT Müsteşarlığının Çalışma ve Yayınları: Doğu Anadolu Projesi (DAP) Mevcut Durum Analizi ve Ana Planı, DPT (2000); Erzurum, Erzincan ve Bayburt Bölge Planı; Ağrı, Kayseri, Karaman, Malatya AKKM Düzey 2 Bölgeleri Kalkınma Programı nihai raporları; Doğu Anadolu Kalkınma Programı DAKP nihai raporları;
2. TRA Bölgesi Tarım Master Planı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, (2007); Kalkınma Bankası’na ait Ekonomik Araştırma Raporları ve Kars Stratejik Gelişme Raporu, Sanayi ve Ticaret Bakanlığının il raporları ve Bölgesel Rekabet Edebilirlik Operasyonel Programı.
3. Garanti Bankası il çalışmaları: Garanti Bankası’nın Anadolu Sohbetleri çalışması Kars ilinin gelişmesi için ülkesel ve bölgesel düzeyde öneriler açısından değerlendirilmiştir.
4. Milli Prodüktivite Merkezi il verimlilik çalışmaları: MPM Araştırma Biriminin Kriz Sonrası Verimlilik Raporu Merkez’den edinilerek incelenmiştir. Rapor, kriz sonrası dönemde TRA2 bölgesinin ulusal ve uluslar arası rekabet açısından konumu ile ilgili olarak değerlendirilmiştir.
5. İl koordinasyon kurulu toplantılarının belgeleri: Kars ve Iğdır valiliklerine ait belgelere ulaşılamamıştır. Bu valiliklerin İl Planlama Müdürlüklerinden alınan bilgiye göre, bu toplantılarda ayrıntılı tutanak tutulmamaktadır. Bu kapsamda yalnız Ağrı ili İl Planlama Müdürlüğünden edinilen 18.03.2010 tarihli İl Koordinasyon Kurulu Toplantısı ve Ardahan İl Planlama Müdürlüğünden edinilen 29.03.2010 tarihli İl Koordinasyon Kurulu Toplantısına ait sunumlar değerlendirilmiştir.

- İllerin valilik brifingleri, raporları, sunuşları: Yalnız TRA2 bölgesi illerinin valiliklerine ait dokümanlar dikkate alınmıştır. Ağrı ili valiliğinin brifing raporu edinilememiştir. Kars, Ardahan ve Iğdır valiliklerinin brifingleri ise ilgili İl Planlama Müdürlüklerinden edinilmiştir. Bu brifingler dışında başka rapor ve sunuşlara ulaşılamamıştır. Edinilen brifing dokümanları illerin öncelikli sorun alanları ile birlikte gerçekleştirilen yatırımların yanı sıra ulusal ve uluslar arası kaynaklarla finanse edilen altyapı ve diğer projelerle ilgili bilgiler açısından değerlendirilmiştir.

Diğer kurumların yürüttüğü önemli programlar, destekler, projeler ve faaliyetler:

- Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü'nün TRA2 bölgesinde yürüttüğü destek uygulamalarına ait bilgiler Kars, Ardahan ve Iğdır illeri için il valiliklerinin brifinglerinden derlenmiştir. Ağrı ili ile ilgili bilgi edinilememiştir.
- Sosyal Destek (SODES) Programı 2010 yılı itibariyle TRA2 bölgesinin de içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesini kapsama alınmış olup, bölge illerindeki 2010 yılı uygulamaları henüz sonuçlandırılmamıştır.
- Köylerin Altyapısının Desteklenmesi (KÖYDES) programı kapsamında TRA2 bölgesinin tümüne ait bilgiler İl Özel İdarelerinden edinilmiştir.
- Hazine Müsteşarlığına (HM) ait teşvik belgelerinin dağılımına ilişkin çalışması internet kaynaklarından derlenerek incelenmiştir.
- Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme Dairesi Başkanlığının (KOSGEB) 2005 yılında yayınladığı TRA2 bölgesine ait "Bölgesel Kalkınma Araştırma Raporu" incelenerek değerlendirilmiştir.
- Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığının (TOKİ) TRA2 bölgesi illerindeki tamamlanan ve halen devam etmekte olan uygulamalarına dair bilgiler kurumun internet sitesinden derlenerek değerlendirilmiştir.
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğinin (TOBB) TRA2 bölgesi illerine ait Nisan 2010 tarihi itibariyle kurulan ve kapanan işletmeler verileri incelenerek değerlendirilmiştir. Bu veriler dışında, TOBB'un faaliyetleri ile ilgili başka bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.
- Türkiye İş Kurumunun (İŞ-KUR) İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurul Raporlarında yer alan TRA2 bölgesi illeri ile ilgili temel sosyal gelişmişlik göstergelerini içeren güncel sayısal verileri incelenmiştir.
- İller Bankasının (İLBANK) TRA2 bölgesi illerinde yürüttüğü altyapı geliştirme faaliyetlerinin bilgisi Erzurum Bölge Müdürlüğü'nden ve ilgili valiliklerden edinilmiştir.

Uluslararası kaynaklarla yürütülmüş-yürüyen proje ve programlar (DAKP, IPA, UNDP, Kırsal kalkınma programları vs.):

1. UNDP'nin uygulamalarını sürdürmekte olduğu "Doğu Anadolu'da Kültür Turizmi İçin İttifaklar Projesi", UNDP ve BTC Çevresel Yatırım Programı çerçevesinde 2004 yılından bu yana uygulanmakta olan "BTC Küçük Yatırımlar Fonu" değerlendirilmiştir.
2. Kırsal Kalkınma Programları kapsamında UNDP ve Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı tarafından yürütülen "Sivas-Erzincan Kalkınma Projesi" değerlendirilmiştir.

Yerel ve ulusal basın taraması (bölge illerine yönelik faaliyet ve proje önerileri, darboğazlar, temel sorunlar, yetkili ağızlardan beyanatlar vs.):

Konuyla ilgili ulusal ve yerel basın yayın ajanslarının internet haber sayfaları incelenmiş, bölge açısından önemli görünen sorun alanları, çözüm önerileri ve planlanan projelere ilişkin beyanatlar derlenerek değerlendirilmiştir.

EK 3: BÖLGE PLANI HAZIRLIK SÜRECİ KATILIMCI LİSTELERİ

Bölge planı hazırlama faaliyetlerimizde bilgi, tecrübe ve birikimlerini bizimle paylaşan tüm katılımcılara teşekkür ederiz.

İL ÇALIŞTAYLARI**AĞRI İLİ (12 Temmuz 2010)**

NO	ADI SOYADI	KURUM ADI	NO	ADI SOYADI	KURUM ADI
1	YILMAZ ASLAN	AĞRI ET KOMBİNASI MÜDÜRLÜĞÜ	53	SEMANUR BAŞGÜL	İL NÜFUS VE VATANDAŞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
2	RAHMİ YONTA	AĞRI GENÇ İŞ ADAMLARI DERNEĞİ	54	FERHAT AKKUŞ	İL ÖZEL İDARESİ
3	FARUK KAYA	AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ	55	MEHMET TAN	İL ÖZEL İDARESİ
4	İBRAHİM ÖZGÜL	AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ	56	MUHİTTİN GÜREL	İL ÖZEL İDARESİ
5	METİN TATKAN	AĞRI KADASTRO MÜDÜRLÜĞÜ	57	MUHİTTİN GÜREL	İL ÖZEL İDARESİ
6	ÖMER YILDIZ	AĞRI KALKINMA DERNEĞİ	58	FATİH TÜRK	İL PLANLAMA VE KOOR. MÜDÜRLÜĞÜ
7	RAİF MEDETLİ	AĞRI KALKINMA DERNEĞİ	59	M. MÜGE ATA	İL PLANLAMA VE KOOR. MÜDÜRLÜĞÜ
8	CEVDET KAYA	AĞRI KALKINMA VE ÇEVRE DERNEĞİ	60	FEVZİ DÖĞER	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
9	BERAT ÇELİK	AĞRI KOYUN KEÇİ YTŞ. BİRLİĞİ	61	TURHAN SULHAN	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
10	İBRAHİM YILDIRIM	AĞRI KOYUN KEÇİ YTŞ. BİRLİĞİ	62	YAŞAR ÖZKAN	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
11	SECAETTİN TURAN	AĞRI KOYUN KEÇİ YTŞ. BİRLİĞİ	63	METİN ÜRGÜN	İL SOSYAL HİZMETLER MÜDÜRLÜĞÜ
12	YAŞAR YALÇIN	AĞRI ŞEKER FABRİKASI	64	AHMET AYDIN	İŞKUR İL MÜDÜRLÜĞÜ
13	HACI UZKUÇ	AĞRI VALİLİĞİ	65	ŞEVKİ ŞAHİN	İŞKUR İL MÜDÜRLÜĞÜ
14	YAVUZ IŞIK	ARAS EDAŞ AĞRI İL MÜDÜRLÜĞÜ	66	MEHMET TÜRKAN	İŞLETME MÜDÜRÜ
15	YAŞAR TENLİK	ARAS EDAŞ İL MÜDÜRLÜĞÜ	67	GÖKHAN ARAS	KADASTRO MÜDÜRLÜĞÜ
16	CEMAL GÜLER	ARICILAR BİRLİĞİ	68	ZİYA ALİ DELİKTAŞ	KARAKOYUNLU BELEDİYESİ
17	FERDİ B. ÖGEL	ATSO	69	SADIK GÜLLER	KARAYOLLARI MÜDÜRLÜĞÜ
18	ALPASLAN LAÇİN		70	NESİM ADIYAMAN	KÖY MUHTARLIĞI
19	MİKAM ERTOSUN	BAKKALLAR VE SEBZECİLER ODASI	71	İRFAN SAATÇİ	KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
20	M. FATİH TURAN	BAYINDIRLIK İL MÜDÜRLÜĞÜ	72	TANJU OZANSOY	KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
21	TANER TAZEGÜN	ÇEVRE VE ORMAN İL MÜDÜRLÜĞÜ	73	ABDURRAHMAN ARSLAN	MALİYE BAKANLIĞI (DEFTERDARLIK)
22	YAVUZ SELİM ÇELİK	DAMIZLIK BİRLİĞİ	74	EMİNE ÇANKAYA	MELEKLİ BELEDİYE BAŞKANLIĞI
23	ADİL GEVŞEK	DEFTERDARLIK	75	YILMAZ YILMAZ	MELEKLİ BELEDİYESİ
24	HAMİT ALİOĞLU	DENGE MEDİKAL BİLGİSAYAR	76	TUNCAY AKTAŞ	METEOROLOJİ
25	E. YÜCEL HATUNOĞLU	DEVLET SU İŞLERİ İL MÜDÜRLÜĞÜ	77	AKBEY ÖCAL	MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ
26	SULHETTİN KUAS	DEVLET SU İŞLERİ İL MÜDÜRLÜĞÜ	78	TURGUT KOÇAK	MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ
27	SERVET ARSLAN	DHA, AHT BASIN	79	YAVER ÇEÇEN	MİLLİ EMLAK İL

		TEMSİLCİLİĞİ			MÜDÜRLÜĞÜ
28	BERKAN SÖNMEZAY	DİYADIN KAYMAKAMLIĞI	80	CİHAN TUNÇ	OSB BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ
29	MEHMET HULUSİ ERTUĞRUL	DOĞUBAYAZIT DAĞCILIK KULÜBÜ	81	AHMET EVLİ YAOĞULLARI	PANCAR KOOPERATİFLERİ
30	M. NURİ TAŞDEMİR	DOĞUBAYAZIT İŞ ADAMLARI DERNEĞİ	82	MEHMET İNAN	PATNOS BELEDİYESİ
31	ALİ ETE	DOĞUBAYAZIT ZİRAAT ODASI	83	MEMET AKTAŞ	AGIAD
32	HASAN SEDİR	DOĞUBAYAZIT GÜMRÜK MÜDÜRLÜĞÜ	84	TUNCAY DURSUN	PATNOS KAYMAKAMLIĞI
33	METİN MAYTALMAN	DOĞUBAYAZIT KAYMAKAMLIĞI	85	SELÇUK AYTEKİN	SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
34	MUSTAFA KOÇ	ELEŞKİRT KAYMAKAMLIĞI	86	AKIN ÇELİK	SANAYİ VE TİCARET İL MÜDÜRLÜĞÜ
35	KASIM PALT	-	87	ABUBEKİR ARPAÇ	SANAYİ VE TİCARET MÜDÜRLÜĞÜ
36	AKIN KARAKUŞ	EMNİYET MÜDÜRLÜĞÜ	88	YUSUF ZİYA KAYMAZ	SERBEST MUH. MALİ MÜŞV. BÖL. ODASI
37	CEMİL TUNBUL	EMNİYET MÜDÜRLÜĞÜ	89	M.FATİH GÖRENTAŞ	SOSYAL GÜVENLİK KURUMU
38	HAYATİ AYDEMİR	ESNAF VE SANATKARLAR ODALARI BİRLİĞİ	90	MEHMET YÜCE	SOSYAL GÜVENLİK KURUMU
39	YILMAZ ASLAN	ET KOMBİNASI MÜDÜRLÜĞÜ	91	CAN KAYHAN ÖZOK	SOSYAL HİZMETLER İL MÜDÜRLÜĞÜ
40	AYHAN YILDIRIM	GENÇLİK VE SPOR İL MÜDÜRLÜĞÜ	92	HALİL EROĞLU	SOSYAL YRD. VE DAYANIŞMA VAKFI
41	M.METİN ÖZAY	GENÇLİK VE SPOR İL MÜDÜRLÜĞÜ	93	HÜSEYİN KOCAKAYA	SOSYAL YRD. VE DAYANIŞMA VAKFI
42	SAİT TEKİN	GENÇLİK VE SPOR İL MÜDÜRLÜĞÜ	94	YAŞAR YALÇIN	ŞEKER FAB.
43	ÖMER AKSU	HALFETİ BELEDİYE BAŞKANI	95	CEMAL SEFEROĞULLARI	TAHİR BELEDİYESİ
44	SAHİBET TURAN	HALK EĞİTİM MERKEZİ	96	YAVUZ SEYHAN	TAPU SİCİL MÜDÜRLÜĞÜ
45	ZAFER HANDEMİR	HALK EĞİTİM MERKEZİ	97	ERCAN ATEŞ	TAŞLIÇAY KAYMAKAMLIĞI
46	ABDULVAHAP DOĞMER	HAMUR KALKINMA VE DYŞ. DERNEĞİ	98	İZZETTİN DOĞAN	TÜRK TELEKOM
47	MURAT KARASU	HAMUR KAYMAKAMLIĞI	99	MÜŞTEHA SEVİLMİŞ	TÜRK TELEKOM İL MÜDÜRÜ
48	VEDAT ARSLAN	HATEMOĞULLARI MOBİLYA	100	HALİL ÇAVLU	KREDİ VE YURLAR KURUMU
49	BÜLENT ZEĞEM	İL AFET VE ACİL DURUM MÜD.			
50	E.MUHSİN BULUT	İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜD.			
51	ABBAS ÖCAL	İL MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ			
52	İLHAN AKIŞ	İL NÜFUS VE VATANDAŞLIK MÜDÜRLÜĞÜ			

KARS İLİ (27 Temmuz 2010)

NO	ADI SOYADI	KURUM ADI	NO	ADI SOYADI	KURUM ADI
1	ABDULKADİR AYLUÇTARHAN	SGK İL MÜDÜRLÜĞÜ	58	İLHAN ÖZBİLEN	SARIKAMIŞ BELEDİYESİ
2	ABİDİN AYDIN	METEOROLOJİ BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ	59	KADİR CERRAHOĞLU	İL PLANLAMA VE KOOR. MÜDÜRLÜĞÜ
3	ABUBEKİR ARPAÇ	SANAYİ VE TİCARET İL MÜDÜRLÜĞÜ	60	KARAHAN YASTAN	AKYAKA KAYMAKAMLIĞI
4	ADEM ÇALKIN	T.O.B.B GKK KARS BSK HESEL A.Ş.	61	M.TUNCAY MARLALI	SARIKAMIŞ TOPRAK OTEL
5	ADEM GÜLTÜRK	KOSGEB ERZURUM HİZMET MERKEZİ	62	MECİT BORAN	DAMIZLIK SIĞIR YETİŞTİRİCİLERİ BİRLİĞİ
6	AHMET GÜVEN	DEVLET SU İŞLERİ İL MÜDÜRLÜĞÜ	63	MECİT KAYA	KAYA TEKSTİL
7	AHMET TURANOĞLU	KOSGEB ERZURUM HİZMET MERKEZİ	64	MEHMET İLDIRİN	DOĞU BEYAZIT BELEDİYESİ
8	ALİ GÜRBÜZ SADUÇOĞLU	KARS DAMIZLIK SIĞIR YTŞ. BİRLİĞİ	65	MEHMET KAN	KAN EKMEK FABRİKASI KAĞIZMAN
9	ALİ GÜVENSOY	TİCARET ODASI	66	MEHMET URAY	İL GENEL MECLİSİ
10	ALİ İHSAN ALINAK	KAFKAS KÜLTÜRLERİ ARŞ. MERKEZİ	67	MEHMET YEYİR	SUSUZ KİK KOOPERATİF
11	ALİ YEĞİN	SUSUZ BELEDİYESİ	68	MEMET ALKAN	ALKAN İNŞ.TURİZM LTD.ŞTİ
12	ALLAHVERDİ ALPYÜRÜR	ARPAÇAY BELEDİYESİ	69	MUHARREM BEKDEMİROĞLU	KARS SEBZE MEYVE KMS. DERNEĞİ
13	ALPER ERDAĞ	OSB MÜDÜRLÜĞÜ	70	MUHİTTİN SALAMCI	DOĞU METAL A.Ş.
14	ARZU BANU DEMİRAL	SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA DERNEĞİ	71	MUHİTTİN YÜCEL	SELİM BELEDİYESİ
15	ASMANİ DEMİR	KUYUCUK YAŞATMA DERNEĞİ	72	MUKADDER YARDIMCIEL	DOĞAN HABER AJANSI
16	AZİZE KARA	TARIM VE KIRSAL KALK.DST.KURUMU	73	MUSTAFA KAYA	İL AFET MÜDÜRLÜĞÜ
17	BEKİR SALANCA	ZİRAAT ODASI	74	NECMETTİN ALP	MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ
18	BERKAY ÇELİK	TARIM VE KIRSAL KALK.DST.KURUMU	75	NECMETTİN TAŞ	POSOĞ DOĞA DERNEĞİ
19	BİRGÜL GÜNDÜZ	İL NÜFUS VE VATANDAŞLIK MÜDÜRLÜĞÜ	76	NEVZAT BOZKUŞ	KARS BELEDİYESİ
20	BURHAN BELENAY	TUİK KARS BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ	77	NİHAT UĞURLUEL	KARS SÜD
21	BÜLENT DOLGUN	KARSİAD	78	NİYAZI ÖZŞAHİN	P.Ş MANDIRA M.BOĞATEPE KÖYÜ
22	BÜLENT ERTAŞ	HABER AJANSI	79	NURAN DEMİR	BİZ ARDAHANLI KADINLAR DERNEĞİ
23	CAHİT POLATOĞLU	POSOĞ DOĞAL HAYATI KOR.GLŞ.DER.	80	NUSRET KARA	CAN SÜT A.Ş.
24	CESİM ARAZ	YAĞLICA KÖYÜ TARIMSAL KAL.KOP.	81	OLGUN CÜNEYT AYDIN	ESNAF VE SANATKARLAR ODALARI BİRLİĞİ
25	CİHANGİR KANAT	ETAP-SOLAR Y.MİMAR	82	ÖMER GÖKALP	GÖKALP DOĞUSEL MOB.A.Ş.
26	COŞKUN ALTUN	YATIRIMCI	83	ÖZCAN YILMAZYEL	YELPEYNİRİV LTD.ŞTİ
27	ÇİĞDEM ÖZLÜ	KAĞIZMAN BELEDİYESİ	84	ÖZGÜR TOPAL	SERBEST ARICILIK
28	DENİZ ÖZYAKIŞIR	KAFKAS ÜNİVERSİTESİ İİBF	85	RECEP AKTAŞ	MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ
29	DOĞAN GÜL	SOSYAL HİZMETLER İL MÜDÜRLÜĞÜ	86	S.SAMİ DEMİREL	GENÇLİK VE SPOR İL MÜDÜRLÜĞÜ
30	EGEMEN ÇAKIR	DAPUP PROJESİ UNDP	87	SEMSETTİN ŞAMIŞ	ÜSKÜDAR AĞDEŞEN KÖYÜ

					DES. DER.
31	EKREM DEMİREL	TUİK İL KURUMU	88	SERAP DÖNMEZ	TARIM VE KIRSAL KALK. DST. KURUMU
32	EMİNE VEFA	POSOĞ DOĞA DERNEĞİ	89	SERVET FERHATOĞLU	AKYAKA BELEDİYESİ
33	ERCAN BİRDAL	DÜNYA LİMİTET ŞTİ	90	SİDDİK ALKAN	SARIKAMIŞ KAR OTEL
34	ERDAL ÇİMENCI	OFİS YEM SAN	91	SİNAN SAYIN	TUİK KARS BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ
35	ERKAN ARŞ	-	92	SİNAN T.SARIOĞLU	DEVLET SU İŞLERİ İL MÜDÜRLÜĞÜ
36	ESER YILDIRIM	-	93	SONER AKAT	KARS ARICILAR BİRLİĞİ
37	FAHRİ SEVİNÇ	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ	94	SUBUTAY ATALAY	BAYINDIRLIK İL MÜDÜRLÜĞÜ
38	FARUK OCAK	DOLUNAY DERNEĞİ	95	SULTAN MURAT DERECİ	KARSİAD
39	FARUK TORUNOĞLU	KARS TURİZM ELÇİLERİ DERNEĞİ	96	ŞUAYİP GÜRSOY	KAĞIZMAN KAYMAKAMLIĞI
40	FEYZULLAH AYDIN	AKYAKA BELEDİYESİ	97	TANER GÜL	KAĞIZMAN İLÇE TARIM MÜDÜRLÜĞÜ
41	FİKRİ CÖMERT	KARS ŞEKER FABRİKASI	98	TARIK KARABAĞ	ARPAÇAY BELEDİYESİ
42	FUAT İNCESU	KARS İLİ ARICILAR BİRLİĞİ	99	TİMUR SANGU	SANGUOĞULLARI İNŞ.AŞ.
43	GÜLŞAH GÜRBÜZOĞLU	TARIM VE KIRSAL KALK.DST.KURUMU	100	TUNCAY AKDENİZ	AKDENİZ KİMYA SANAYİ TİC.LTD.ŞT.
44	GÜRSOY TAN	SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA DERNEĞİ	101	TURAN DEMİR	KUYUCUK KUŞ CENNETİ DERNEĞİ
45	HAKAN DOĞANAY	KÜLTÜR TURİZM İL MÜDÜRLÜĞÜ	102	TURGUT ATALAY	TARIM GÖNÜLLÜLERİ DERNEĞİ
46	HALİT ÖZER	KARSOD	103	TURGUT KORKMAZ	GÖLE ORMAN ÜRÜNLERİ LTD.ŞTİ
47	HAMİT AYSÜ	İL AFET MÜDÜRLÜĞÜ	104	ÜLFET YILDIRIM	DAMACIOĞLU MANDIRA
48	HANİFİ ERASLAN	İL DEFTERDARLIĞI	105	VEDAT AKÇAYÖZ	KARS KÜLTÜR VE SANAT DERNEĞİ
49	HASAN AKDEMİR	TUİK İL KURUMU	106	VOLKAN AKDAŞ	GARANTİ BANKASI KARS ŞUBESİ
50	HÜRRİYET ÇİMEN	KAFKAS ÜNİVERSİTESİ	107	YILMAZ AKAR	TUİK İL KURUMU
51	HÜSEYİN BAYAROĞLU	HEM SİNEMA SALONU	108	YILMAZ SUBAŞI	TMY YAPI LTD.ŞTİ
52	İBRAHİM BAHTİYAROĞLU	KARS TİCARET BORSASI	109	YUNUS BAYDAR	DAMIZLIK SIĞIR YETİŞTİRİCİLERİ BİRLİĞİ
53	İBRAHİM KAVAS	SARIKAMIŞ TOPRAK OTEL	110	YUSUF YURDALAN	İL TARIM MÜDÜRLÜĞÜ
54	İBRAHİM SAYAN	KÜÇÜK SANAYİ SİTESİ BAŞKANI	111	YÜCEL SEZER	GAZETECİLER CEMİYETİ
55	ZİYATTİN SOYTÜRK	KARS BELEDİYESİ	112	YÜNAL ÇELİK	TMY YAPI
56	İHSAN KARAYAZI	BM MDGF-1792			
57	İLHAN EVLİYAOĞLU	ARICILAR BİRLİĞİ BAŞKANI			

İĞDIR İLİ (15 Temmuz 2010)

NO	ADI SOYADI	KURUM ADI	NO	ADI SOYADI	KURUM ADI
1	ABBAS ÖCAL	İL MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ	43	İLHAN AKIŞ	İL NÜFUS VE VATANDAŞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
2	ABDURRAHMAN ARSLAN	MALİYE BAKANLIĞI (DEFTERDARLIK)	44	İRFAN SAATÇI	KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
3	ADEM YAŞA	İĞDIR BELEDİYE BAŞKANLIĞI	45	İSA YILMAZ	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
4	AHMET AYDIN	İŞKUR İL MÜDÜRLÜĞÜ	46	İSMAIL ARZI	İĞDIR TİCARET BORSASI
5	AHMET M.KUMLAY	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ	47	KAFTAR GÖLÇEK	GÜVEN UNLU MAMULLERİ LTD.ŞTİ.
6	AKBEY ÖCAL	İL MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ	48	KASIM ŞAHİN	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
7	AKIN ÇELİK	SANAYİ VE TİCARET İL MÜDÜRLÜĞÜ	49	KIYASETTİN KOÇOĞLU	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
8	AKIN KARAKUŞ	EMNİYET MÜDÜRLÜĞÜ	50	M.FATİH GÖRENTAŞ	SOSYAL GÜVENLİK KURUMU
9	ALİ FUAT KUMTEPE	GENÇ İŞADAMLARI DERNEĞİ	51	M.METİN ÖZAY	GENÇLİK VE SPOR İL MÜDÜRLÜĞÜ
10	ALİ RIZA BARAN	DİLUCU GÜMRÜK MÜDÜRLÜĞÜ	52	MEHMET ALİ BULUT	İL TARIM MÜDÜRLÜĞÜ
11	AYDIN DENİZ	İĞDIR RADYO TV DHA İĞDIR GAZETE	53	MEHMET ALPER ÇİĞ	KARAKOYUNLUĞU KAYMAKAMLIĞI
12	AYHAN KARA	İĞDIR VERGİ DAİRESİ	54	MEHMET AYDIN	TARIM REFORMU BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ
13	BAHADIR GÜNEŞ	TUZLUCA KAYMAKAMLIĞI	55	MEHMET TAN	İL ÖZEL İDARESİ
14	BAHRİ ALAGÖZ	KESİ TEKSTİL LTD.ŞTİ.	56	MEHMET TÜRKAN	TARIMSAL İŞL. GLŞ. MERKEZİ
15	BAYRAM KESKİN	KESKİN MAKİNE LTD.ŞTİ.	57	MUZAHAT PEHLİVAN	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
16	BERNA TURAK	TARIM İL MÜDÜRLÜĞÜ	58	MÜCAHİT KARAOĞLU	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
17	BİLAL AYDIN	ÖZAYDINLAR TARIM	59	MÜŞTEHA SEVİLMİŞ	TÜRK TELEKOM İL MÜDÜRLÜĞÜ
18	BİLGİ ALAGÖZ	AKTİF İŞ KADINLARI DERNEĞİ	60	NİHAT KAHRAMAN	İL VE PLANLAMA VE KOOR. MÜDÜRLÜĞÜ
19	BOLUHAN ÇALLAR	UNİT BİOTEKNOLOJİ A.Ş	61	NİYAZİ KIZILDAĞ	UNIT A.Ş.
20	BÜLENT ZEĞEM	İL AFET VE ACİL DURUM MÜDÜRLÜĞÜ	62	ÖMER AKSU	HALFETİ BELEDİYESİ
21	CAN KAYHAN ÖZOK	SOSYAL HİZMETLER	63	RESUL ALCAN	İĞDIR DEFTERDARLIĞI
22	CEMİL TUNBUL	EMNİYET MÜDÜRLÜĞÜ	64	SAHİBET TURAN	HALK EĞİTİM MERKEZİ
23	EKREM VAROL	703 SAYILI TARIM KREDİ KOOP.	65	SAİT TEKİN	GENÇLİK VE SPOR İL MÜDÜRLÜĞÜ
24	EMİNE ÇANKAYA	MELEKLİ BELEDİYESİ	66	SELAHATTİN ARTANTAŞ	ESNAF ODALAR BİRLİĞİ BAŞKANLIĞI
25	ENVER LEVENT TURAN	BİKA ET BALIK	67	SELÇUK AYTEKİN	SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
26	EVREN AKINCI	DOĞU ANADOLU İHR. BİRLİĞİ	68	SİDDİK YATSAN	UNIT A. Ş.
27	FERHAT AKKUŞ	İL ÖZEL İDARESİ	69	SUAT YAŞAR	MELEKLİ BELEDİYESİ
28	FEVZİ ALBAYRAK	ALBAYRAK AYAKKABICILIK LTD.ŞTİ.	70	SULHETTİN KUAS	DEVLET SU İŞLERİ İL MÜDÜRLÜĞÜ
29	FEVZİ DÖĞER	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ	71	SÜLEYMAN TEMEL	İĞDIR ÜNİV. ZİRAAT FAKÜLTESİ
30	FUAT SAKAR	İĞDIR PTT BAŞ MÜD	72	ŞEHRİBAN PAYKAL ALTAY	İĞDIR DEFTERDARLIĞI

31	GENCEHAN EROL	İĞDIR SÜT ÜRETİCİLERİ DERNEĞİ	73	TANER TAZEGÜN	ÇEVRE VE ORMAN İL MÜDÜRLÜĞÜ
32	GÖKHAN ARAS	KADASTRO MÜDÜRLÜĞÜ	74	TANJU OZANSOY	KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
33	HACI UZKUÇ	İĞDIR VALİLİĞİ	75	TUNCAY AKTAŞ	METEOROLOJİ
34	HAKAN ARAS	İĞDIR OSB FİRMASI	76	TURAN ASLAN	ENVER ASLAN VE OĞULLARI LTD.ŞTİ.
35	HAKAN OKTAY	ÜNİT BİOTEKNOLOJİ A.Ş	77	YAŞAR ÖZKAN	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
36	HALİL ÇAVLU	KREDİ VE YURTLAR KURUMU	78	YAŞAR TENLİK	ARAS EDAŞ İL MÜDÜRLÜĞÜ
37	HALİT AĞDAŞ	İĞDIR İL MÜFTÜLÜĞÜ	79	YAVER ÇEÇEN	MİLLİ EMLAK İL MÜDÜRLÜĞÜ
38	HASAN YALÇIN	YALÇIN PLASTİK LTD.ŞTİ.	80	YILMAZ YILMAZ	MELEKLİ BELEDİYESİ
39	HÜSEYİN KOCAKAYA	SOSYAL YRD. VE DAYANIŞMA VAKFI	81	ZAFER HANDEMİR	HALK EĞİTİM MERKEZİ
40	HÜSEYİN MALK	İĞDIR BELEDİYESİ	82	ZİYA AKSAN	AK METAL
41	HÜSEYİN SEVİNDİK	İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ	83	ZİYA ALİ DELİKTAŞ	KARAKOYUNLU BELEDİYESİ
42	HÜSEYİN ZENGİN	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ			

ARDAHAN İLİ (22 Temmuz 2010)

NO	ADI SOYADI	KURUM ADI	NO	ADI SOYADI	KURUM ADI
1	A.EKREM GENÇOĞLU	SOSYAL GÜVENLİK KURUMU	30	KADİR TANER ESER	DAMAL KAYMAKAMLIĞI
2	ADİL ERCAN	ÇEVRE VE ORMAN İL MÜDÜRLÜĞÜ	31	M.MÜLAZİM KARAÇAY	AŞIK ŞENLİK BELEDİYESİ
3	ALİM YEŞİLYURT	MERKEZ MAH.VE KÖY. MUH.KOR.DER	32	MAHMUT AKSUM	BAYINDIRLIK VE İSKAN MÜDÜRLÜĞÜ
4	ALPER BALCI	ARDAHAN VALİLİĞİ	33	MUAMMER KÖKEN	POSOĞ KAYMAKAMI
5	ANIL AKSEL	ARDAHAN VALİLİĞİ	34	MURAT YİĞİT	TAPU SİCİL MÜDÜRLÜĞÜ
6	ATAKAN YILMAZ	İŞKUR İL MÜDÜRLÜĞÜ	35	NECMETTİN TAŞ	POSOĞ DOĞA DERNEĞİ
7	ATILLA ÖZKAN	ARDAHAN İL ÖZEL İDARESİ	36	NEJAT AKIN	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
8	BARIŞ BİLGİN	-	37	NERİMAN EKEN	ÇEV.KÜLT.SAN.GENÇ KADIN DERN.
9	BELMA TAVŞAN	-	38	NESRİN ARSLANGÖRÜR	KIZ MESLEK LİSESİ
10	BORA TOPAK	SANAYİ VE TİCARET İL MÜDÜRLÜĞÜ	39	NURAN DEMİR	BİZ ARDAHANLI KADINLAR DERNEĞİ
11	CAFER EKREN	ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ	40	NURETTİN AYGÜN	ÇILDIR BELEDİYESİ
12	CAHİT POLATOĞLU	POSOĞ DOĞAL HAYATI KOR.GELİŞ.DER.	41	NURETTİN DİRİCAN	DEFTERDARLIK
13	CİHANGİR KANAT	ETAP-SOLAR	42	OLGUN CÜNEYT AYDIN	ESNAF VE SANATKARLAR ODALARI BİRLİĞİ
14	EGEMEN ÇAKIR	DAPUP PROJESİ UNDP	43	ÖNDER ÇAN	ÇILDIR KAYMAKAMLIĞI
15	EMİNE VEFA	POSOĞ DOĞA DERNEĞİ	44	YÜNAL ÇELİK	TMY YAPI,
16	ERCAN GÜLTÜRK	HALK EĞİTİM MERKEZİ	45	PAKİSTAN ÇELİK	İL SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ
17	ERKAN ÇAM	İL PLANLAMA VE KOOR. MÜDÜRLÜĞÜ	46	RAMAZAN SANCAR	SAĞLIK İL MÜDÜRLÜĞÜ
18	EYLEM ACAR	SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA DERNEĞİ	47	SEMSETTİN ŞAMIŞ	ÜSKÜDAR AĞDEŞEN KÖYÜ DES.DER.
19	FANİ KARAHAH	ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ	48	SERKAN TEPEBAŞI	İL ÇEVRE VE ORMAN MÜDÜRLÜĞÜ
20	FARUK KÖKSOY	ARDAHAN BELEDİYESİ	49	ŞÜKRÜ BOZYİĞİT	POSOĞ BELEDİYESİ
21	FEVZİ KARAKOÇ	TARIM İL MÜDÜRLÜĞÜ	50	TAŞDEMİR ÇOBAN	HANAK BELEDİYESİ
22	FIRAT ORS	İL AFET VE ACİL DURUM	51	TURGUT ATALAY	TARIM GÖNÜLLÜLERİ

		MÜDÜRLÜĞÜ			DERNEĞİ
23	GÜLAY ŞİMŞEK	-	52	TURGUT KORKMAZ	GÖLE ORMAN ÜRÜNLERİ LTD.ŞTİ
24	GÜLCEMAL FİDAN	DAMAL BELEDİYESİ	53	ÜMİT ÖZPOLAT	İL SOSYAL HİZMETLER MÜDÜRLÜĞÜ
25	HÜSEYİN BAYAROĞLU	HEM SİNEMA SALONU	54	YENER KEÇBER	SANAYİ VE TİCARET İL MÜDÜRLÜĞÜ
26	İBRAHİM SAYAN	KÜÇÜK SANAYİ SİTESİ BAŞKANLIĞI	55	YILMAZ SUBAŞI	TMY YAPI,
27	İBRAHİM TIRPANCI	ARDAHAN TSO	56	YUNUS BAYDAR	DAMIZLIK SIĞIR YETİŞTİRİCİLERİ BİRLİĞİ
28	İLHAN EVLİYOĞLU	ARICILAR BİRLİĞİ			
29	İSMAİL TAÇYILDIZ	ALAGÖZ KÖYÜ MUHTARLIĞI			

KALKINMA KURULU TOPLANTISI (İĞDIR-10 AĞUSTOS 2010)

TOPLAM KATILIMCI SAYISI	62
--------------------------------	-----------

AĞRI İLİNDEN KATILIMCILAR:

NO	KURUM	ÜYE
1	AĞRI ARICILAR BİRLİĞİ	SECAATTİN TURAN
2	AĞRI ÇEVRE VE ORMAN İL MÜDÜRLÜĞÜ	CESİM GÖKÇE
3	AĞRI ESNAF VE SANATKARLAR BİRLİĞİ	HAYATİ AYDEMİR
4	AĞRI GENÇ SANAYİCİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ	MEHMET AKBAŞ
5	AĞRI İL SAĞLIK MÜD.	DR. TURHAN SULHAN YERİNE VEKİLİ
6	AĞRI KÜLTÜR VE TURİZM İL MÜDÜRLÜĞÜ	E. MUHSİN BULUT
7	AĞRI SANAYİCİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ	KAZIM KARACA
8	AĞRI TARIM İL MÜD.	YILMAZ ZEREN
9	AĞRI TİCARET VE SANAYİ ODASI	METİN KARADOĞAN
10	AĞRI TİCARET VE SANAYİ ODASI	FERDİ BAYCAN ÖGEL
11	DAMIZLIK SIĞIR YETİŞTİRİCİLERİ BİRLİĞİ	YAVUZ SELİM ÇELİK
12	DİYADİN KAYMAKAMLIĞI	BERKAN SÖNMEZAY
13	DOĞUBAYAZIT KAYMAKAMLIĞI	HÜSEYİN YILMAZ
14	DOĞUBAYAZIT TİCARET VE SANAYİ ODASI	ALİ EFE
15	HAMUR KAYMAKAMLIĞI	MURAT KARASU
16	İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ	FARUK KAYA
17	PANCAR EKİCİLERİ KOOPERATİFİ	AHMET EVLİYOĞULLARI
18	PATNOS KAYMAKAMLIĞI	ÜNAL ÇOSKUN YERİNE VEKİLİ GÜRBÜZ SALTAŞ
19	TUTAK BELEDİYESİ	BÜLENT O. OSMANAĞAOĞLU

KARS İLİNDEN KATILIMCILAR:

NO	KURUM	ÜYE
1	ARPAÇAY BELEDİYESİ	ENVER AKKAYA
2	BAYINDIRLIK VE İSKÂN İL MÜDÜRLÜĞÜ	HASAN SAKA
3	ÇEVRE VE ORMAN İL MÜDÜRLÜĞÜ	EROL BİLGİR
4	DAMIZLIK SIĞIR YETİŞTİRİCİLERİ BİRLİĞİ	FEVZİ KAYA
5	DSİ 24.BÖLGE MÜD.	SİNAN TAHSİN SARIOĞLU YERİNE VEKİLİ ASIM KAYLA
6	İL DEFTERDARLIĞI	HANİFİ ERASLAN
7	İL PLANLAMA VE KOORDİNASYON MÜDÜRLÜĞÜ	ERGİN ERSÖNMEZ
8	İŞ KURUMU İL MÜDÜRLÜĞÜ	YILMAZ AKAR
9	KARS BELEDİYESİ	ORHAN ARSLAN
10	KARS ESNAF VE SANATKÂRLAR ODALARI BİRLİĞİ	ADEM BURULDAY
11	KARS TİCARET BORSASI	İSMET ÇELİK
12	KARS TİCARET VE SANAYİ ODASI	İSMAIL BAŞAK
13	KARS ZİRAAT ODASI	HÜSEYİN KARADENİZ
14	KÜLTÜR VE TURİZM İL MÜDÜRLÜĞÜ	HAKAN DOĞANAY
15	SANAYİ VE TİCARET İL MÜDÜRLÜĞÜ	AYLA ÖZTÜRK
16	SARIKAMIŞ BELEDİYESİ	İLHAN ÖZBİLEN

İĞDIR İLİNDEN KATILIMCILAR:

NO	KURUM	ÜYE
1	İĞDIR AKTİF SANAYİCİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ	DUR SUN KAYA
2	İĞDIR BAYINDIRLIK VE İSKÂN MÜDÜRLÜĞÜ	RECEP TUNCER
3	İĞDIR BELEDİYESİ	ABDULLAH YÜCEBAŞ
4	İĞDIR ESNAF VE SANATKÂRLAR KREDİ KEFALET KOOP.	NECATİ CANGEL
5	İĞDIR ESNAF VE SANATKÂRLAR ODALAR BİRLİĞİ	BURHAN ATLAS
6	İĞDIR İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ	NEBİ ŞIK YERİNE VEKİLİ HÜSEYİN SEVİNDİK
7	İĞDIR İL ÖZEL İDARESİ	FERHAT AKKUŞ
8	İĞDIR İL PLANLAMA VE KOOR. MÜDÜRLÜĞÜ	NİHAT KAHRAMAN
9	İĞDIR İŞKUR İL MÜDÜRLÜĞÜ	AHMET AYDIN
10	İĞDIR SANAYİ VE TİCARET İL MÜDÜRLÜĞÜ	AKIN ÇELİK
11	İĞDIR TARIM İL MÜDÜRLÜĞÜ	OSMAN ÇAKIR
12	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ	CEMAL ÖZABACIĞIL
13	TUZLUCA BELEDİYESİ	AHMET SAİT SADRETTİN TÜRKAN
14	ZİRAAT MÜHENDİSLERİ ODASI BAŞKANLIĞI	MEHMET ALİ BULUT

ARDAHAN İLİNDEN KATILIMCILAR:

NO	KURUM	ÜYE
1	ARDAHAN ARI YETİŞTİRİCİLERİ BİRLİĞİ	İLHAN EVLİYAOĞLU
2	ARDAHAN BAYINDIRLIK VE İSKAN İL MÜDÜRLÜĞÜ	ALİ VEDAT ÇİFTÇİ
3	ARDAHAN BELEDİYESİ	İLHAN ÖZGÜR
4	ARDAHAN ESNAF VE SANATKÂRLAR ODALAR BİRLİĞİ	YAŞAR DAŞDEMİR
5	ARDAHAN İŞ KURUMU İL MÜDÜRLÜĞÜ	İSMAİL KOÇ
6	ARDAHAN KÜLTÜR VE TURİZM İL MÜDÜRLÜĞÜ	İSMAİL MOR
7	ARDAHAN SANAYİ VE TİCARET İL MÜD.	HÜSEYİN ERDEM
8	ARDAHAN SANAYİ VE TİCARET ODASI	MELİH AKTÜRK
9	ARDAHAN SANAYİ VE TİCARET ODASI	İBRAHİM TIRPANCI
10	ARDAHAN SANAYİCİ VE İŞADAMLARI BİRLİĞİ	ERGÜL KILIÇ
11	ARDAHAN SANAYİCİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ	YILMAZ ÇAPAN
12	ARDAHAN TARIM İL MÜDÜRLÜĞÜ	FEVZİ KARAKOÇ
13	ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ	RÜSTEM HAYAT